İsmet İnönü'nün Hatıraları

CUMHURİYET'İN İLK YILLARI

1923-1938

N

İSMET İNÖNÜ'NÜN HATIRALARI

Cumhuriyetin İlk Yılları

1923-1938

İSMET İNÖNÜ'NÜN HATIRALARI

CUMHURİYETİN İLK YILLARI (1923-1938)

BZ YAYIN

ePub DÜZENLEME: BZ

KAPAK TASARIM: GRAFOBZ

BİRİNCİ SÜRÜM

2014

İçindekiler

ANKARA'NIN BAŞKENT OLUŞU

İç Siyaset Gelişmeleri

Ankara'ya 13 Ağustos'ta geldim. Başta Atatürk olmak üzere kalabalık bir grup tarafından muhabbetle karşılandım ve Atatürk'ün evine misafir edildim. Nisan ayından beri memleketten uzak kalmıştım. İç siyaset gelişmelerini, Ankara'da olup bitenleri bilmiyorum. Gelir gelmez öğrendim ki, ertesi gün, yani 14 Ağustos'ta yeni hükümet teşekkül edecektir. O zamana göre hükümet üyeleri tek tek Meclis'ten seçiliyor. Ben Lozan'ın ikinci safhasına gittiğim zaman, Türkiye Büyük Millet Meclisi, vazifesinin hitam bulduğunu kabul ederek yeni seçimlerin yapılmasına karar vermişti. Lozan dönüşü İkinci Büyük Millet Meclisi'ni toplanmış ve çalışmalara başlamış halde buldum. Birinci Meclis çok çetin, çalışılması güç bir Meclis'ti. Atatürk'ün şahsına ve Atatürk idaresine açıktan muhalefet edenler, koyu muhalifler bu Meclis'te "İkinci Grup" adı ile teşkilatlı olarak bulunuyorlardı. Yeni Meclis'te İkinci Grup'a mensup olanlardan kimse yoktu. Lozan dönüşü, kısa zamanda gördüm ki, Meclis'te açık bir muhalefet henüz yoktur. Bu ilk günlerde muhalefetin nereden çıkacağını, ne şekilde meydana çıkacağını kimse bilmiyordu. Tabiatıyla ben de bilmiyorum. Görünüşe bakarak ben, Meclis'ten ileri bir muhalefetin çıkacağını zannetmiyordum. Fakat Atatürk hadiseleri, bir muhalefetle karşılaşılacak fikriyle takip ediyor halde idi. Atatürk, bizim düşündüklerimizi biliyorlar, bunlara mani olmak için orduda ve Meclis'te tertip almak niyetindedirler, kanaatinde idi.

Rauf Bey'in Tutumu

Ankara'ya döndüğüm zaman, Atatürk'ün etrafındaki hava, ilk gecesinde, bütün tafsilatıyla anlaşılacak bir halde değildi. Ama, Lozan müzakerelerinin son günlerinde Rauf Bey'le aramızda geçen münakaşa hatıraları malumdur. Ben geldiğimde, Rauf Bey Ankara'da yoktu. Daha önce Ankara'dan ayrılmış. Bunun bıraktığı bir uzaklık -küskünlük demeye dilim varmıyor- ve kırgınlık havası hissolunuyor. Üzerinde ehemmiyetle durulan, etrafıyla konuşulan bir mesele yok gibi. Böyle umumi olarak bir nahoş hava var. Bu ilk gecenin benim dikkatimi çeken havadisi, ertesi gün hükümet teşekkül edecek. Lozan

Muahedesi'nin bir an evvel Meclis'çe tasdiki zihnimi en ziyade meşgul eden mesele. Bunun için, hükümetin teşekkülü esnasında Ankara'ya gelmiş olmayı, memnuniyet verici bir hadise olarak karşıladım.

Ben gelmeden evvel, Atatürk ile Rauf Bey ve diğer arkadaşlar arasında, yeni teşekkül edecek hükümet üzerinde ve genellikle memleket idaresinde kimlerin söz sahibi olacağı, arkadaşların hangi vazifeleri yükleneceği mevzuunda etraflı görüşmeler olmuş. Bilhassa Rauf Bey ile Ali Fuat Paşa, Atatürk'le konuşurken, sulh muahedesinden sonra kurulacak idarenin mekanizması üzerinde fikir teatisinde bulunmuşlar.

Rauf Bey, Atatürk'e, beni karşılamak istemediğini, bunun için Ankara'dan ayrılmak mecburiyetini hissettiğini söyleyerek izin istemiş ve ısrar etmiş. Bu arada, kurulacak idare mekanizması ile alakalı olarak tavsiyelerde bulunmuş. Fikirlerini söylemiş. Rauf Bey'in ehemmiyetle belirtmeye çalıştığı hususlar şunlardır: Devlet başkanlığı makamı takviye edilmelidir. Atatürk kurulmakta olan partinin başına geçmemelidir. Yalnız devlet reisi olarak kalmalı, partiler ve şahıslar üzerinde hakemlik yapabilecek durumda bulunmalıdır.

Rauf Bey, parti başkanlığının Atatürk'ün prestijini yıpratacağını da sözlerine ilave etmiş.

Ali Fuat Paşa'nın da kendisine mahsus fikirleri ve endişeleri var. Bunları Atatürk'e açıyor, Milli Mücadele esnasında her arkadaşın, kendisine düşen vazifeyi büyük bir gayretle yaptığını söyledikten sonra soruyor:

"Senin şimdi 'apôtre'ların kimlerdir?"

Atatürk cevap veriyor:

"Memleket ve millete kimler hizmet eder ve hizmet ve liyakat kudretini gösterir ise, 'Apôtre' onlardır."

Lozan'dan döndüğüm zaman, bunlardan haberim yoktu. Atatürk de gelir gelmez bana böyle bahisler açmadı. Zaten benim o zaman meşgul olduğum, zihnimi birinci derecede işgal eden mesele, hemen ertesi gün hükümet teşekkül edecek ve muahede bizim Meclis'te tasdik olunup çıkacak. Düşündüğüm bu. Atatürk ile arkadaşlar arasında cereyan eden görüşmelere ben zamanla muttali oldum. Bunların bir kısmını Ankara'ya dönüşümde hemen yakında öğrendim, bir kısmını seneler geçtikten sonra her birinin yazdıkları hatıralardan öğrendim.

Hariciye Vekili Oluyorum

Ertesi günü Ali Fethi Bey'in başkanlığında hükümet teşekkül etti. Ben Hariciye Vekilliği'ni deruhte ettim. İlk işim muahedenin Meclis'ten geçirilmesini hazırlamak oldu.

Lozan Muahedenamesi ile buna bağlı on beş mukavelename ve senedin Meclis'çe kabul ve tasdikine dair bir kanun tasarısı hazırladık. Tasarı 15 Ağustos günü Vekiller Heyeti'nden geçti ve Meclise'e sevk edildi. Hariciye Encümeni'nde görüşüldükten sonra, 21 Ağustos günü Meclis umumi heyetine geldi. Muahedeyi 21-23 Ağustos günleri Meclis'ten geçirdik.

Muahedenin tasdiki esnasında muhalif oy verenler 14 kişidir. Bu muhalif oyların önemli bir kısmı, Lozan Muahedesi ile birtakım arzuların tahakkuk ettirilmemiş olduğunun tescili manasına siyasi bir iyi niyetin ifadesini taşıyor. Muhalif oy verenlerin bir kısmı muahedeyi ciddi olarak eksik görmüş olabilirler. Ama, benim kanaatimce, menfi oy sahiplerinde umumi olarak iyi niyetler hâkimdir. Biraz daha teferruata girersek, muahedeye karşı muhalif tavır takınanlardan bazılarının, kendi bölgeleri ile ilgili arazi meselelerinden memnun kalmadıklarını görürüz. Mesela Trakya meselesinde çok çabaladığımız halde, Batı Trakya üzerinde aradığımız neticeyi alamadığımız ve sonra Doğu Trakya'nın Edirne tarafındaki hududu istenilen şekilde düzeltemediğimiz, arzu ettiğimiz kadar netice elde edemediğimiz için Trakya bölgesi mebuslarının muahedeye muhalif kalmaları, bu duruma karşı

fikirlerinde ısrar ettiklerinin ifadesi sayılır. Netice olarak diyebilirim ki, bu menfi oyların çalışmaya, esere ve neticeye temelden ve büyük ölçüde bir mukavemet manasını tazammun etmediği kanaatindeyim. Sağlam kanaatim budur. Gerçi o zaman meclislerin asıl fikirlerini anlayacak fazla bir tecrübem olmadığı gibi, iştigalim de yok. Meclis'le iştigal etmemişim. Arkadaşlarla pek seyrek görüşüyoruz. Meclis'in havasını tam bilmiyorum. İçten içe neler düşünüldüğünü, ne kadar münakaşalar olduğunu keşfedecek bir durumda değilim. Ama muahedenin tasdiki esnasında, umumi olarak Meclis, bana teveccüh göstermiştir.

İleride anlatacağım siyasi gelişmelerin, siyasette belirecek buhranların daha iyi anlaşılabilmesine yardımcı olur kanaati ile, şu anda hatırıma gelen bir görüşmeyi nakledeceğim.

Meclis'te muahedenin tasdiki üzerinde müzakereler devam ediyor. Kalktım, muahedeyi anlattım. Her yönü ile etraflıca söyledikten sonra, gerek burada muharebe esnasında, gerek muharebeden sonraki zamanlarda ve hususiyle Lozan Sulh Muahedesi zamanında, murahhas heyeti reisi olarak Atatürk'ten gördüğüm yardımları, hissettiğim gibi dile getirdim. Kürsüden indikten sonra, bir ara, Kâzım Karabekir Paşa ile yalnız olarak bulunduğumuzu hatırlarım. Karabekir Paşa, Lozan Muahedesi'ni ve muahedenin tasdikini vesile ederek, yapılan bütün işlerin Atatürk'ün üzerinde toplanmasına sebep olduğumu bir römark olarak söylemiştir.

Ankara'nın Hükümet Merkezi Olması İçin Takrir

Ben Lozan'dan dönerken, zihnimde, muahedenin bir an evvel tasdikinden başka, süretle hallolunacak iki mesele ile gelmiştim. Muahede tasdik olundu. Şimdi bundan sonraki günleri takip edelim.

İstanbul 2 Ekim'de tahliye edilmeye başlandı ve Türk kuvvetleri İstanbul'a girdiler. Bu suretle Ekim başlarında bütün memleket işgalden fiilen kurtulmuş ve milli idareye geçmiş bulunuyordu. 6 Ekim'de İstanbul'un tahliyesi bittikten sonra, Ankara'nın hükümet

merkezi olması için takrir verişime geliyorum (bkz. Ek: 5). Ben Ankara'nın hükümet merkezi olmasını dışarıda bulunduğum zamanlar ilk ihtiyaçlardan biri olmak üzere teşhis etmiştim. Yani daha Lozan'da iken bu kanaati besliyorum. Zihnimde süratle hallolunacak meselelerden biri bu. diğeri devletin şeklinin tespitidir. Devletin şekli Cumhuriyet. Bunun da bir an evvel takarrür etmesini devletimiz için acil meselelerden, acil ihtiyaçlardan sayıyorum. Nitekim, Ali Fuat Paşa (Cebesoy) benim zihnimdeki bu meseleleri o zaman fark etmiş ve hatıralarında dile getirmiştir. Ali Fuat Paşa bu teşhisi koymuş. doğrudur. Lozan'dan bu kanaatle geldim.

İstanbul'un tahliyesi 6 Ekim'de bitti. Ben, Malatya mebusu olarak bir takrir hazırladım. 14 arkadaşıma takriri imzalattım ve Meclis'e verdim. Tabii Atatürk ile mutabıkız. Takriri ben vereceğim, bunu müdafaa edeceğiz. Bu takriri yürütmek için Atatürk bütün nüfuzunu kullanmıştır.

Şimdi burada zihinlerin takıldığı bir meseleyi açıklamak isterim. Bu takriri veren Malatya Mebusu İsmet Paşa, yani ben, Vekiller Heyeti azasıyım. Hariciye Vekiliyim. Ankara'nın hükümet merkezi olması mevzuu Meclis'e hükümet teklifi olarak gelmek lazımdı, diye düşünülebilir. Düşünülmüştür de. Fakat hesaba katılmalıdır ki, o zaman hükümet henüz ondan sonraki başvekil hükümeti şeklini almamış. Vekiller Heyeti reisini de vekilleri de kendi azası arasından doğrudan doğruya Meclis seçiyor. Esasta olmasa bile, zaman itibarıyla herkesin mutabık olmadığı böyle bir meselenin Vekiller Heyeti'ne getirilmesi ve orada müzakere edilmesi tehlikeli bir yol. Herhangi bir meselenin önce hükümet içinde müzakere edilmesini sağlamak tesanüt için beraber çalışmak için ne kadar lazımsa, hükümet içinde ihtilaf çıkarmamak da o kadar lazım. Çünkü o zamanki şekle göre hükümet içinde çıkacak bir ihtilaf çokluk reyi ile bertaraf edilemez. Müzakere bittikten, karar verildikten sonra, herkes hükümet kararının altına, "Ben muhalifim", diye şerh verebilir. Karar verilen mesele Meclis'e intikal edince, hükümet içinde muhalif olan üye kalkıp, ben bu karara muhalifim, diyebilir. Ancak, yeni usulde, tam modern usulde hükümet üyelerinin başvekil

tarafından intihabı suretiyle hükümet teşkili temin olunduktan sonradır ki, hükümet içinde ihtilaf olması önlenebilmiştir. İhtilaf olduğu zaman, ihtilaf halinde bulunan vekil çekilir. Yani, ”Ben bu karara muhalifim, kararın altına şerh veririm” diyemez. Ankara'nın hükümet merkezi olması için takrir verdiğim zaman durum böyle değil. Heyeti Vekile Reisi Fethi Bey'e, Heyeti Vekile azası olduğum halde böyle bir takrir vereceğimi söyledim mi pek iyi hatırlayamıyorum. Fakat hiç bahsetmemiş olduğumu zannediyorum. Çünkü böyle mühim bir meselede benim ayrı bir takrir vermemden ve Meclis'te müzakere açılmasından Fethi Bey'in az çok canı sıkılmış olduğu şayi olmuştur. Hatta belli de olmuştur. Ama o zamanlarda bizim münasebetlerimiz için bu tabii bir muamele idi ve esaslı meselelerde münakaşa olunacaksa ondan içtinap etmek lazımdı. Ankara'nın hükümet merkezi olarak seçilmesinde gerek Fethi Bey'in, gerek diğer Heyeti Vekile azalarının meselenin aslına mutlaka muhalefet edeceği tahmin olunamaz. Aslına mutabık olsalar bile, usul olarak herkesin mutabakatını temin etmek mümkün müdür, bu belli değil. Belki bu yüzden şekli birtakım ihtilaflar, münakaşalar olacaktır. Eğer gerçekten ihtilaf ve münakaşa çıkacaksa, onları önlemek için daha evvel mi çalışmak lazım, ondan sonraki bir çalışmaya mı girmek lazım? Mühim olan husus budur. Usul bakımından, zaman bakımından böyle birtakım tasavvurları olabilir. Halbuki biz, bunların hiçbirisine tahammülü olmayan bir istical içindeyiz. Onun için takriri vermeden önce Fethi Bey'le görüştüğümüzü zannetmiyorum.

Arkadaşlar arasında ihtilaflar esasen böyle meselelerden çıkmıştır. Yapılacak bir iş var, fakat ne zaman yapılmalıdır? Esasına muhalif olmayanlar veya böyle görünenler daima seçilen zamana ve tatbik olunan usule itiraz etmişlerdir. Şimdi bu Ankara'nın hükümet merkezi olması meselesinde de aceleye lüzum vardır, veya yoktur, münakaşalarının yapıldığını hatırlarım. Bu, bir esaslı fikir ayrılığı ve görüş farkıdır. Halbuki hükümet merkezi intihabında bunu hemen yapmak lazım. Ondan sonra gelecek mesele var. Cumhuriyet ilan olunacak. Bunda biz kararlıyız, mutabık kalmışız. Devletin şeklini bir an evvel tespit edeceğiz. Onlar bu mesele geldiği zaman da, aceleye

lüzum yoktur, diye en masum tedbir olarak talik etmeyi, uzatmayı istemişlerdir. Mesele şu: Yeni devletin esaslarının tespitinde aramızda fikir ayrılığı var.

Biz hükümet merkezinin süratle tayinini acil bir mesele olarak görüyoruz. Daha önce bahsettiğim gibi, Lozan'dan, zihnime yerleşmiş bir mesele olarak gelmiş bulunuyorum. Şimdi, beni böyle bir isticale sevk eden amilleri anlatacağım.

Lozan'da Garp âleminin murahhasları, mütehassısları, diplomatları ile görüşüyorum. Bunlar, İstanbul Hükümetini, İstanbul muhitini tanıyan insanlar ve yeni devletin o muhitin insanlarına göre kurulmasını arzu ediyorlar. Bunu her hallerinden anlıyorum. Her konuşmamızda hükümet merkezi bahsi geçiyor. Ankara'da kalacak mısınız, kalınabilir mi, sonra nasıl olacak? Bana hep bunları soruyorlar. Ankara'da kalırsanız biz oraya nasıl gideriz, diyorlar. Bunların hepsi, benim her gün içinde bulunduğum muhitin sözleri. Dış âlemin görüşü, düşüncesi ve telkinleri böyle. Bizim bakımımızdan meselenin daha ehemmiyetli ve değişik cepheleri var. Bir defa Boğazlar askeri bakımdan tamamıyla açık, tamamıyla emniyetsiz. Bu vaziyetteyiz. Lozan Muahedesi ile elde edebildiğimiz neticeler ve tarihi şartlar bizi endişeye sevk ediyor. Ayrıca Anadolu'nun ortasında bulunarak ve bir Anadolu Hükümeti olarak yeni devleti çalıştırmak istiyoruz. Buna karşılık, İstanbul entellekti, tabii olarak İstanbul etrafında bir Türkiye Devleti'nin kurulmasını istiyor. Gerçi bunun kötü niyetle hiçbir münasebeti yoktur. Görünürdeki bütün tabii hayat şartları, hükümet merkezinin İstanbul olmasını zorluyordu. O zamanki Ankara'yı hatırlamak lazım. Biz evimize ata binip geliyorduk. Atatürk devlet reisi olarak Çankaya'da oturuyor. Buraya gelmek için doğru dürüst ne yol var, ne imkân var. Fakat biz diyorduk ki, yollar yapılacak, her şey olacak. Haydi efendim sende, yapılacakmış, olacakmış! Gördüğümüz karşılık bu. O şartlar hâkim. İleride şartlar daha müsait olacaktır diye yakın atiden bir ümit beslemeye imkân yok. Ankara'da herkes perişan bir halde. Hâkim düşünce şöyle: Milli Mücadele bitti, her tarafta kurtulduk, genişliğe kavuştuk. Fakat soruyorlar: Siz bu darlıkta, bu

sıkıntı içinde ne kadar yaşayacaksınız, çalışacaksınız ve bu ne kadar sürecek? Belli değil. Bunu kabul ettirmek her gün bir idmana, her gün yeni bir tertibe ve gayrete ihtiyaç gösteren bir durum. Mebusları, memurları, idare eden herkesi düşünüyoruz. Mahkemeler kurmuşuz, yüksek mahkemeyi Eskişehir'den buraya getiremiyoruz. Bu şartlar altında Ankara'nın bir an evvel devlet merkezi olarak hazırlanıp, içinde çalışılır olduğunun kabul edilmesi, ancak onun başka bir ihtimali bulunmayan kesin bir karara dayandığının ispat edilmesine bağlı idi.

Bütün Şartlar Ankara'nın Aleyhine

Bütün şartlar Ankara için aleyhte görünüyor. Fakat biz vaziyete tamamıyla hâkim bulunuyoruz. İstanbul'un hükümet merkezi olması halinde Babıâli kadrosu diye muayyen bir şeyden ürktüğümüz yok. Yalnız Babıâli insanlarının değil, istanbul entellektinin, geçmiş devrin tanınmış simalarının bütün hayatları İstanbul'da geçmiş. Bizim düşüncelerimizi anlamalarına ihtimal yok. Lozan Konferansı'ndan önce Poincaré ile görüşmek üzere Paris'e gittiğim zaman, Franklin Bouillon ile bir yemek yemiştim. Fransız diplomasi ricali ile yaptığım görüşmelerde uğradığım güçlüklerden, kendimizi ve davamızı anlatamadığımdan şikâyet ettiğim zaman, hep hatırlarım, bana şunu söylemişti: Bunların büyük isimleri vardır. Fakat cahildirler, birçok şeyi bilmezler. Buna hayret etme. Daha önce söyledim mi, bilmiyorum. Hatta bana şöyle söyledi. Ben bu konferansı bir haftada bitiririm dedim de, sakın yapmayasın, dedi. Ama asıl tabiri yıprat, konferansı yıprat. Konferansta tecrübe ettim bunu. Büyük siyasi mücadelelerde kuvvetli silahım olarak kullanırım onu ben. Büyük bir güçlük karşısında kaldığım zaman, hiç yılmadan yıpratmaya karar veririm.

Bizimkiler de işte böyle şöhretlerdi. Bunlarla bir araya gelip anlaşmamız mümkün olmadığı gibi, Ankara'nın neden hükümet merkezi olması gerektiğini de kavrayamazlardı. İstanbul basını kıyameti koparıyor. Acele ediyorlar, kendi aralarında bile konuşmuyorlar, diye neşriyat yapıyor. Şahıslara girmek istemiyorum. Fakat şu kadarını söyleyeyim ki, Atatürk'ün kanaatince Refet Paşa da

Ankara'nın hükümet merkezi olması fikrinin kesin olarak karşısındaydı. O, bu esnada İstanbul'da oturuyor ve her gün, herkese bunu söylüyordu. Bizim yakında yapmayı tasavvur ettiğimiz inkılaplar, bilhassa hilafet üzerindeki görüşümüz ve hissolunan siyasetimiz, İstanbul'u ve büyük ölçüde İstanbul entellektini telaşa sevk ediyordu. İşte bütün bu faktörler de ayrıca, hükümet merkezi meselesinin bir an evvel halli için bizi aceleye zorluyordu.

Ankara'nın hükümet merkezi olması meselesinin zahiren, hilafetle bir ilgisi yoktur. Fakat, Ankara Hükümet merkezi olunca, hilafet bir bakıma devletimizin dışına atılmış oluyor. Gerçi biz hilafeti devamlı bir müessese olarak düşünmüyoruz. Fakat Ankara'nın hükümet merkezi olması ve hilafet merkezinin İstanbul'da bulunması, ondan kurtulmak için ayrıca bir temel vasıta olacaktır. Bu belli. Ve onun için Ankara meselesinde, İstanbul'da gösterilen hassasiyet şiddetli görünüyordu.

Ankara, hükümet merkezi olmadan önce ve olduktan sonra, sefaretlerin Ankara'ya gelmemesinden endişe ettik. O esnada sefaretler hâlâ İstanbul'da bulunuyordu. Arada bir Ankara'ya geliyorlar, bir otelde oturuyorlar. Bilmiyorum bir ev bulabiliyorlar mı? Birkaç gün kaldıktan sonra İstanbul'a gidiyorlar. Tabii İstanbul'a gittikleri zaman saraylarda kalıyorlar. Mecbur olup buraya gelirlerse, çile çekmek için mahrumiyete gelir gibi geliyorlar. Bir sefer, yine böyle birkaç günlüğüne Ankara'ya gelmiş olan bir sefire, zannederim Amiral Bristol'e sordum: Ne vakit geleceksiniz, dedim. Bana yirmi seneden bahsetmiş ve ancak o zaman burada kaldığınıza herkes kanaat getirebilir, demişti. Böyle tahmin ediliyordu.

Ankara'da İlk Sefarethaneyi Ruslar Yaptı

Fakat kısa bir zaman zarfında burada kalacaklarına kani olduktan sonra, sefaret binası derdine düştüler. Hükümetleri gayrete geçti. Sefaretlere bedava yer verdik. Evvela Ruslar, Ankara'da sefaret binası yaptılar. Ruslar örnek oldular. İlk sefaretnameyi Ruslar'ın yapması, diğer sefaretleri başka çare olmadığına ikna etmek için etken olmuştur. Demek ki, Ankara'nın hükümet merkezi olması ile

ilgili takririn 13 Ekim'de Meclis'ten geçirilmesi esaslı bir karardır. Yeni devletin politikasına, ideallerine vazıh bir istikamet veren, kesin, fiili bir adımdır. Onun için çırpındım. Teklifi kabul ettirdikten sonra tesirlerinin ne kadar geniş ve derin olduğunu ayrıca tecrübe ile anladım. Teklif Meclis'te görüşülürken, açık bir itiraz olmadı. Yalnız, acele edildi tarzında konuşulduğunu duyduk. Bunun dışında karşı fikir olarak, hiçbir yerde açıktan bir şey söylendiğini bilmiyorum.

Ankara'nın o zamanki perişan halini anlattım. Burayı hükümet merkezi yaptık. Fakat bir hükümet merkezinin ihtiyaçlarını karşılayacak, onu oturulur hale getirecek maddi imkânlar mevzuunda hiçbir endişe duymadık. Böyle bir şey düşündüğümüzü hatırlamıyorum. Maddi imkân meselesinde hiçbir endişe duymuyoruz. Çünkü hiçbir şeyimiz yokken muharebeyi yapmışız. Sulhu da kazanmışız. Zannediyoruz ki, vasıta noktainazarından ileride hiçbir güçlüğe uğramayacağız. Böyle bir mefhum yok bizde.

ATATÜRK İLE İHTİLAFA DÜŞENLER

Ankara Hükümet Merkezi, Sıra Cumhuriyette

Yeni devletin esaslarının tespit edildiği ve birer birer meydana konduğu bu ilk günler, önemli siyasi gelişmelerin tabiatı icabı olarak arkadaşlar arasında, birtakım sürtüşmelere, kırgınlıklara ve aykırılıklara yol açmıştır. Ankara'nın hükümet merkezi olması meselesi bitti. Arkasından cumhuriyet gelecek devletin karakterlerini, takip edeceği istikameti tayin eden böyle mühim kararlarda herkesin mutabık olması esasen beklenemez. Şimdi ben, bu esnada zuhur eden ihtilafları ve ihtilafların esas sebebini hulasa etmeye çalışacağım.

Lozan Konferansı bittikten sonra, Atatürk'ün bir an evvel memlekete dönmem için istical ettiğini söylemiştim. Bu isticalin sebebini döndüğüm günlerde anladım: Atatürk yalnız kalmıştı. Lozan Konferansı'nın son zamanlarında Rauf Bey ile aramızda münakaşa, Rauf Bey'in ısrarla izin alıp Ankara'dan ayrılması... Bunlara temas etmiştim. Ali Fuat Paşa, Rauf Bey, Atatürk ile bugünlerde görüşmüşler. Rauf Bey gittikten sonra yeni kurulacak hükümet için, kimlerin bundan sonra hangi vazifelerde çalışacaklarını tespit için toplantılar yapılmış, konuşmalar olmuş. Ben Lozan dönüşü tam bu hadiselerin üstüne gelmiş oldum. Karabekir Paşa ordu müfettişliğine gitmişti. Ali Fuat Paşa da Konya'daki ordu müfettişliğine tayin edilmiş, yahut tayin edilmek üzere bulunuyordu. Fevzi Paşa ile bugünlerde bir mülakat hatırlarım. İkimiz baş başa konuşuyoruz. Fevzi Paşa bana, bundan sonra yapılacak ıslahat ve icraat için Atatürk'ün eski arkadaşları ile, ileri gelen arkadaşlarla görüşüp yapılacak işleri beraber kararlaştırmayı usul ittihaz etmesini teklif etti. Kendi aralarında bunu görüşmüşler, Fevzi Paşa vasıtası ile bana da teklif ediyorlar. Ben de evet dersem, Fevzi Paşa, Atatürk'e gidip bu kararı söyleyecek bundan sonraki çalışmaların böyle yürütülmesini teklif edecek. İşte bütün ihtilaflar bundan çıkıyor. Şikâyet eden arkadaşlar, herkes, yarın ne yapılacağını bilmiyoruz, emrivaki karşısında bulunuyoruz. Düşünce bu. Bunun ilerisi nereye varacak,

ne olacak endişesi içindeler. Bunları bir esasa, bir beraber çalışma havasına bağlayalım, arzusundalar.

Fevzi Paşa vaziyeti anlattı, sen bu fikirde mutabık olursan, ben hepinizin namına Atatürk ile konuşurum, dedi. Fevzi Paşa'ya şunları söyledim: Devletin resmi müesseseleri, devlet işlerinin, tertiplerin konuşulacak, müzakere edilecek ve mutabık olunacak zamanları ve vazifelileri tayin edilmiştir. Benim bütün hayatımda inandığım usul budur. Bunun için bir iç müessese ile devlet reisini kordon altına almanın doğru olmadığı mütalaasındayım. Ve kendisi ile böyle bir konuşma yapılmasına benim muvafakatim yoktur. Böyle bir teşebbüste, benim beraberliğimi istihsal etmek şöyle dursun, böyle bir teşebbüsü ben doğru bulmam. Kendisine bu cevabı verdim. O, tabii olarak, demek istemiyorsun, dedi. Hayır, dedim. Mesele böyle kaldı. Fevzi Paşa ile aramızda böyle bir konuşma geçti ve bir daha bunun üzerine dönmedik.

Bu konuşmadan sonraki hadiseler, ondan evvel ben yokken burada olan görüşmeler, kimlerle beraber çalışacaksınız, ne olacaktır bunu evvela tayin edelim, tarzında Atatürk ile olan temaslar ve münakaşalar bana o kanaati verdi ki, Fevzi Paşa ile daha evvel temas edilmiş, görüşülmüştür. Kendi kendilerine karar veriyor yapıyorlar. Biz ne olacağını bilmiyoruz, tarzındaki şikayetler, Fevzi Paşa'nın bana teklif olarak söyledikleri ile açıklığa kavuşmuştur. Fevzi Paşa bunu kendiliğinden yapmıyor. Bu konuşmamız aralarındaki müşterek bir karara bağlıdır. Bu havanın içinde böyle olduğu anlaşılıyor. Sonradan Fevzi Paşa, Atatürk etrafındaki hava içinde kaldı ve başkaca aykırı bir tavır göstermedi.

İhtilafların esas sebebini ben böyle teşhis etmişimdir. Atatürk bu ilk günlerden sonra artan ihtilafları daha evvel tasmim edilmiş, hazırlanmış etraflı bir komplo olarak kabul ettiğini ve bunu hissederek tedbir aldığını söyler. Tabii onun benden daha çok temasları ve münasebetleri var. Hadiseler üzerinde böyle bir karara varmış ve o kanaatle takip etmiştir. Karşısında bulunduğumuz meseleyi benim mütalaa edişim daha sadedir. Onların birtakım tertiplere girdiklerine kesin olarak teşhis koyup, böyle bir hükme

varmıyorum. Ben esas ihtilafı, fikirlerimiz arasında temelde fark olmasından ve beraber çalışma itimadının bozulmasından ibarettir şeklinde görüyorum. Cumhuriyetin başında talihsizliğimiz, hemen her inkılapta vaki olan olaylardan birisi tabiatındadır. Yani, baştan beri beraber çalışan arkadaşlar, bir noktada, yeni yapılacak reformlar ve takip olunacak istikametler için fikirde mutabık olamamışlarsa, ayrılmak mecburiyetinde kalıyorlar. Mesele bundan ibarettir. Böyle kabul etmek mümkün olursa, ayrılık zamanlarındaki münasebetleri daha az zehirli ve daha az çekişmeli yürütmek mümkündür. Fikirdeki farklılıkları beşer tabiatı olarak tabii saymak, ihtilafların zehrini azaltmak için başlıca vasıta mahiyetindedir. Ben vaziyeti bu ölçüler içinde mütalaa etmişimdir. Vaktiyle de meylim öyleydi, sonra da bu ölçüde muhakeme ettim.

Atatürk İle İhtilafa Düşenler

Şimdi, Atatürk ile ihtilafa düşüp ondan ayrılan arkadaşların bir hususiyetlerine daha temas edeceğim. Onlar, işin başından beri hep beraberiz, zaferi beraber kazandık, bu devleti beraber kuruyoruz, hepimiz aynı derecede söz sahibi olmalıyız, tarzında düşünüyorlar. Muhtelif vazifelerdeyiz, fakat söz tesiri eşit olacak demek istiyorlar. Fevzi Paşa'nın sözü de bu. Ondan sonra okuduğum siyasi hatıralarda bu çeşit misaller gördüm. Peki ama, bu nasıl olacak? O zaman bir devlet şeklini, başından itibaren kabul etmiyoruz demektir. Milli Mücadelede devletin bütün bir teşkilatı varken, bu ümitsiz zamanda, biz birleşip bu tertibi yapan ve meydana getiren insanlarız. Şimdi yeni bir devlet kurmuşuz. Binaenaleyh bu tertip, bir devlet düzeni haline getirilirse, onun başında daima birinci derecede yürütücü biz olacağız. İmkân yok. Devletin bunun için teşkilatı vardır. Bu bahsettiğim zamanda, başımıza gelen bu türlü hadise ile bütün siyasi hayatımda her dönüm noktasında teklif olarak karşılaşmışımdır. Devlet başkanlığı müessesesi var, hükümet var, meclis var, parti var. Fakat bir fikri yürütmek için bir kısım arkadaşlar dışarıda birleşecekler, çoklukla bir karara varacaklar ve bunu yürütecekler. Hiçbir zaman iltifat etmediğim bir görüştür bu. İşlerin yürütülmesi, tatbik edilmesi, devletin kendi kanunlarına göre tabii mecrasında

olmalıdır. Vaktiyle beraber bulunmuş, beraber çalışmış olanlar ne kadar vazife sahibi iseler, o kadar söz sahibi olurlar. Bunun başka bir çaresi yoktur. Fazla söz sahibi olmak için vazifeyi küçümsemek olmaz. İhtilaflar bundan çıkar. Meclis'te ikinci reis kalmaktansa, ordu müfettişi olup giderim, diyemezsin. Meclis'te ikinci reislik az vazife değildir. Böyle kabul edilince mesele kalmaz.

Lozan'dan döndükten sonra geçen olayların başlıcalarını anlattım. Şimdi artık zemin, cumhuriyetin ilanı için hazırlanmış, teşebbüs sırası buna gelmiş oluyordu.

Devletin şekli açıktaydı. Gerçi, iç ve dış âlem, bugünkü hal devam edecekse, bunun manasının ne olduğunu pek güzel biliyordu. Fakat, cumhuriyetin kurulmasını bir ihtiyaç olarak görenlerin kudretinin, adını söyleyerek onu ilan etmeye kafi gelmediği zannolunuyordu. Mesele bu. Tabii böyle bir telakkinin başlıca hedefi de Atatürk oluyordu. Demek bütün bu işleri idare edip neticeye götürmüş olan insan, fiilen idarenin başında bulunduğu halde, o idareyi cumhuriyet şeklinde ilan etmeye kudretli değildir. Bu görünüş devlete zayıflık veriyordu. Benim dışarıda Hariciye Vekili sıfatıyla yabancılara karşı kendimizde gördüğüm başlıca zayıf nokta bu idi. Herkesin gözünde ve anlayışında, devletin şekli ne zaman kararlaştırılacak istihfamını sezerdim. Lozan dönüşü, ben, meseleyi bu görüşten ortaya kordum. Bu bir eksiklikti. Devletimize karşı yapılması lazım olan bir vazifeyi yapmamış durumdayız. İstediğimiz halde, aklımız yettiği halde, yapmaya kudretimiz olmadığından dolayı yapamıyoruz tefsiriyle zayıf görünüyorduk. Lozan Muahedesi'ni imzalayan devletler, bu zanla bizimle münasebet kurmak için bekler vaziyetti idiler. Yani devlet ve o devletin başında bulunan bizler, zaafla karşılanıyorduk. Bu zaaf telakkisinin mutlaka düzeltilmesi lazımdı. Benim kanaatim buydu. Atatürk ile mutabıktık.

Bizim bu kanaatimiz arkadaşların birçoğu tarafından biliniyordu. Şimdi, her biri ile nasıl görüştüğümü bilemem. Onu hatırlamama imkân yoktur. Fakat benim, Lozan'dan hangi telakkilerle geldiğimi biliyorlar. O günler için aramızda başlıca ihtilaf, bu telakkiler sayılıyordu ve beraber çalışamaz halde görünüyorduk.

Arkadaşlardan birçoğu cumhuriyet ilanının vakitsiz ve sırasız olduğunu düşünüyorlardı. Vakitsiz, sırasız olduğunu düşünürler derken, lüzumsuz olduğunu, arzu edilir olmadığını ifade etmeyi, ”acele” şeklinde tevile çalıştıkları bilinmelidir. Cumhuriyet ilanından evvelki münakaşalarda bu hissolunuyordu. Kimler? Eskiden beri ön safta bulunan ve Atatürk’le ihtilafa düşmüş olan arkadaşlar, başlıca bu fikri temsil ediyorlardı.

O günlerde, Ali Fuat Paşa ile meseleleri görüştüğümüz zaman, ayrı telakkilere sahip olduğumuzu bilmiyordum. Hatıralarını yazıncaya kadar da bundan habersizdim. Zannediyordum ki, fikirlerimizi geniş yürekle samimi olarak söylüyoruz, münakaşa ediyoruz. Meğer, fikirlerim anlaşıldıktan sonra kendileri de onları tahakkuk ettirmemek için çaba sarf ediyorlarmış.

Böyle bir ortam içinde Fethi Bey Kabinesi, Meclis’te münakaşa karşısında kalıyor. Hükümet içinde değişiklikler yapılması için bir hava yaratılıyor. O zamanki meclislerin, hükümetlerle ve teker teker vekillerle uğraşmaları daimi bir meseledir. Esaslı değişmeler geçirmekte olan bir devletin böyle devirlerinde hükümet bazı meselelerin içinde, bazı meselelerin dışında göründüğü müddetçe, tabiatıyla onun üzerinde tenkitler ve münakaşalar uyanacak ve devam edecektir.

Cumhuriyetin İlanına Varan Hükümet Buhranı

Şimdi, hükümetin nasıl bazı meselelerin içinde, bazı meselelerin dışında göründüğünü, bir iki misalle anlatmak isterim. Ankara’nın hükümet merkezi olması buna bir misaldir. Ben hükümetin içinden biri olarak, hükümet dışındaki milletvekilleri ile beraber bir teşebbüs yaptım ve tabii Atatürk’ün de desteği ile yürüttüm. Hükümet bu meselenin dışında kalmıştır. Cumhuriyetin ilanı da yaratılan hükümet buhranı sırasında, hükümetin dışında bir teşebbüs olarak gerçekleşecektir. Hava bu. Hükümet, henüz yeni olduğu halde, Meclis’te, bir buhrana yol açacak tenkitlerle karşı karşıyadır.

Söylediklerimden başka benim bilgim ve tertibim içinde bunun bir izah tarzı yok. Fakat Atatürk'ün kafasında var. Bu hükümeti, başından beri bir intikal hükümeti telakki etmiş olabilir. Atatürk, Nutuk'ta anlatıyor.

Meclis'te her gün, birtakım sebeplerle hükümetin tenkitlere maruz kalmasından ve güç çalışır bir duruma sokulmasından faydalanarak cumhuriyetin ilanı için yürünecek istikameti tayin etmiştir. Atatürk'ün telkini ile hükümet istifa etti ve bu hükümetten tekrar vekilliğe seçilenler olursa, vazife almamaları kararlaştırıldı. Bütün vekillerin imzaladıkları istifanamede de devletin karşısında bulunduğu iç ve dış vazifelerin ehemmiyeti ve güçlüğü karşısında daha kuvvetli ve Meclis'in tam itimat ve müzaheretine dayanacak bir hükümet kurulmasına imkân vermek maksadıyla istifaya zaruret hasıl olduğu ifade ediliyordu. Cumhuriyetin ilanından önceki günlere rastlayan hükümet buhranı bundan ibarettir. Görülüyor ki, Fethi Bey'in karşısında hallolunmaz bir hükümet buhranı bulunması ve bunun bir cumhuriyet ilanına varması, Atatürk'ün tasavvuru içindedir. Binaenaleyh cumhuriyet ilanı için o tertip yürüyor. Bir telakkiye göre, devlet için, memleket için lazım olan bir açık durum temin edilmiş ve esaslı bir adım atılmış oluyor. Bu telakkiyi benimserim. Ben neticeye bakıyorum.

Cumhuriyetin ilanı günlerinde hissettiğimiz sevinç, büyük zafer günlerinde duyulan sevinç kadar bir ferahlık vermiştir bize. Artık devletimizin şekli belli olmuştur. İçeride ve dışarıda bütün dünyaya karşı açıktan vaziyet almışız. Yepyeni bir devlet. Ve biz, bütün ideallerimizi tahakkuk ettirmek için sorumluluğumuzu bilerek, cesaretli bir çalışma yoluna girmiş oluyoruz. Bu bize büyük ferahlık vermiştir. Büyük enerji vermiştir. Böyle bir kanaatle cumhuriyetin ilanını karşıladık ve cumhuriyetin ilanı üzerine Atatürk'ün bana teklif ettiği başvekâlet vazifesini böyle bir şevkle deruhte ettim.

Cumhuriyet Fikri

Ben cumhuriyet fikrini askerlik hayatım içinde, fakat olgun yaşlarda ve tecrübelerden geçtikten sonra düşünmeye başladım. Henüz genç

olduğum zamanlarda, gerek öğrenciler, gerek halk arasında hükümdar Sultan Hamit'in daima tenkit konusu olduğunu, ehliyetinden hüsnüniyetinden daima şüphe edildiğini işitirdim ve inanmazdım. Talebelik yıllarıma rastlar. Bir insan devletin başında bulunacak o devletin daha kuvvetli, daha itibarlı olması için kayıtsız kalacak, daha fenası o devletin menfaatini, ilerleme ve yükselme şartlarını düşünmeyen bir fena nam sahibi olacak. Buna asla ihtimal vermezdim ve konuştuğumuz zaman böyle tenkitlere karşı bu düşünceleri ileri sürerdim. Zamanla, hükümdarlık idaresinin gerçekten daima hatalı bir yolda, bencil bir yolda, devletle millet menfaatini düşünmeyen birtakım yanlış yollarda ısrar ettiğini misalleri ile sarih delilleri ile göre göre hükümdar mevkiinde olanların aleyhinde bulunmaya başladım. Yine Abdülhamit zamanında bu noktaya gelmiş oluyorum. O zamanlarda hükümdarın hatalarından ve zararlarından bahsedilince, hep veliahtlıkta bulunan gelecek hükümdarlar için büyük ümitler ve efsane şeklinde ehliyetler ve kerametler izafe etmek âdetti. Başka tesellisi yoktu. Millet bununla teselli buluyordu. Yani ümitler, veliahtlara bağlanırdı. Sistem olarak cumhuriyet şekli, bizde daha ziyade Harbiumumi içinde ve sonlarında daha net olarak da mütareke devrinde doğmuştur ve her türlü tecrübeyi gördükten sonra, tam bir kanaat haline gelmiştir. Bende böyle oldu.

Sultan Abdülhamit'te de okuduğumuz ve bildiğimiz kadarı ile ondan evvelkilerinde de fazla bir ehliyetten bahsolunamaz. Abdülhamit'in ve ondan sonra gelen hükümdarların iktidar ve anlayış bakımından değerleri mütarekeye kadar kendini göstermiştir. Mütareke esnasında meydana çıkan şey, ehliyetin ilerisinde, bir düşme halidir. İnsanlık bakımından, ahlak bakımından görünen bu düşük seviye, bizim için ürkütücü, yeis verici ve kesin olarak cumhuriyeti düşündürücü olmuştur. Onun için Milli Mücadele esnasında Anadolu'ya şehzadeler geçirelim, saltanatla anlaşmış olarak Milli Mücadele'yi idare edelim fikrine Atatürk daima karşı koymuştur. Ben bu karşı koymada tamamıyla kendisine hak veriyordum ve onunla beraber bulunuyordum. Milli Mücadele hatıralarımı anlatırken söylemiştim, Eskişehir'de bana eski Şeyhülislam Hayri Efendi (Suat

Hayri Ürgüplü'nün babası) gelmişti. Burada hatırlatmak isterim. Hayri efendi; İstanbul'dan bir şehzadeyi Anadolu'ya getirelim, İstanbul-Ankara ikiliğini ortadan kaldıralım, teklifinde bulunmuştu. Bu teklifi şiddetle ve isyan duyguları ile reddettim. Meğer kendisini bana Atatürk göndermiş. Hepimizin aynı düşüncede olduğumuzu göstermek istemiş. Bana Hayri Efendi'nin geleceğini, ne maksatla gönderdiğini bildirmediği halde, ben de Atatürk'ün gösterdiği tepkiyi göstermiş oldum.

Biz Memleketi Kurtarmaya Çalışırken

Biz en ümitsiz günlerde, en güç şartlar içinde memleketi düşman istilasından kurtarmaya çalışırken, onlar İstanbul'da aralarında Yunan subaylarının da bulunduğu toplantılara, kokteyllere gidiyor ve eğleniyorlardı. Üstelik bizi de dinsizlikle itham ediyor, biz düşmanla muharebe ederken ayrıca İstanbul hükümetinin ordusu ile uğraşmak mecburiyetinde kalıyorduk. Bütün bu şartlar içinde memleketin artık saltanatla idare edilemeyeceğini, kurtuluştan sonra tekrar memleket kaderinin onların eline teslim edilemeyeceğini iyice anlamıştık. Bu, hepimizde kesin bir kanaat haline gelmişti. Hepimizde derken, şüphesiz hâlâ saltanat taraftarı olanları kastetmiyorum. Söylemek istediğim, başta Atatürk olmak üzere ben ve bizim gibi düşünenler bu kanaatte idik. İstanbul'daki saltanat idaresinin karşısında Büyük Millet Meclisi idaresi kurulmuştur. Harpten sonra bu idareye son verip memleketi tekrar hükümdarın eline teslim etmek aklın almayacağı bir iş. Hiçbir zaman böyle bir şeyi aklımızdan geçirmemişizdir. Cumhuriyet fikri, mütareke esnasında hanedan mensuplarının düştükleri seviye bakımından zaruri bir netice şeklinde tamamıyla malımız olmuştur. Nitekim biz Atatürk ile mahrem konuştuğumuz zaman hep cumhuriyet esası üzerinde dururduk. İtimat ettiğimiz bir muhitte serbest olarak konuşmuşuzdur. Fakat içinde bulunduğumuz şartların icabı, bu fikrin açığa vurulmasına imkân vermiyordu. Gerçi devam eden idare cumhuriyetten başka bir mana ifade etmiyordu. Ama bunun farkında olmayanlar vardı. Büyük Millet Meclisi bütün kuvvetleri elinde bulundurduğu halde memleket idaresine hâkimdi. Atatürk, meclis

başkanı idi. Kumandanlar, hem kumandan olarak vazifelerini yapıyor, hem de meclis azası bulunuyorlardı. Bu bizim için tabii bir hayat tarzı haline gelmiştir. Bu hayat tarzının cumhuriyet tarzı olduğunu yalnız ilan etmek, açığa vurmak kalıyordu. İşte benim, Lozan'dan döndükten sonra ısrarla üzerinde durduğum mesele, devlet şeklinin adını koymaktı.

Cumhuriyetin ne şekilde ilan edildiği biliniyor. 28-29 Ekim gecesi Atatürk'ün yanında bazı arkadaşlarla ertesi gün cumhuriyet ilan edileceği kararlaştırıldı. Aslında o gece cumhuriyet üzerinde aramızda yapılmış bir münakaşa yoktur. Sadece karar verilmiştir ve meseleyi ne şekilde bir kanun haline getireceğiz ve neticeye vardıracağız, bunun üzerinde durulmuştur. O tarihi gecede Atatürk'ün kendilerine tamamıyla itimat ettiği arkadaşlar bulunmuştur. Bunların çoğu eski arkadaşlardır. Hepimizin itimat ettiğimiz arkadaşlar. Onlar gittikten sonra bilindiği gibi biz, Atatürk ile cumhuriyetin ilanını neticeye götürecek kanun teklifi üzerinde çalışmışızdır.

CUMHURİYETİN İLK KARŞILAŞTIĞI MESELE

CUMHURİYETİ ERKEN BULANLAR

İlk Cumhuriyet Hükümetini Kurdum

Cumhuriyetin ilanı üzerine Atatürk, başvekâlet vazifesini bana teklif etti. İlk cumhuriyet hükümetini kurdum (bkz. Ek: 6). Cumhuriyetin ilanını takip eden gün hükümet, Büyük Millet Meclisi'nden ittifakla itimat oyu aldı. İtimat oyunu müteakip kısa olarak hükümet programını söyledim. Söylediklerimi şöyle toparlayabilirim: Yeni hükümetin memleket içinde takip edeceği politika, huzurun, emniyetin, yükselme ve gelişmenin teminidir. Dış politikada takip edilecek esas, Türkiye Cumhuriyeti'nin bütünlüğünü ve bağımsızlığını hiçbir suretle zedelemeyecek dostluk münasebetleridir. Gerek komşularımızla, gerek kendileri ile muahede imzaladığımız devletlerle samimi bir dostluk kurulmasına çalışılacaktır. Göreceğimiz hüsnüniyete fazlası ile mukabele edeceğiz.

Bu kısa programı Meclis'e söyledikten sonra çalışmaya başladık. İlk hükümet için yapılacak işlerin sayısı, hududu yok. Önemleri ölçüsüz bir halde. Hükümet vazifeye başladığı zaman, Lozan Muahedesi tasdik edilmiş, fakat henüz yürürlüğe girmemişti. Türkiye Cumhuriyeti, Ruslarla muharebe zamanından gelen bir iyi münasebette bulunuyordu. Garp âlemi cumhuriyetin ilanını, yeni Türk devletinin ve Atatürk idaresinin cesaretle girdiği reformlar cümlesinden, o istidatta biri olarak değerlendirdi. Bütün dikkatleri, cumhuriyetin nasıl inkişaf edip, ne gibi yeni meseleler meydana çıkaracağında. Merakla bunu bekler görünüyorlar.

İstanbul'da siyaset âleminin tepkisi müspet olmadı. Cumhuriyetin ilanı etrafında tartışmalı, çatışmalı bir hava yaratıldı. Yine vakitsiz, acele ile usulünde yapılmayan bir hareket manası verilmeye çalışılıyor. Cumhuriyetin sevincine iştirak edenlerle, onun tatbike konulma tarzında kusur bularak özünü örselemek isteyenler arasında münakaşa başladı.Bu münakaşalar gazetelere aksetti. Aynı zamanda halife ile özellikle gösterişli temaslar ve ilgilenmeler kendini gösterdi. Cumhuriyetin ilanını ve ilk cumhuriyet hükümetinin kuruluşunu takip eden günlerde böyle bir hava ile karşılaştık. Anlaşıldı ki

cumhuriyet ilanından sonra karşımızda bulunan ilk mesele, hilafetin durumu ve onunla münasebette bulunanların zihniyetidir.

Cumhuriyetin İlanı Üzerine İlk Çatışma

Cumhuriyetin ilanı üzerine ilk çatışma kasım ayında parti grubunda olmuştur. Yani, cumhuriyetin ilanından bir ay geçmeden. Hadise, Rauf Bey'in bir İstanbul gazetesine verdiği beyanat üzerine patladı. Bu beyanata karşı çıkmayı, yeni rejimin inanç ile müdafaa edileceğini belirtmek ihtiyacı bakımından bir siyasi zaruret olarak telakki ettik ve grupta ilk tartışmayı açtık.

Rauf Bey'in beyanatından Atatürk çok müteessir olmuştu. Ben de büyük teessürle karşıladım ve Atatürk bundan teessür duymakta, benden çok daha ileri idi. Yalnız o, tartışmanın içine girmeyecekti. Tartışmalara iştirak etmiyordu. Dışarıdan seyrediyordu.

Muhterem Rauf Bey'in İstanbul gazetelerine yaptığı beyanatta, cumhuriyetin ilanında kusurlar bulunduğunu ima eder ifadeler vardı. Münakaşalar bu ifadeler etrafında yapılmıştır. Benim görüşüme göre, cumhuriyetin ilanı günü, Rauf Bey gibi ön safta bulunan siyaset adamları tarafından cumhuriyetin kuvvetine tereddüt getirecek ifadelerde bulunmak, müesseseye zayıflık verecek bir davranıştır. Aynı parti içinde bulunmakla, aynı görüşte insanlar sayıldığımız için, bu tarz konuşmalar başka türlü tefsir edilemezdi. Cumhuriyet ilan edildiği günlerde, başlangıçtan beri milli davanın temsilcisi sayılan başlar arasında ihtilaf olduğu manzarası görülürse, bu başların cumhuriyetin ilanından sonra ikiye ayrıldıkları manası çıkar. Dolayısıyla cumhuriyet üzerinde tereddütler hasıl olur. Cumhuriyet idaresi muvaffak olacak mıdır, olmayacak mıdır münakaşalarına yol açılır ve bu münakaşalar tehlikeli bir mecraya dökülür.

Yeni bir yolun başlangıcında olanlar, muvaffak olmak için mutlaka bu yolun selamete varacağına inanmalıdırlar. Rauf Bey, cumhuriyetin ilanında acele edildiğinden, gayri mesul kimseler tarafından emrivaki yapıldığından bahsediyor. Bir defa biz acele edildiği fikrini kabul etmiyoruz. Cumhuriyetin ilanına karar veren

Büyük Millet Meclisi'dir. Cumhuriyetin ilanını teklif edenler gayri mesul kimseler olmadığı gibi, karar veren de devletin en yetkili uzvudur. Rauf Bey ile aramızda kesin bir görüş farkı var. İhtilafın esası bu. Ben, meseleyi böyle vazettim. Grupta uzun münakaşalar oldu. Rauf Bey'in beyanatı ile hasıl olan yanlış kanaatin tashih olunmasında ısrar ediyordum. Rauf Bey çıktı, benim lüzumlu gördüğüm ölçüde, istediğim tarzda davanın esasına vuzuh verme tarafına yanaşmaksızın, "Hâkimiyet kayıtsız şartsız milletindir, milletvekili vazifesini her tesirin üzerinde ifa etmek ödevindedir" gibi birçok gerçekleri söylemekte beraber, hakiki bir açıklıkta vaziyet almadı. Münakaşalar karşılıklı olarak bu şekilde devam ederken, nihayet, "Ben parti içindeyim, partiden ayrılmayacağım, ne isterseniz ona karar verin" tarzında herkesin hem aklıselimine, hem duygularına hitap ederek konuştu. Ben cevap olarak, davayı kısa bir özet haline getirdim.

Rauf Bey'in Açıkça Konuşmasını İstiyorum

Cumhuriyetin ilanı için verilen kararı usulünde doğmuş olarak kabul ediyoruz, kendileri bu fikirde midirler, diye sordum. Rauf Bey, parti ile beraberim, partinin içindeyim, beraber çalışmak istiyorum, aksine bir şey varit değildir diyor. Bu sözlerin grupta söylenmesi, beyanatı ile hasıl olan kanaati nasıl izale edecektir? Onun için istiyorum ki, Rauf Bey, cumhuriyet, Büyük Millet Meclisi tarafından tamamıyla usulüne uygun olarak ilan edilmiştir, desin. Böyle bir sarahatle konuşmasını istiyorum. O, ısrar ettiğim bu noktaya değinmeksizin müzakereyi bıraktı ve grup toplantısından ayrıldı. Grup, kendisini tatmin edecek bütün gerekli sözlerin söylenmiş olduğu kanaatinde bulundu ve bir tebliğ yazılmasını kararlaştırdı. Böyle bir tebliğ yazıldı. Tebliğde, "Rauf Beyefendi cevaplarında mufassal izahat vererek, bütün manası ile cumhuriyetçi ve saltanatı meşruta aleyhtarı olduklarını, fırkadan ayrılmayacaklarını ifade ile beyanatın suitefsirini telakkiye müsait kısımları hakkında grubu tatmin

etmişlerdir.” tarzında bir ifade kullanılarak, müzakere nihayete erdirilmiştir.

Grupta cereyan eden münakaşalar esnasında Rauf Bey’in etrafında bir muhalefet partisinin teşekkül edeceğine dair rivayetler olduğunu da bu vesile ile söylemiştim. Rauf Bey bunu da katiyetle reddetti. Fakat sonraki olaylarla, karşılıklı siyasi münasebetlerimizin nasıl bir şekle girdiği ve ne gibi farklar gösterdiği meydana çıkmıştır. Partiler teşekkül eti, karşılıklı mücadeleler oldu. Ve daha birçok olaylar geçti. Bu ilk çatışmada benim istediğim, cumhuriyetin doğduğu gün, herkesin sözüne, kanaatine ehemmiyet vereceği mümtaz insanların cumhuriyet için memlekette tereddüt husule getirecek beyanlardan sakınmaları idi. Böyle beyanlar olmuşsa, onların açık bir surette tashih edilmesi lüzumu kanaatindeydim. Münakaşalar bu mecrada açılmıştı. Ben neticeyi elde edemedim. Parti, cevapların tatmin edici olduğunu bildirerek ve tebliği olduğu gibi neşrederek hadiseyi kapatmaya çalıştı. Rauf Bey ile ilk çatışma bu suretle neticelenmiştir.

Grupta benim yaptığım konuşmalar sert ve insafsız görülerek tenkide uğramıştır. Ben tenkide uğradıkça, bu söylediklerimin üzerinde tekrar tekrar düşünmüş, kendi kendimi tahlil etmişimdir. İnsafsızlık ve sertlik. Mesele şu: Eğer gerçekten bir insafsızlık ve sertlik varsa, mevzubahis olan konunun benim gözümde büyük bir önem taşımasındandır. Rauf Bey’in beyanatı bize, doğrudan doğruya cumhuriyeti örselemek manasında göründü ve cumhuriyeti arzu etmeyenlere ümit verecek bir davranış olarak karşıladık. Meseleye hayati bir ehemmiyet veriyorum. Cumhuriyet ilan olunmuştur. Bu, büyük bir tarih hadisesidir. Her bakımdan cemiyetin her ferdini, özellikle bütün devlet adamlarını ilgilendiren bir hadisedir. Memlekette sözü dinlenir, itibar olunur insanlar tarafından böyle bir mühim hadise üzerinde tereddüt meydana getirecek bir beyanat verilmeden önce, onun hakkıyla değerlendirilmesi lazımdır. Bu gibi insanlardan, menfi fikir ve telkin işitildiği zaman tesiri büyük olur. Böyle bir telkin yapılmıştır. O insanın kanaati sarih olarak bu merkezdedir. Olduğu gibi kabul edilmek ve değerlendirilmek lazımdır. Böyle ise mesele yoktur. Hayır, ben o fikirde değilim, diyor.

Peki ne fikirdesin? Açıkça söylenmelidir. Eğer bir ihtilaf varsa, o ihtilafı kesinlikle ve aleni olarak düzeltecek bir tashih yapmak lazımdır. ”Ben bu tashihi yapmam. Bu tashihi yapmam ve tereddüde mahal yoktur.” Eee! İşte bu olmaz. Demek istediğim, benim grupta Rauf Bey’e karşı yaptığım konuşmaların insafsızlığı ve sertliği bu ölçüler içinde değerlendirilmelidir.

Rauf Bey’in Atatürk’ten Uzaklaşması

Şimdi burada, Rauf Bey’in Atatürk’ten uzaklaşması ve ihtilafa düşmesi meselesi ortaya çıkıyor. Bence Rauf Bey ile Atatürk arasında olan ihtilaf iki sebepten geliyordu. Birincisi, reformlardan. Atatürk’ün yapmakta olduğu reformları, Rauf Bey, kendisinin hazmedemeyeceği ölçüde kanaatinin dışında görüyordu. Bunlar söylenir söylenmez veya tatbike konulup meydana çıkar çıkmaz. Rauf Bey üzerindeki tesirleri ağır oluyordu. İkincisi; önde bulunmuş birinci derecede hizmet etmiş bir insan olarak, iktidar da bulunduğu zaman da bulunmadığı zaman da yapılacak işlerden kendisi ve arkadaşları haberdar olsunlar ve bunlar üzerinde müzakere edilsin, tarzında bir usulü iltizam etmesidir. Bütün ihtilaf buradan çıktı zannediyorum.

Herkes, kendisini hak sahibi görebilir ve görmelidir. Ama, milletin her ferdi devletin her meselesinde hak sahibidir. Ancak, o hakkın kullanılması şekli birtakım usullere ve vazife yerlerine bağlıdır.

Gerek Rauf Bey, gerek diğer arkadaşlar, Atatürk’ü, neler yapacağı bilinmeyen bir insan olarak kabul ediyorlar. Başından beri böyle tanımışlar ve bunun için ondan korkarlardı. Onu frenleyecek ve nihayete kadar bu hususta emniyet verecek tek çareyi, ne yapacaksa yapmadan evvel kendilerinin muvafakatini almasında görüyorlar. Kendileri ne vaziyette bulunurlarsa, bulunsunlar böyle olmasını istiyorlardı.

Rauf Bey’le ilgili basit bir hikâye anlatayım. 1942-43 yıllarında kendisi Londra’da büyükelçi olarak bulunuyor. Hariciye, bir yere sefir tayin eder. Sefir olmaya ehliyetli gördüğü bir adama ise filan yere tayin olur mu, diye itiraz eder. Tayin edileni ehliyetli bulmazsa,

buna da itiraz eder. Söylerim: ”Bir sefir tayin etmek için burada hükümet karar veriyor. Gideceği devletten agremanını istiyoruz, alıyoruz. Şimdi nasıl istersiniz ki, hükümet her sefir için ayrıca bir başka büyükelçinin agremanını arasın ve böyle bir usul şart olarak tatbik edilsin. Bir ikinci agreman da sizden mi alınacak? Nasıl istersiniz bunu?”

Birçok tecrübeden sonra bile, nihayete kadara bu müşkülatı görmüşümdür.

Cumhuriyetin ilanı üzerine sözlerimi burada bağlayacağım. Cumhuriyet ilan edildi. Fakat cumhuriyet, uzun müddet, hayatiyetini, yaşama kudretinde olduğunu bütün dünyaya ispat etmek mecburiyetinde kalmıştır. Ankara’nın hükümet merkezi olması münasebetiyle Amiral Bristol ile yaptığım bir görüşmeden bahsetmiştim. Amerikan sefiriyle konuşurken sordum:

”Siz cumhuriyet ilan ettiğiniz zaman, ne kadar müddetle dünyaya o kanaati verdiniz ki temellisiniz, kalıcısınız?”

”Evet”, dedi, ”esas mesele bu. Bu kanaati vermek lazımdır. Ne kadar zamandır? Yirmi sene sürer.”

Amiral Bristol’e biz yirmi sene sürdürmeyiz, dediğimi hatırlarım.

HİLAFETİN KALDIRILMASI

Hilafet Hepimizde Ciddi Endişe Yaratıyordu

Cumhuriyetin ilk karşılaştığı mesele Halifenin vaziyeti olmuştur. İstanbul'da Halifenin temasları, münasebetleri ve hilafet üzerinde yaratılan cereyanlar, Atatürk'te ve hepimizde ciddi bir endişe yaratıyordu. Umumi olarak Halifenin tutumu, cumhuriyetin yanında hilafet müessesesinin beraber işlemesi ve yürümesi çok mahzurlu, hatta imkânsız görünüyordu. Bizde böyle bir kanaat hasıl olmuştu.

Hilafet meselesinin siyaset sahnesine gelmesi, Halifenin bir müracaatından doğmuştur. Halife, başkâtibi vasıtasıyla hükümete yaptığı bir müracaatla, hilafet hazinesinin ihtiyacından, hükümetle temas etmek için bir usul bulunmasından bahsederek birtakım taleplerde ve temennilerde bulunuyordu. Gelen yazıda, bir müddetten beri bazı gazetelerde hilafet makamı ve Halifenin şahsı hakkında kötü telakkilere yol açacak neşriyat yapıldığından şikâyet ediliyor ve İstanbul'a giden hükümet erkânının, resmi heyetlerin kendisiyle temas etmeyişlerinden Halifenin büyük teessür duyduğu ifade ediliyordu. Hükümetle temas için bir usul bulunması temenni olunurken, ya Halifenin Ankara'da bir temsilci bulundurması, yahut hükümetin Halife nezdine bir mümessil göndermesi gibi bir yol da gösteriliyordu. Bu müracaatı aldığımız zaman Atatürk İzmir'de bulunuyordu. (Şubat 1924). İzmir'de harp oyunları yapılıyordu. Atatürk oraya gitmişti. Vaziyeti kendisine yazdım. Atatürk'ten şu cevabı aldım:

"Makamı hilafetin ve Halifenin şahısları hakkında suitelakkiyat ve suitesirat zemini, Halifenin kendi tarz ve tavru hareketinden neşet etmektedir. Halife hayatı dahiliye ve bilhassa hayatı hariciyesiyle ecdadı padişahların mesleğini muakkip görünmektedir. Cuma alayları, ecnebi mümessilleri nezdine memurlar izamı suretiyle münasebat, tantanalı gezintiler, saray hayatı, sarayında ihtiyat zabitlerine varıncaya kadar kabul ve onların iştikalarını istima ve onlarla beraber ağlamak gibi hareketler bu kabildendir. Halife,

Türkiye Cumhuriyeti ve Türkiye halkı ile, karşı karşıya, vaziyetini mütalaa ettiği zaman, İngiltere Krallığı ile Hindistan ahalii İslamiyesine veya Efgan Devleti ile Efgan halkına karşı, hilafetin vaziyetini vahidi kıyasi olarak nazarı dikkatte tutmalıdır. Halife ve bütün cihan, kati olarak bilmek lazımdır ki, mevcut ve mahfuz olan Halife ve halife makamının, hakikatte, ne dinen ve ne de siyasetten hiçbir mana ve mevcudiyeti yoktur. Türkiye Cumhuriyeti safsatalarla mevcudiyetini, istiklalini tehlikeye maruz bırakamaz. Hilafet makamı, bizce en nihayet, tarihi bir hatıra olmaktan fazla bir ehemmiyeti haiz olamaz. Türkiye Cumhuriyeti ricalinin veya resmi heyetlerin, kendisiyle temasını talep etmesi dahi, cumhuriyetin istiklaline sarih tecavüzdür. Serkarinini Ankara'ya göndermek veya şayanı itimat bir zatın nezdine izamı suretiyle; hükümete iblağı hissiyat ve temenniyat talebinde bulunması dahi, Hükümeti Cumhuriyet ile karşı karşıya vaziyet alması demektir. Buna da selahiyettar değildir. Kendisiyle hükümeti Cumhuriyet arasında başkâtibi muharebeye tavsit etmesi de fazladır. Halifenin temini hayat ve maişeti için Türkiye Reisicumhurunun tahsisatından mutlaka dûn bir tahsisat kâfi gelir. Maksat; debdebe ve dârât değil, insanca hayat ve maişet temininden ibarettir. Hazinei hilafetten maksat ne olduğunu anlayamadım. Hilafetin hazinesi yoktur ve olamaz. Böyle bir hazineye ecdadından tevarüs etmişse resmen ve vazıhan malumat istihsal ve ita buyrulmasını rica eylerim. Halifenin aldığı muhassasatla gayri kabili temin olan tekalif neler imiş ve 15 Nisan 1923 tarihinde hükümet ne gibi mevait ve işaratta bulunmuştur. Bunu da lütfen işar buyurunuz. Halifenin ikametgâhını tasrih ve tespit etmek, hükümetin şimdiye kadar yapmış olması lazım gelen bir vazife idi. İstanbul'da, milletin boğazından kesilmiş paralarla yapılma birçok saraylar ve bu sarayların içindeki birçok kıymetli eşya ve levazımat, hükümetin vaziyeti ademi tespiti yüzünden mahv ve heder oluyor. Halife mensupları, sarayların en kıymetli levazımatını Beyoğlu'nda, şurada, burada satıyorlar diye rivayetler vardır. Hükümet bunlara bir an evvel vaziyet etmelidir. Satılmak lazım ise hükümet satmalıdır. Hilafet kadrosu ciddi tetkik ve tensik olunmak lazımdır ki, serkarinler, serkâtipler mevcudiyeti, Halifeyi hâlâ saltanat hulyası

içinde uyutmasın! Fransızların kral, hanedan ve mensubinini Fransa’ya sokmakta, istiklâl ve hâkimiyetleri için yüz sene sonra, bugün dahi mahzur görüp dururken her gün ufuktan saltanat güneşinin tuluuna duacı bir hanedan ve mensubini hakkındaki muamelemizde, Türkiye Cumhuriyeti’ni, nezaket ve safsata kurbanı edemeyiz. Halife, kendinin ve makamının ne olduğunu sarih olarak bilmeli ve bununla iktafa etmelidir. Hükümetçe ciddi, esaslı tedabir ittihaz ile işarını rica ederim efendim.

Türkiye Reisicumhuru

Gazi Mustafa Kemal”

Atatürk’ün bu cevabı, hilafet meselesinin kesin bir hal şekline bağlanıp cumhuriyetin engelden kurtarılması zamanı geldiği kanaatini veriyordu. Atatürk, hilafet meselesini, İzmir’de kumandanlarla da görüşmüş olduğunu nakleder.

Bu muhabereden sonra, ben de İzmir’e gittim. Şubat sonuna doğru Ankara’ya döndük. O zamanın usulüne göre Meclis 1 Mart’ta açılırdı. Meclis açıldı. 2 Mart’ta, parti grubunda, hilafet meselesi ve Şeriye ve Evkaf Vekâleti ile Erkânı Harbiye Vekâleti’nin lağvı konuşulup karara bağladı. Ertesi gün bunlar, birer takrirle, kanun teklifi halinde Meclis geldi (bkz. Ek: 3 ve Ek: 4).

Hilafetin kaldırılmasında daha çok mukavemet görmüşüzdür. Saltanatın kaldırılması daha kolay olmuştu. Çünkü, hilafetin baki kalması, Meclis’teki saltanat taraftarlarını tatmin ediyordu. Fakat bu şekil ilanihaye iki başlı olarak devam edemezdi. Saltanat taraftarları; zamanı gelince, münasip anında hilafet şekli altında hükümdar idaresi avdet eder ümidini muhafaza ediyorlardı. ”Hâkimiyet kayıtsız, şartsız milletindir, Büyük Millet Meclisi bu hâkimiyeti temsil etmektedir, şahsi idare olmayacaktır, fakat hilafet lazımdır, Halife aynı zamanda devletin başı olabilir, nitekim şimdiye kadar olmuştur da...” böyle düşünüyorlardı ve hilafetle birlikte bir ümit yaşıyordu. Görünüş, dışarıda hanedana da büyük ölçüde, uzun müddet ümit vermiştir. Onun için hilafetin ilgası daha çok

mukavemete uğramış ve daha derin tesir yapmıştır. Ve ondan sonra ihtilafların başlıca kaynağı olmuştur.

1924 ANAYASASI

Eğitim Birliğini Sağlayacak Kanun

Şeriye ve Evkaf Vekâleti ile Erkânı Harbiyei Umumiye Vekâleti, din ve ordunun siyasi cereyanların ve münakaşaların dışında tutulması gerekçesiyle kaldırıldı. Hilafet kaldırıldı. Ve bu arada, aynı gün başka bir teklifle eğitim birliğini sağlayacak olan ”Tevhidi Tedrisat Kanunu” Meclis'ten geçirildi. Bunların hepsi 3 Mart'ta, bir gün içinde oldu. Laik cumhuriyetin prensiplerini bu şekilde gerçekleştiriyoruz. Hemen arkasından anayasa müzakerelerine geçildi.

1924 Anayasası, Atatürk'ün yakından meşgul olarak vücuda getirdiği bir eserdir. Bu anayasanın hazırlanmasında, mebuslarla, hukukçularla özel çalışmalarda hükümet olarak, başvekil olarak ilgimiz azdır. Zaten anayasa tasarısı Meclis'e bir teklif olarak gelmiş de değildir. 29 Ekim 1923'te cumhuriyetin ilanı için yapılan tadil teklifi açıklanırken, Anayasa Komisyonu'nun 1921 Anayasası'nı ele aldığı ve lüzumlu değişikliklerle Meclis'e sevk edeceği ifade edilmişti. Yani bu defa, 1924 Anayasası'nın esasları doğrudan doğruya, o zamanki adıyla ”Kanunu Esasi Encümeni”nce hazırlanıp Meclis'e getirilmiştir.

Anayasa müzakereleri martın ilk günlerinden nisan ayı başlarına kadar bir ay kadar sürmüş ve zaman zaman çok hararetli geçmiştir. İki noktanın münakaşasını hatırlatmak isterim. Bunlar, iyiliklerin de şikâyetlerin de konusunu teşkil etmiştir. Milletvekili seçimlerinin yenilenmesine karar verme ve ”veto” yetkilerinden bahsediyorum. Anayasa teklifinde bir 25. madde vardı. Madde, seçimlerin yenilenmesini iki şekle bağlıyordu. Esas olarak bu kararı Meclis verecek, fakat cumhurbaşkanı bazı şartları yerine getirmek kaydıyla seçimlerin yenilenmesine karar verebilecekti. Cumhurbaşkanı hem bu hakkı, hem de başka bir madde ile lüzum gördüğü kanunları veto etmek hakkını istiyordu ve Meclis bunlara mukavemet ediyordu.

Müzakereler esnasında, cumhurbaşkanı için teklif olunan seçimlerin yenilenmesine karar verme hakkına itiraz ettiler ve bunun müzakeresi uzun sürdü; çatışmalı, çekişmeli oldu. Nihayet Atatürk

bundan vazgeçti. Veto hakkı, bazı tadillerle kabul olundu. Atatürk'ün şu sözlerini hatırlarım.

"Ne çıkar bunlardan? O neticeye vardım ki, büyük önem vermemek lazım. Veto edeceksin, yine Meclis'ten çıkacak. Şayet Meclis'te aksi bir cereyan hasıl olursa, bunlar çare değil. Esas mesele, Meclis'te sağlam bir çokluğa sahip olmaktır. Mühim olan bu. Meclis'te çoğunluğumuz varsa, yani memlekette çoklukla seçilme imkânımız varsa, istediğimizi yaptırabilir, istemediğimiz şeylere mani olabiliriz. Mesela, kanunlar anayasaya mutabık olmak lazımdır. Anayasanın hükmü budur. Bir kanun anayasaya uygun mudur, aykırı mıdır? Buna karar verecek olan yine Meclis'tir. Böyle olunca, herhangi bir meselede bir doğru neticeye varmak, Meclis çoğunluğunun bulunmasına ve o çoğunluğun eğilimine bağlı bir meseledir."

Atatürk bana bunları söyledi ve münakaşalı meselelerin peşini bıraktı. Ondan sonra dikkatini Meclis çokluğu üzerinde yoğunlaştırdı.

1924 Anayasası'nın, karakter itibarıyla liberal bir anayasa olduğundan bahsedilir. Ama bizim için o zaman temel mesele, bir kuvvetli anayasa yapılmasıdır ve bu mümkün olduğu kadar temin edilmiştir, sanıyorum.

Laik cumhuriyet şekilleniyor 1924 Anayasası'nı da bunun esaslı bir adımı saymak lazım. Yalnız bir nokta dikkati çekmektedir. Bu anayasada, "Türkiye devletinin dini, dini İslamdır" hükmünün yer aldığını görürüz. Cumhuriyetin ilanını sağlayan birkaç maddelik değişiklikle anayasamıza giren bu hüküm, yeniden yapılan 1924 Anayasası'nda aynen muhafaza edilmiştir. Bunu şöyle izah edebiliriz: Reformları, bizzat hâkim olarak tatbik ediyoruz. Hareketlerimiz dini İslama mugayir değildir. Bu tesiri muhafaza etmek istiyoruz. Şartlar, bizi ihtiyata mecbur etmiş, demektir. Böyle bir hükmün anayasaya sonradan sokulması, laik cumhuriyet konusunun henüz daha kâfi derecede işler halde olmadığını gösterir.

Kumandanların Yarattığı Buhran

Bu sene (1924) 6 Ağustos'ta Lozan Muahedesi yürürlüğe girdi. Musul meselesi, Lozan Muahedesinin yürürlüğe girmesinden hemen sonra ele alınacak ve en çok 9 ay içinde bir karara varılacaktı. Bu mecburiyetle İstanbul'da temaslar, 19 Mayıs günü başladı. Bizim heyetin Başkanı Fethi Bey'di. İngiliz heyetine İngiltere'nin Irak Yüksek Komiseri Sör Percy Cox riyaset ediyordu. Fakat, İngilizlerle münasebetlerimiz iyi gitmiyor. Gergin bir vaziyetteyiz. Musul'u mütareke hükümlerine aykırı olarak işgal etmişlerdi. Geçen sene Süleymaniye'yi bombardıman etmişler, bu yakınlarda da işgal eylemişlerdi. Biz bu olayı protesto ettik. Nasturileri kışkırtıyorlar, bundan dolayı hudut sarkıntılıkları oluyor. Hülasa, İstanbul'da görüşmeler başlamış, ama Musul meselesi açıkta bulunuyor; İngilizlerle aramızdaki gerginlik ve münasebetlerimizin düzelmesinde tereddüt uyandıran haller devam ediyor.

İstanbul temasları hiçbir netice vermeden haziran başında kesildi. Cemiyeti Akvam'a müracaat ettik. Eylülde orada görüşülmeye başlandı. Nasturi hareketlerinden ve Cenevre'deki müzakerelerin cereyanı tarzından Musul meselesi, 1924 sonbaharında çok endişe verici bir vaziyet almıştı. Bu esnada kumandanlar meselesi çıktı. Musul etrafındaki gelişmelere ileride sırası gelince devam edeceğim. Şimdi kumandanların yarattığı buhranı anlatıyorum.

Bir sene evvel siyasette çalışma hevesleri olmayıp orduya gitmiş olan kumandanlar, yani Kâzım Karabekir ve Ali Fuat Paşalar, bu sefer Meclis'te çalışmak istediklerini söyleyerek Meclis'e geldiler. Ciddi olarak, ortaya yeni bir buhran ve münakaşa çıktı. Aynı zamanda mebus olan ordu müfettişlerinin ve kolordu kumandanlarının istedikleri zaman Meclis'e gelip politika yapmak ve istedikleri zaman ordunun başına geçerek kumandanlık etmek gibi bir vaziyette bulunmalarının çok tehlikeli bir tatbikat gösterdiği meydana çıkmıştı. Biz, bu meseleyi çok ciddi telakki ettik. Bunlar için, istenildiği zaman gelip gitmeyi mümkün kılmayacak tedbirlere acilen lüzum gördük. Bundan başka, kumandanlıkla milletvekilliğinin birleşmesini sona erdirmek lazım geldiğine karar verdik ve bunları tatbike başladık. Atatürk, ilk iş olarak, milletvekili olan bütün

kumandanların milletvekilliğinden istifa etmelerini doğrudan doğruya kendilerinden istedi. Tabii Kâzım Karabekir Paşa ile Ali Fuat Paşa'ya bu tarzda bir tebligatta bulunmadı. Onlar zaten kumandanlığı istemiyor ve Meclis'e geri geliyorlardı. Kendilerine, istemedikleri zaman, Meclis'ten ayrılıp orduya dönmenin, kumandanlığı istemedikleri zaman çıkıp Meclis'e gelmenin mümkün olmadığını göstermek istedi.

Atatürk, muharebe meydanından gelmiş olup da hem milletvekilliği, hem kumandan mevkiini muhafaza eden bütün askerlerin milletvekilliğinden çekilmelerini bildirince, hepsi çekildiler. 3. Ordu Müfettişi Cevat Paşa ile Cafer Tayyar Paşa itiraz etti. Şimdi bununla ordu üzerindeki hâkimiyet tecrübe olundu. Ordu kimin elindedir, anlaşıldı.

Refet Paşa daha önce milletvekilliğinden istifa etmişti. Sonra arkadaşları istifasını geri aldırdılar. Kâzım Karabekir ve Ali Fuat Paşalar zaten orduyu bırakmışlardı. Ankara'ya gelmiş, siyaset yapmak yolunu tutmuş bulunuyorlardı. Ben derhal vaziyet aldım. Kendilerinin Meclis'e gelmek istemeleri haklarıdır; ama kumandanlık ettikleri zamanda vazifeleri icabı olarak bilinmesi ve sağlanması yalnız kendilerine tevdi edilmiş olan devlet esrarını haleflerine teslim etmeleri gerekir ve ancak ondan sonra kumandanlıktan ayrılmış olabilirler. Bunu onlara anlatmak istedim. Kendilerine yazdım. Açıktan, ”gelemezsiniz” diye söyledim. Elinizdeki vesikaları halefinize teslim edeceksiniz, ondan sonra Meclis'e gelebilirsiniz, dedim. Meclis'te söyledim ve çıkardım. Meclis Reisi, Milli Müdafaa Vekili hepsi iltizam ettiler ve onlar orada duramadılar.

Derler ki, Meclis toplandı, encümenler seçildi ve bu esnada Ali Fuat Paşa ile Kâzım Karabekir Paşa Meclis'te hazır bulunmadıkları için arzu ettikleri encümenlere seçilmek imkânından yoksun kaldılar, bu haktan mahrum bırakıldılar. Biz, kendilerine uyguladığımız muameleyi bu tertip için yapmışız gibi tarize maruz kaldık. Ama mesele o değil. Bizim noktai-nazarımız şöyle: Kumandanlığı bırakıp

gelmek için yapılacak bir formalite var. Bunu yapsınlar, anlatmak istediğimiz bu.

Kumandanlar Direnmek İstedi

Kendilerine, amirleri olan Milli Müdafaa Vekâleti tebliğ etti. Ben umumi efkâr karşısında görüşümüzü müdafaa ettim. Düşündüler, taşındılar. Nasıl şeydir, milletvekili seçilmişiz, bizi Meclis'te çalışmaktan nasıl men edersiniz, tarzında direnmek istediler. Tutturamadılar.

Atatürk hatıralarında, onların evvela orduya gidip sonra Meclis'e dönmek istemelerini olumsuz bir şekilde yorumlar. Yani, orduyu kâfi derecede hazırladılar, şimdi siyasetle bu hazırlığı değerlendirecekler, şeklinde yorumlamıştır. Onun için bu tecrübeye girişti. Ordu üzerinde kimin tesiri ve hâkimiyeti vardır, bunu tecrübe etmek istedi.

Ordu üzerinde hâkimiyet esas itibarıyla en kuvvetli olarak muharebe meydanında kurulur. Uzun sulh zamanlarında, kumandanların ordu üzerinde hâkimiyetleri, yalnız resmi olarak, rütbeleri, kıdemleri ve mevkileri sayesindedir. Sulh ordularında bunun yürekten bir güven ve bağlılık halini alması için, kumandanların, değerlerinde ve çalışmalarında da rütbelerinin üstünlüğünü madunlarına her vesile ile ispat etmeleri lazımdır. Askerliğin tabiatında olan kaide budur. Yürekten itibar ve hâkimiyet meselesi sulhta böyle temin olunur. Harpte, muharebe meydanı bu itibarı kendiliğinden tesis eder. Zaten muharebede, ordunun kaderi kendisine emniyet olunacak ehliyette bulunmayanlar duramazlar, çekilirler. Kalanlar icraatıyla seçilmelerini teyit etmiş olurlar. Muharebe meydanının vermiş olduğu üstünlük, başka bir kuvvettir. Bu arkadaşlar muharebe meydanından da gelmişlerdir. Büyük kumandan itibarını muhafaza etmek için, bu, bir dereceye kadar kâfi bir sebeptir. Ama Atatürk'ün teşebbüsüyle, ordu kimin elindedir, anlaşıldı. Bu tecrübenin, orduda kâfi derecede uğraştıktan sonra sökülmeyecek bir yer olduğunu gördüler, siyaset hayatında çıkış yolu aradılar, manasında tefsiri de mümkündür. Musul meselesinden dolayı İngilizlerle aramızdaki

münasebetlerin çok gergin olduğu meydana çıktıktan sonra kumandanlığı bırakmalarını, Atatürk ayrıca şiddetle tenkit etmiştir.

CHP'nin Kuruluşu

Olayların kronolojik sırasına göre Terakkiperver Fırka'nın kuruluşuna gelmiş bulunuyoruz. Bunu anlatmadan önce, şimdi, Halk Partisi'nin kuruluşuna kısaca temas edeceğim. Kısaca diyorum, çünkü partinin kuruluşu ile benim fazla bir ilgim yoktur. Bu, doğrudan doğruya Atatürk'ün teşebbüsüdür.

Herkesin bildiği gibi Cumhuriyet Halk Partisi, Milli Mücadele dediğimiz büyük kurtuluş çabasının siyasi temeli olan Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti'nin devamı olmuştur. Daha, Büyük Millet Meclisi idaresi devrinde yani 1920'den 1923'e kadar geçen zamanda, memleket idaresi Büyük Millet Meclisi'nin yalnız murakabesi değil, hatta fiilen idaresi altında geçmiştir. Bu devirde Büyük Millet Meclisi yalnız memleketi idare etmiyor, memleket idaresinde çoklukla hükümette bulunanlara karşı teşkilatlı bir grupla sert ve ciddi bir murakebe yürütüyordu. Hepsi Müdafaai Hukuk'tan gelmiş olan milletvekilleri, Birinci ve İkinci Grup adları ile birbirinin karşısında vazife görüyorlardı. İkinci Grup, bugün anladığımız manası ile Atatürk idaresine karşı muhalefeti teşkil ediyordu. Milli Mücadele böyle bir siyasi yürütme ve denetleme kuruluşu içinde geçmiştir. Grupların Büyük Millet Meclisi'nde birbirleriyle geçinmeleri vakit vakit insanı meyus edecek gerginlikler gösterdiği halde idarecilerin sabrı ve vatanseverliği büyük sefer esnasında bir bölünmeyi önlemiştir. 1923'te yapılan Meclis seçiminde millet huzuruna yine siyasi teşekkül olarak Müdafaai Hukuk çıktı. Netice Müdafaai Hukuk milletvekillerinden kurulu bir tek parti meclisi idi. Şu farkla ki, geçen İkinci Grup'un uzlaşmaz ve Atatürk idaresi karşısında sanılan üyelerinden hemen hiç kimse Meclis'e gelmemişti.

Ben Lozan'dan döndüğüm zaman, burada parti teşkilini olgun bir karar olarak buldum. Devletin kurulması için girişilen her türlü faaliyetler arasında, şimdi Atatürk'ün kimlerle ve nasıl çalışacağının tayin edilmesi gerekiyor. Atatürk bununla meşgul. Daha evvel temas

ettiğim için tekrarlamayacağım. Ben geldikten sonra bu görüşmeler devam ediyordu ve parti teşkili için çalışmalar olgunlaşmıştı. Atatürk, yeni devletin idaresinde ve gerçekleştirmeye girişeceği ıslahatta iyi kurulmuş bir partiye istinat etmek fikrinde idi. Bu fikre hepimizden evvel sahip olmuş ve bunu ciddi olarak tahakkuk ettirmek istemiştir. Hazır bulduğum bu faaliyeti benimsedim. Bir partinin lüzumunu, faydalı olacağını, muntazam çalışması lazım geldiğini ben de kabul ettim. Fakat bu hususta ne geniş tecrübem, ne geniş bir faaliyetim vardı. Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti ile alakam ve onunla çalışmam, muharebe esnasında özellikle cemiyetin teşekkülünün temel gayesi ve tek sebebi olan memleketin kurtarılması mevzuuna inhisar etmiştir. Ve bu münasabet tam askeri mahiyettedir. Genelkurmay Başkanı olarak Müdafaai Hukuk Cemiyeti'nin faaliyetini tabiatıyla paylaşıyordum. Mümkün olan yerlerde ona müdahale ederek yol göstermeye uğraşıyordum. Söylediğim çerçeve içinde cemiyetle münasebette bulunmak benim vazifemin tabiatı icabıydı. Sonra parti teşkili için çalışmama zaten imkân olmadı, muharebe bitince ayrıldım, Lozan'a gittim.

9 Eylül'de Halk Partisi resmen kuruldu. Atatürk Parti başkanı olarak partinin teşekkülünü takip ediyor ve onu intizama koymaya çalışıyordu. Klasik anlayışa ve umumi telakkiye göre, Atatürk'ün hem devlet başkanı, hem parti başkanı olarak çalışması, yadırganacak bir konu farz olunabilir. Ama bizde o zaman böyle bir yadırgama yoktu. Benim telakkim de böyle idi. Yeni bir devlet kuruyoruz. Bu devletin başlıca kurucusu ve hazırlayıcısı Atatürk'tür. Devletin faaliyete başladığı esnada ona, ilerici, çok faal ve dinamik bir bünye verebilmek, başarılı kılmak için Atatürk, başlıca fikir ve enerji kaynağı olacaktı. Onun devletin başından ayrılması nasıl mümkün değilse, devlet idaresinin desteği olarak meydana getirdiği partinin başkanlığından ayrı düşünülmesi de o derece mümkün olamazdı. Bu hal bize çok tabii görünüyordu. Ancak devletin ve partinin bünyelerinde normal demokratik rejim teessüs ettiği zamanlarda devlet ve parti başkanlıklarının aynı şahıs üzerinde birleşmemesi düşünülecek bir konu olabilirdi. Nitekim, 1924 Anayasası

demokratik bir anayasa olduğu halde, bunda devlet başkanının, parti başkanlığından ayrılması fikri bir mecburiyet olarak düşünülmemiştir. Bu da gayet tabii idi. Çünkü birçok radikal reformlar 1924'te henüz tamamlanmamıştı.

Atatürk, parti ile daima meşgul olmuştur. Bunu esaslı bir vazife sayıyordu. Parti başkanı olarak kalmasaydı sözü, ileride Serbest Fırka'nın teşekkülünde de bahis konusu olacaktır. Fakat Atatürk, o zaman da partiler dışında kalan bir devlet başkanı yerine, mevcut partilerin hepsine müsavi muamele eden bir devlet başkanı durumu ile vaziyeti izah ve takip etmeye çalışmıştır.

Terakkiperver Fırka ve Halk Partisi

Parti teşkilinde, Atatürk herkesi Halk Partisi'nden telakki etmeye, öyle kabul ettirmeye çok mütemayil görünmüş ve bunu vakit vakit söylemiştir. O zamanlarda fazla bir tecrübemiz yok. İyi niyetle yürüyeceğine inanıyoruz. Ama işin tabiatında bulunan istidat, çok geçmeden kendini göstermiştir. Halk Partisi'nden zannolunan pek çok kalabalık, ayrılma günü geldiği vakit en evvel ayrılmışlardır. Halk Partisi kurulduğu zaman, Birinci Meclis'teki İkinci Grup, partinin dışında kalmış ve bu grubun Atatürk idaresine karşı sanılan üyelerinden hemen hiç kimse, yeni Meclis'e seçilmemişti. Bununla beraber, Büyük Millet Meclisi'ndeki tek parti, kuruluşundan bir yıl sonra geçimsizliğin beraber çalışmayı imkânsız kıldığı sanılarak, tabii ve suni gayretlerle bir ayrılmaya ve bölünmeye gitmiştir. Bu suretle, 17 Kasım'da ilk muhalefet partisi olarak Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Halk Partisi karşısında kurulmuş oldu.

1924 sonbaharında Meclis çalışmaları büyük bir istizahla başladı. 1 Kasım'da Meclis açıldı ve mübadele işleri derhal en ehemmiyetli mesele halini aldı. İstizah, Mübadele Vekilini hedef olarak seçmişti. Fakat, mübadele ve iskân işlerinden başka, daha birçok meseleler vardı. Müzakereler esnasında, muhtelif vesilelerle diğer vekâletlere ait işlere temas ediliyordu. Ben havayı umumi münakaşaya istidatlı gördüm. Bunun için Meclis'i her meselede aydınlatmak fırsatını bulmayı tercih ettim. Ve istizahın genişletilerek bütün hükümet

icraatını içine almasını, benden ve her vekilden istenilen hususların sorulmasını istedim. Bunu kabul etmeye hazır olduğumuzu söyledim. İstizah bu mahiyette işlemeye başladı. Birkaç gün sürdü ve çok sert oldu. Tekakkiperver Fırka henüz kurulmamış. Fakat, muhalifler her vesile ile hükümetin icraatı üzerinde mütemadiyen şikâyet ediyorlardı.

Tenkitlerin ve şikâyetlerin büyük kısmı mübadele işleri üzerinde toplanıyordu: Mübadiller iyi iskân edilmiyor; gelenlerin bir kısmı yollarda perişan oluyor; Garbi Trakya'da Türk ahaliye zulüm yapılıyor, hicrete zorlanıyor. Başlıca şikâyetler bunlar.

Ahali mübadelesi gibi çetin ve ıstıraplı bir meselenin insanlığa yakışır bir tarzda halli için, Lozan'da Mübadele Mukavelesini hazırlarken çok düşündük ve çok emek sarf ettik. Halkı bir yerden bir yere naklederken muhtemel ıstırapları hafifletecek, asgari hadde indirecek birçok esasları mukaveleye koydurduk. Fakat tatbikat umulan neticeyi bir anda vermedi. Yunanistan'la siyasi münasebetlerimizin henüz teessüs etmemiş olduğu bir zamandayız. Tarafsız devletler vasıtasıyla, zannederim Hollanda sefareti vasıtasıyla, şikâyetlerimizi Yunan Hükümeti'ne bildiriyoruz. Vaziyet bu. Bir defa esas mesele, Yunanistan'ın bizimle hakikaten iyi bir münasebet tesisine karar vermiş olup olmamasındadır. Bunu çözmeye çalışıyoruz.

Mübadele işleri hakkında Meclis'e geniş izahatta bulundum. Anket parlamenterin kabulü için uzun münakaşalar oldu. Muhtelif hatiplerin konuşmaları hayli devam etti. 8 Kasım'da Yunus Nadi Bey, Rauf Bey'e ve Refet Paşa'ya karşı hücuma geçti. Söz alarak, "Memleketin rejimi mevzubahistir. Cumhuriyet idaresi mevzubahistir. Her şeyi görüşmek lazımdır. Hâkimiyeti milliye mi cumhuriyetin tekâmülüdür, cumhuriyet mi hâkimiyeti milliyenin tekâmülüdür, gibi bir nazariyenin mevzuu münakaşa olmasına mahal yoktur" dedi. Rauf Bey'in bir gün evvelki konuşmasını cevaplandırdı. Aynı mesele, yani hâkimiyeti milliye -cumhuriyet münakaşası, bu defa Yunus Nadi Bey ile Rauf Bey arasında açılıyor.

Yunus Nadi Bey, daha sonra Refet Paşa'nın mebusluktan istifa ettiği zaman yaptığı beyanata temas etti. Karanlık odada, yârân arasında bir akdi milli varmış, nedir bu, diye sordu. Burada cumhuriyet her suretle değersiz bir hale getirilerek, türlü tertiplerden bahsolunuyor, dedi.

Bu tartışmalarda, bir sene evvel, büyük ölçüde Atatürk'le ihtilafa düşmüş ve muhalefeti açıktan başlamış olan arkadaşlar ön safta bulunuyorlar. İstizah böyle bir hava içinde cereyan ediyor. Nihayet, bu istizah tabii neticesine varıyor ve yeterlik takriri veriliyor. Yeterlikten sonra güvenoyuna müracaat ediliyor. 19-20 kişinin muhalefetine karşı, büyük bir çoğunlukla hükümete güvenoyu veriliyor. Bu güvenoyu verildiği zamanlarda ben hastayım. Amipli dizanteriden perişan bir haldeyim. Artık müzakerelere iştirak edebilecek durumda bulunmuyorum. 22 Kasım'da (1924) istifa ettim. Hakikaten yoruldum. Geçen bir sene zarfında Ankara'nın hükümet merkezi olması, cumhuriyet meselesi, hilafet meselesi, eski arkadaşların yarattıkları meseleler beni çok yordu ve bütün bu işler karşısında İstanbul basını ve İstanbul entellekti toplu olarak ve sebatlı olarak İsmet Paşa ile uğraştılar. Münakaşalar Atatürk ile çıktı, fakat devam ederken iyi bir taktikle benim üzerimde toplandı. İsmet Paşa meselesi haline getirildi. İstifa ettiğim zaman İstanbul gazetelerinden biri yazmıştı: "Bütün millet oh!" demiş. Gazete, "İsmet Paşa'dan kurtulduk, oh!" diyordu. Talih, hep böyle devam ediyor. Büyük buhran zamanlarında benden çekinenler hep "Oh!" diyorlar ve sonra...

Atatürk Kalacakları, Gidecekleri Ayırıyor

İstizahı müteakip Halk Partisi içinde yeni bir cereyan baş gösterdi. Bu cereyan fikir ayrılıklarının o günkü hali ile devlet işlerini devam ettirilmenin mümkün olmayacağı kanaatine dayanıyordu. Atatürk'ün kanaati de böyleydi ve buna çok ehemmiyet veriyordu. Çünkü bazısını bildiğimiz, bazısının ne şekilde kararlaştırılacağını henüz tahmin edemediğimiz ıslahatın Halk Partisi'nin bu dağınık vaziyetinde nasıl kabul ettirilebileceği Atatürk'ün zihninde şüpheli bir hal almaya başlamıştı. Onun da katılmasıyla ortaya şöyle bir arzu

çıktı: Beraber çalışamayacağımız insanları, sayısına bakmayarak partiden çıkaralım.

Terakkiperver Fırka'nın teşekkülünden önceki günlerde böyle bir cereyan ciddi olarak ortaya çıktı ve Atatürk kalacakları, gidecekleri ayırmaya başladı. Ayrıca, herkes kendi arzusuna göre, gidecekleri tespit etmeye çalışıyordu. Bu, birkaç gün devam etti zannediyorum ve nihayet, Atatürk, uzun boylu düşündükten sonra bu cereyana son verdi.

Anlattıklarım, Terakkiperver Fırka'nın ilanı zamanına rastlar. Yeni fırkanın kurucuları ayrılır ayrılmaz, ne kadar şüphelendiklerimiz varsa hepsini çıkaralım, görüşünde ısrar edenler oldu. Fakat, Terakkiperver Fırka karşımızda vaziyet aldıktan sonra, Atatürk bu cereyanı kesin olarak durdurdu. Kim gidecekse kendisi gitsin, dedi ve bu halde bıraktı. Neticede, Terakkiperver Fırka götürebildiği kadar insanı götürdü; gerisi, taraftar olsa da olmasa da parti içinde kaldı. Ve bunların hepsi, Terakkiperver Fırka ile yakınlıklarını, münasebetler geliştikçe kaybettiler.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası teşekkül ederek Meclis'te çalışmaya başladı. Ben, tebdilhava için Heybeli Ada'da istirahat halindeyim. Hükümetten çekilmiş olduğum için, bu esnada basının benim aleyhimdeki kampanyası eski şiddetini muhafaza etmiyor. Ama, basında inkılaplar aleyhinde devam eden mücadeleler kesilmemiştir. Bu mücadele, bir ölçüde bütün memlekette devam ediyor. 1925 yılındayız. Şubatta Şeyh Sait İsyanı patlıyor. Haber alıyoruz. Meclis'te faaliyet, tabiatıyla artıyor. Ben de adayı bırakıp, İstanbul'dan Ankara'ya, Meclis'e dönüyorum.

ŞEYH SAİT İSYANI (1925)

İsyan Süratle Genişliyor

Atatürk'ten acele Ankara'ya dönmem için haber geldi ve ben hemen o gün hareket ettim. 21 Şubat'ta Ankara'dayım. Atatürk beni istasyonda karşıladı, beraber doğru Çankaya'ya çıktık. Atatürk'ü beni özel bir bekleyişle bekler buldum. Hemen hadiseyi görüşmeye başladık. Atatürk vaziyeti bütün teferruatıyla bana anlattı. "İsyan, senin uzaktan takip ettiğin gibi önemli ve geniş mahiyette görünüyor" dedi. Alınan ve alınması düşünülen tedbirler üzerinde görüşüyoruz. Atatürk'ün vaziyetten huzursuz olduğu belli oluyor. İsyanın genişliği ve bastırılması için nasıl tedbirler alınması lazım geldiği hususunda düşünceli ve araştırıcı görünüyor.

Edindiğim intibaa göre isyan, süratle genişler haldedir. Bu esnada hükümet içinde münakaşalar olmuş ve İçişleri Bakanı bulunan Recep (Peker) Bey istifa etmiş. Hükümet içindeki münakaşalar, hadisenin telakki tarzından ve alınacak tedbirlerden çıkmış. Recep Bey isyanı daha endişeli bir hava içinde karşılayarak işi başvekilden fazla ciddiye aldığı için ihtilafa düşmüşler. Bu sebepten ayrılmış.

Ben, Çankaya'da Atatürk'ün misafiri bulunuyorum. Hadiseleri beraber takip ediyoruz. Bugünlerde asilere karşı harekete geçmiş olan bir süvari fırkasını, bulunduğu karargâhta asiler gece basıyorlar ve kâmilen dağıtıyorlar. Bu haber harekâtın bundan sonraki neticeleri bakımından endişelerimiz üzerinde büyük bir etken oluyor ve işin ehemmiyeti bizim gözümüze açık bir surette görünüyor.

Bugünlerde Halk Partisi Meclis Grubu bir toplantı yaptı. Hükümet Başkanı izahat verdi. Hadise üzerinde geniş görüşmeler oldu. Ben geçen yılın 22 Kasımı'nda Başbakanlıktan ayrılmıştım. Fakat Parti Genel Başkan Vekilliği sıfatını muhafaza ediyordum. Bu sıfatla müzakerelere ben de katıldım ve hadiseye nasıl baktığımı anlattım. Gruptaki münakaşalar sertleştikçe, hükümetin durumu güçleşiyordu. Bunun üzerine Fethi Bey istifa etti. Bundan sonra Atatürk, hükümet teşkil vazifesini bana verdi.

3 Mart'ta hükümet programını Meclis'te okuyarak güvenoyu aldık. Program gayet kısa idi ve aşağı yukarı şu noktalara dayanıyordu: Her şeyden evvel son hadiselerin süratle ve şiddetle ortadan kaldırılması, memleketin her türlü fesat hareketlerinden korunması, huzurun sağlanması ve devlet otoritesinin sağlam bir şekilde yerleştirilmesi için bütün tedbirleri alacağız.

Fethi Bey Hükümeti'nin düşmesi ve benim riyasetimdeki hükümetin teşkili ile programın Meclis'ten geçirilmesi esnasında, Terakkiperver Fırka muhalefet olarak çalışır haldeydi. Terakkiperver Fırka erkânı, Fethi Bey Hükümeti'nin niçin istifa ettiğini anlamadıklarını söylüyorlardı. Meclis'teki münakaşa iki nokta üzerinde toplanıyordu: Fethi Bey Hükümeti niçin istifa etmiştir? Bu meydana çıkmalıdır. Meclis dışında kararlar veriliyor, tertipler yapılıyor. Yani eski tezleri...

İkinci nokta, geniş askeri tedbirlere lüzum yoktur, hükümet bilhassa mübalağa ediyor ve geniş tedbirler almak istiyor. Bu havayı yaratıyorlar. Bu vesileden istifade ederek bir dikta rejimine geçeceğimizi dile getiriyorlardı.

Ben hükümet programını söyledikten sonra Ali Fuat Paşa, Fethi Bey Hükümeti niçin çekilmiştir, sualini sordu. Kendisine verdiğim cevapta dedim ki:

"Arz ettiğim programda bunu açıkça ifade ettim. Mevcut hadiseyi süratle yok etmek istiyoruz. Memleketin fesat hareketlerinden korunması, huzurun ve sükûnun muhafazası için seri müessir hususi tedbirler almaya gidiyoruz. Yalnız bu hadiseyi önlemek için değil, bütün memlekette muhtemel hadiselere karşı hususi tedbirler alacağız. Bütün bu açık vaziyet karşısında, gerek hükümet değişikliğinde, gerek yeni hükümetin takip edeceği siyasette, malum olmayan hiçbir nokta yoktur."

Fuat Paşa, bu defa sualini değişik biçimde sordu. Öğrenmek istediği şu: Fethi Bey Kabinesi isyan hareketleri karşısında gerekli tedbirleri almamış mıdır, benim bu husustaki kanaatim nedir?

Tekrar kürsüye geldim:

”Rica ederim, beni Fethi Bey’le burada münakaşaya sevk etmeyiniz. Bunun ne ameli faydası vardır, ne de dürüst bir harekettir. Eğer benim programımda ve takip edeceğim politikada kabul olunmayacak noktalar varsa, bunları sorunuz. O vakit cevap vermek hem vazifemdir, hem iktidarım dahilindedir” dedim.

Bu münakaşalar arasında hükümet, Terakkiperverler’in muhalefet oylarına karşılık büyük çoğunlukla güvenoyu aldı. Hükümet programında ifade etmek istediğimiz tedbir iki noktada hulasa edilebilir: Seferberlik ilan edeceğiz ve bir Takriri Sükûn Kanunu çıkaracağız. Takriri Sükûn Kanunu’nu işletebilmek için iki İstiklal Mahkemesi kuracağız. Biri şarkta çalışacak, birinin merkezi Ankara olacak.

Hazırladığımız kanuna göre, hükümet lüzum gördüğü takdirde suçluları İstiklal Mahkemesi’ne verebilecek ve İstiklal Mahkemesi davaları kendi kanunları ile süratle yürütecek.

Meclis’te hükümetin güvenoyu aldığı anlaşılınca, kürsüye gelerek, va ziyetin ehemmiyeti dolayısıyla hemen bu gece müzakeresini teklif edeceğimiz bir kanun olduğunu söyledim ve kanunun bu gece görüşülerek neticeye bağlanmasını rica ettim.

Takriri Sükûn Kanunu

Takriri Sükûn Kanunu, iki maddelik kısa bir kanun. Müzakereler başladı ve Terakkiperver Fırkası mensupları bu kanuna karşı şiddetle muhalefete geçtiler. Bütün münakaşaları dinledikten sonra, teklif ettiğimiz kanunu şu şekilde izah etmeye çalıştım:

”Muhalefet erkânının mütalaalarını dinledik. Muhterem Kâzım Karabekir Paşa ıslahatı, istiklal mahkemelerine istinaden mi yapacaksın, diye soruyorlar. Islahatı emniyet ve asayiş temeline istinat ederek yapabiliriz, benim kanaatim budur. Emniyet ve asayiş temelini muhafaza için bütün kanunlar gibi istiklal mahkemesi de bir vasıtadan ibarettir. Ben de bir şey sorayım: Islahat fikirleri, teceddüt,

terakki fikirleri ahlaksızlıktır diye bar bar bağrılırken, muhalefet erkânı niçin bir tek kelime söylemediler?

Muhterem Rauf Beyefendi, cumhuriyeti tehlikede görmüyorum ve onun için bu kanun lazım değildir, buyurdular. Cumhuriyetin tehlikede olmadığı esnada, bu müşahedede kendisi ile beraberim. Vaziyete göre tedbir bulan bir cumhuriyet hiç tehlikede olur mu?"

Saltanat 1922'de kaldırılmış; 1923'te cumhuriyet ilan edilmiş. 1924'te hilafetin ilgası, Şeriye ve Efkav Vekâleti'nin kaldırılması, tedrisatın birleştirilmesi hakkında kanunlar tatbike konmuş. Cumhuriyethenüz bir yılını yeni doldurmuş. Memleketin her tarafında irtica alabildiğine tahrik ediliyor. Memleketin bir köşesinde silahlı bir irtica ayaklanması başlamış, hadise süratle yayılıyor. Bütün bu şartlar içinde Takriri Sükûn Kanunu ve İstiklal Mahkemeleri gibi radikal tedbirlere müracaat etmeden cumhuriyeti, yeni rejimi korumak mümkün müdür? Terakkiperver Fırka erkânına Meclis'te bunları anlatmaya çalıştık. Neticede teklif ettiğimiz kanun ve tedbirler Meclis çoğunluğunca kabul edildi.

İsyan, Elazığ'a Dayandı

Bu esnada gece gündüz Atatürk ile buluşuyoruz ve askeri vaziyeti beraber mütalaa ediyoruz. düşündüğüm geniş ihtimalleri göz önünde bulundurarak, bir defa, askeri tedbirleri derhal alacağız. Bir kolorduyu hemen seferber etmek lazım. Adana civarında bulunan kolorduyu seferber hale getirmek için süratle harekete geçtik. Ondan sonra, her çeşit tahriki önleyerek, hükümeti tamamıyla hâkim kılacak diğer tedbirleri almak gerekiyor. Geniş bir irtica hareketi içinde bulunduğumuza hiç şüphe yok. Bu hareket ne ölçüler içinde, nerelere kadar sirayet eder ve hadise ne gibi bir mahiyet alır, bunu bilmiyoruz. Ancak, halen askeri mahiyet arz eden silahlı irtica hareketinin bulunduğu mıntıkada çabuk netice almak, ilk vazife görünmektedir. Onun için, vazife aldığım ilk gün, düşündüğüm tedbirleri Meclis'ten süratle geçirmeye çalıştım.

İsyan, Elazığ kapılarına kadar dayandı. Asiler Diyarbakır'a iki defa hücum ettiler. Şehrin içine girdiler ve çıkarıldılar. Seferber olan

kuvvetler nisan başına doğru Diyarbakır ve Elazığ'a yetişmeye başladılar.

Düşünmeli ki, bu 1925 yılında, İngilizlerle münasebetlerimiz henüz daha düzelmemiştir. Musul meselesi kesin neticeye varmamıştır. Muvakkat bir sınır çizilmiş ve taraflar birbirinden ayrılmıştır. Ama netice belli değil ve ihtilatların neler doğuracağı bilinmiyor. Her gün askeri tebliğ neşrediyoruz. Kamuoyuna vukuattan haberler veriliyor.

Şeyh Sait, harekât esnasında dini kurtarmak davasını açıktan ortaya atmış bulunuyor."Hilafet kalkmıştır, din tehlikededir. Dini kurtarmak lazımdır". Davaları bu. Şeyh Sait, isyan hareketini, böylece bütün memlekete milli bir hareket olarak değil, bir din hareketi olarak gösteriyor. Her tarafı harekete geçirmek sevdasındadır. Aldığımız tedbirlerin ve askeri tertiplerin, bütün memlekete şamil olması için ilk icraata geçtiğimiz zamanki düşüncelerimizin isabetli olduğu anlaşılmaya başlandı.

Şeyh Sait Yakalandı

Askeri harekât, 1 Nisan'da sona erdi. Şeyh Sait, Lice civarındaki ordugâhından söküldükten sonra, anlaşıldığına göre bir an önce İran'a kaçmaya çalışıyor. Diğer istikametlere giden yollar kapanmış, onun için İran'a kaçıp selamete çıkmak istiyordu. Harekâtın bu safhasında halkın yardımı başladı. Halk, asilere iltihak etmek şöyle dursun, yolunu kesmeye ve münasebetini daraltmaya meyletti. Nihayet bugünlerde Şeyh Sait, halkın da hükümet kuvvetleri ile birlik olması sayesinde, kendisi ile temas etmiş olan kıtaata teslim edildi. Başta Şeyh Sait olmak üzere isyanı idare eden başlıca şeyhler hükümetin eline geçti. Askeri bakımdan harekâtın hitam bulmuş olduğu ilan edilerek yakalananlar mahkemelere verildi.

Dış âlemin nazarında Şeyh Sait İsyanı önemli idi. Fakat, akisleri daha büyük oldu ve hadise öneminden çok büyük mikyasta değerlendirildi. Her tarafta, bilhassa İtalya'da Anadolu, baştan başa halifecilerin isyan mıntıkası olarak gösteriliyordu. Bu suretle genç Türk Cumhuriyeti'nin yakın gelecekte ne olacağı belli değil gibi bir manzara yaratılmıştır.

Şeyh Sait'in uzun zamandan beri kuşku ve hazırlıkta bulunduğu anlaşılmıştır. Daha Nasturi hareketleri olurken, bir suretle bu hareketlerle ilişiğinden şüphe edilmiş, şahitlik vazifesi ile mahkemeye çağrıldığı halde, o, daha büyük ihtimallerden sakınarak kuşku içinde hazırlığa başlamıştır. Anlaşılıyor ki, evvelki hareketler sırasında geniş hazırlıkları varmış.

Asilerin muhakemeleri sırasında ortaya birtakım meseleler çıktı. Şeyh Sait'in İstanbul'da âyan azasından Seyit Abdülkadir ile münasebette olduğu anlaşıldı. Şeyh Abdülkadir aldanarak emniyet memurlarına açılmış. Bir Kürt hükümeti kurmak için lüzumlu para üzerinde görüşmeler olmuş. Muhakemenin teferruatı ve tafsilatı çok söylenmiştir, neşredilmiştir.

İsyanın Sebepleri

Bütün bunlarda, Şeyh Sait İsyanı'nda memlekette senelerden beri yuvalanmış olan propagandının eserleri görülmüştür. Şeyh Sait İsyanı'nı doğrudan doğruya İngilizlerin hazırladığı veya meydana çıkardığı hakkında kesin deliller bulunamamıştır. Fakat, bundan şüphe edilmiş ve gerekli tahkikat yapılmıştır. Çünkü, İngilizlerin Musul hareketi esnasında ve daha sonra Nasturi ayaklanmalarında olduğu gibi, hudutlarda ve dışarıda propagandayla, münasebetlerle Şeyh Sait İsyanı'nın patlamasında zahiren yardımcı oldukları intibaımevcuttu.

Şeyh Sait İsyanı'nın sebeplerini değerlendirirken dikkatli olmak gerektiği kanaatindeyim. Herhalde bunu bir milli hareket olarak kabul etmemek lazımdır. Milli Mücadele esnasında ve Lozan müzakereleri devam ederken, Kürtler umumi olarak Türk camiasında bulundular ve memleket birliğini muhafaza etmek milli hükümeti kuvvetli bulundurmak için arzu ile yardımcı oldular. Milli Mücadelenin ilk günlerinde Heyeti Temsiliye'de Musa Bey isminde birisi vardı. Mutki aşiretinin reisi olan Musa Bey, itimatla Heyeti Temsiliye'ye seçilmişti. Gerçi hiçbir zaman Ankara'ya gelmedi. ama bunu kötü bir maksada yormamak lazımdır. Çünkü hükümet

merkezinden uzakta bulunmak, feodal şeyhlerin yetişme tarzları ve tabiatları icabıdır.

Sevr Muahedesi ile Kürtler, Türkler gibi kendi vatanlarını tehlikeye maruz gördüler. Çünkü Sevr Muahedesi hükümlerine göre, Doğu Anadolu'da Ermenistan hududu bitişiğinde bir Kürdistan Devleti kurulacaktı. Kürtler, Türk vatanının kendileriyle beraber, bilhassa doğuda, Ermeni tehlikesine maruz kalacağını biliyorlardı. Milli Mücadelenin devamınca canla başla beraberlik gösterdiler. Sonra, Lozan Muahedesi yapılırken de Kürtler vatansever olarak Türklerle beraber bulunmuşlardır. Kürtler Ermeniler gibi Lozan'a gelip bize müracaat etmediler. Hatta biz Lozan'daki konuşmalarımızda, milli davalarımızı "biz Türkler ve Kürtler" diye bir millet olarak müdafaa ettik ve kabul ettirdik. Şeyh Sait İsyanı, Kürtlerin bu umumi tutumundan ayrılan ilk işarettir. Bununla beraber bu isyanın sebepleri arasında, Doğu Anadolu'daki sosyal meseleler üzerinde düşünmek icap eder. Doğu'da şeyh hâkimiyeti ve herkesin kendine göre bir nüfuz mıntıkası, bir hâkimiyet bölgesi meselesi vardır. Öteden beri, Osmanlı İmparatorluğu'ndan beri devam eden bu vaziyet, tahrikin ve cüretin temeli olabilir. Söylediğim tehlikeler ortadan kalktıktan sonra, şeyhlik menfaatleri ile din konusunda memlekette açılmış olan geniş propaganda, bunları tahrik etmiştir. Osmanlı idaresi şeyhlerin gözünde, nihayet bir uzlaşma idaresidir. Bu defa da şeyhler, Osmanlı Devleti'nin tabiatında olan bu istidadı değerlendirmek istemiş olabilirler. Fakat, Şeyh Sait İsyanı'nın umumi havasından anlaşıldığına göre, kendisi, kıyamının sirayet edici güçte olduğu ümidine kapılmıştır. İsyanın ilk anında, süvari fırkasına karşı olduğu gibi, bazı askeri muvaffakiyetler elde edince ümitleri geniş ölçüde arttı. Nasturi hareketi sebebiyle şehadete çağrılmasından hazırlıklarının meydana çıkacağını mübalağa ile karşılayıp korkması, süratli patlamanın sebebi olarak kabul edilmiştir.

İsyan bastırılıp adli mekanizma işlemeye başlayınca, ilk asayiş tedbirleri olarak Doğu'daki şeyhlerin, ağaların ve beylerin oradan kaldırılıp, Batı'ya nakledilmeleri kararlaştırıldı.

Seferberlik bittikten sonra, seferber olarak gelmiş olan kıtaatın yerlerine iadesi icap ediyordu. Bunları geri göndermek kararına vardık. Ordu kumandanı bulunan rahmetli Kâzım İnanç Paşa, askeri tedbirlerin kaldırılmasında ve kıtaatın yerlerine gönderilmesinde mahzurlar olduğunu ciddi olarak ileri sürdü. Askeri tedbirlerin kalkması zamanı değildir, bu mesuliyeti üzerime alamam, dedi. Bu sebepten tamamıyla bir noktainazar ihtilafı hasıl oldu. Kâzım Paşa seferberliğin kaldırılmasına itiraz ediyordu. Vaziyeti yakından görüyorum, mesele bitmemiştir, uğraşılacak henüz çok şey vardır, diye görüşünde ısrar etti. Halbuki biz bundan sonra asayiş tedbirleri ile işlerin yürütülmesinin kabil olacağına inanıyorduk. Muharebe son derece ağır bir yük olacaktı. İşin bir de mali tarafı vardı. Ayrıca, vatanda huzur meselesinin, büyük askeri tedbirlere ihtiyaç göstermekte devam ettiği kanaatini yaratmamak lazımdı. Askeri tedbirleri vaktinde alıp, vaktinde kaldırmak hükümet için esaslı bir karar konusudur. Ordu kumandanı ile aramızda bundan ihtilaf çıktı. Kendisini vazifeden ayırmaya mecbur olduk. Kendisi orduda kaldı, fakat başka bir vazife verdik. Oraya İzzettin Paşa'yı kumandan olarak gönderdik.

Terakkiperver Fırka'nın Kapatılması

Yakalanan asilerin muhakemesi esnasında Şark İstiklal Mahkemesi, dini propaganda ve tahriklerle Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı irtibatlı görerek fırkanın kapatılmasına karar verdi.

Siyasi hayatın tatbikatı şimdiki kadar uzun tecrübelerden geçmiş değildi. esasen bizim siyasi bünyemize eskiden beri şu hastalık arız olmuştur: Muhalefette veya iktidarda bulunanlar; kendisi şahsen geniş yürekli ve serbest fikirli olsa da din cereyanlarından istifade etmek imkânı bulunursa, teşkilatıyla, maiyetiyle siyasi bir menfaat olarak, muvakkaten diye, belli bir merhaleyi geçinceye kadar diye, şimdilik diye ondan istifade etmeye kalkar. Kültürü buna müsait bulunmayanların bile bu sakat meylini yenmek mümkün olmuyor. Siyasi hayatımızda bu hastalık içine başından beri girmişizdir ve nihayetine kadar bu hastalıktan kurtulamamışızdır. umumi kültür, umumi eğitim, siyasette sağlam istikametlerde bulunmak ihtiyacını

duyduğu zaman, o seviyeye yükseldiği zaman, siyasi mücadelenin başında, ortasında, hatta bugün mevcut olan yanlış tutumlar kendiliğinden düzelecek ümidini muhafaza ederim. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın programında bulunan "Fırka, efkâr ve itikadı diniyeye hürmetkârdır" sözü büyük reformlar ve inkılaplar yoluna girmiş olan Atatürk idaresi ve Halk Partisi iktidarına karşı muhafazakâr bir zihniyetin ifadesi olarak görünüyordu. Halbuki memleket, o günlerde irtica tahrikine karşı her zamandan fazla hassas bulunuyordu. Cumhuriyetin devlet düzenine getirdiği değişiklikler, İstanbul basınında ve İstanbul efkârıumumiyesinde geniş tefsirlere tabi tutulmuştu. Fikirler çok karışık bir haldeydi. Her vesile ile, herkes, her şeye hücum ediyordu. Şeriat isteği yaygın bir şekildeydi. Şimdi, hadiseleri zamanın şartları içinde değerlendirince, şu gerçek ortaya çıkıyor: Asıl niyeti ve istidadı, geçmiş hizmeti ne kadar iyi ve şayanı hürmet olsa da böyle bir merhaleyi geçerken tutumu ve tesiri yapıcı olmazsa, bir felakete sebep olmak muhakkaktır. O felaketi önlemek, sorumlu adamın ilk vazifesidir. Terakkiperver Fırka erkânı, reformcu kimselerdi ama, Osmanlı reformcusu idiler. Ben dahil, hiçbirimiz, reformculukta Atatürk metotlarını daha evvel görmüş, düşünmüş, benimsemiş değiliz. Atatürk metotları meydana çıkınca, ben sükûnetle vaziyeti mütalaa ederek, halin, zamanın tedbirleridir diye düşünmüşümdür. Atatürk'le konuşmalarımızda, yapılabilirse bu şimdi yapılır, dediği zaman benim inanmam, ötekilerin korkması... Farkımız bundan geliyor. Halbuki zaman da farklıydı, Atatürk ile aralarındaki ölçüler de farklıydı. Beraber bulundukları bir işten çıkıp, dışında kalarak, onun cereyan tarzını takip etmeye istidatları zayıftı. Terakkiperver Fırka'yı teşkil ettiler. Kendilerini bu yola sevk eden ve sonra ihtilafa vardıran endişeyi şöyle izah ediyorlardı: Cumhuriyetin ilanını bize sormadan, danışmadan yaptınız, aceleye getirdiniz. Olmaz! Bundan sonra neler yapacaksınız, rejimi hangi istikametlere götüreceksiniz, bilmiyoruz. Birçok reformlar yapacaksınız ıslahat yapacaksınız ama bunların hepsini bir günde, üç senede, beş senede yapmak şart mıdır?

Bu mütalaalar, bu endişeler, kimisinde acele etmemekten, ihtiyatlı olmaktan, kimisinde başka sebeplerden, hülasa öz duygulardan ileri geliyordu. Hani beraberdik, diyorlardı. Evet, beraber olduğumuz zamanlar icraatı beraber yaptık. Şimdi beraber olmadığımız zaman geldi, ayrı yapıyoruz.

İhtiyatlı Olmak

Acele etmemek, ihtiyatlı olmak belli bir görüştür. ama ihtiyatın ölçüsü meselesi var. İhtiyat, bir hedefe varmak için lazım olan tedbirleri almak demektir. Bazen, mevcut şartlar içinde hedefe varmak mümkün değildir, ihtiyatlı davranılır. Ben bunu muharebe esnasında görmüşümdür. Beraber başladığımız arkadaşlarla benim şahsen aramda muharebede ilk ihtilaf şundan çıktı. Memleketi kurtarmaya çalışıyoruz. Bunun için protesto ediyoruz, cepheler kuruyoruz, şunu yapıyoruz, bunu yapıyoruz. Bunların hiçbirisi askeri bir zaferi temin edecek tedbirler değildir. Bir netice almak, memleketi istila etmiş olan düşmanı muharebe meydanında kafasına vura vura yenip çıkarmakla mümkündür. Buna hazır mıyız, dermanımız var mı? Bunu hazırlamak için tedbir almak kararında mıyız? Ben böyle diyorum. Görüşüm bu. Bazı kahraman arkadaşlarımın fikirleri de şöyle idi: Şarkta Ermeni harekâtı yapıldı, muvaffak olundu. Bütün memleket kaybolursa bundan ne çıkar? Biz her tarafı kaybederiz, fakat Ermenistan'a gider hücum ederiz ve orada tutunuruz.

Yine muharebe esnasında, değişik tarzda bir hadise ile karşılaşmışımdır. Cephe kumandanıyım, taarruz için hazırlanıyoruz. Selahiyetli kimseler gelir benimle temas ederlerdi. İsmet Paşa niçin taarruz etmiyor, niçin ısrar ediyor, diye sorarlardı. Bir seferinde böyle bir haberi Ali Fuat Paşa getirdi. Rauf Bey de aynı düşüncedeymiş. Halbuki ben politikada değilim. Israr ettiğim bir şey yok. Orduyu sımsıkı tutuyorum ve muharebede muzaffer olmak için bütün tertipleri almaya çalışıyorum. Ben ihtiyatı, böyle anlarım.

Mücadele Ölçüsüz Olmuştur

Terakkiperver Fırka'nın kuruluşu zamanında, memlekette bize karşı belirli ve körüklenmiş olan dini hissiyattan bilerek istifade etmek maksadı vardır. Şimdi bu, bence, onların bu niyette oldukları manasını taşımaz. Değildirler. Ama siyasete girmişlerdir, muhalefet yapacaklardır ve rakiplerine karşı din unsurunu kullanmayı faydalı görmüşlerdir. Vaktiyle beraberken, şimdi karşı karşıya gelince, tabiatıyla her fikir kendisini yürütmek, tesirli olmak için, teşekkül etrafında faal olarak çalışacak bir topluluk, taraftar bir kitle bulundurmak ihtiyacındadır. Bu ihtiyacı sağlamak için vasıtaların kullanılması önemlidir. Siyaset mücadelesine girmiş olanlar, bu çeşit külfetsiz vasıtalar kullanmaya kalkarlarsa, mücadele elbette ölçüsüz olmaktadır, ölçüsüz olmuştur.

Herkes Tarih İçinde Yerini Muhafaza Edecektir

Terakkiperver Fırka'nın kuruluşu, Atatürk'ün süratli icraatla nereye kadar gideceğinden ve ne şekilde bir otorite tesis edeceğinden korkulması üzerine, onunla beraber çalışma imkânından ümitleri kesildikten sonra girişilmiş bir teşebbüstür. Zaman, bu ayrılığın zaruri olan üzüntü verici tesirlerini kendi ölçüsünde muhakeme etmiştir. Benim kanaatimce, fırka erkânının şahsi hizmetlerini, şahsi değerlerini hakiki ölçüsünde değerlendirmiştir. Siyaset ayrılığının vukua getirdiği neticeler, fikir ayrılığından, reformların tabiatından ve reformları tatbikteki metot farkından, buna ayak uydurmak, hazmetmek istidadının zayıflığından olmuştur. Tarih, bu ayrılıkları değerlendirecektir ve herkes tarih içinde kendi haklı yerini muhafaza edecektir. Durum, bir askeri hareket zamanında kumandanlar arasında bir tedbir yüzünden vukua gelen ihtilaftan çok farklı değildir. Mesela Büyük Taarruz tedbirleri, hazırlıkları sırasında olduğu gibi… Bu tedbirlerin nasıl tatbik edilmesi lazım geldiği esaslı bir plan icabıdır. Bütün kuvvetleri bir tarafa topladık, her tarafı zayıf bıraktık. Demek düşman daha evvel davranırsa ve biz kuvvetli olduğumuz yerlerde umduğumuz neticeyi alamazsak, birçok felaketlere zemin hazırlamış oluruz. Şimdi bu riskleri göze alarak bir

tertip yapıyorsunuz. Bunun tehlikeleri ve ihtiyatsızlıkları üzerinde ısrar eden kumandan bulunuyor. İtiraz ediyor, fikrini söylüyor. İkna etmeye çalışıyorsunuz, ikna edemiyorsunuz. Eğer tertibi hazırlayan adam amir ise, ”Buna karar verdim, yapacak mısın, yapmayacak mısın” diye soracaktır. Madun ise ”ikna edemedim, çare yok, selahiyet onundur” diye düşünecektir. Emir verildiği zaman, onu yapacağım deyip uyuyor mu, yoksa beni affedin deyip çekiliyor mu? Mesele bundan ibaret. Askeri hareketteki bu durum, siyaset hareketinde bilhassa birinci derecede söz sahibi olmak mevkiinde onlar için de aynı mahiyetini muhafaza ediyor. Bir esaslı tedbir almak lazım. Taraftar olanlar itiraz etmiyorlar. Bir kısmının türlü sebeplerle o gün gözü tutmuyor. Öteki de ısrar ederse meselenin halli yok. Mütalaa ile bir araya gelmeye, fikirleri bir araya getirmeye imkân olmuyor. Otorite bakımından birinin diğerine uyması icap eder. Uymayı kabul edersen beraber olursun, uymayı kabul etmezsen ve siyaset hayatında kalırsan karşısına geçip mücadele ediyorsun. Bu mücadele yapılırken medeni ve ileri bir seviye mevcutsa, ayrılık makul ölçüler içinde kalabiliyor ve taraflar münasebette bulunabiliyorlar. Siyasi seviye olgun değilse, aradaki ayrılık tamir edilmez bir istikamette düğümleniyor. Tabiat hadisesi olarak, sosyal hadise olarak, siyasi çatışmaların seyri budur. Uzun tecrübelerden, birçok misallerden sonra, bende bu kanaat hasıl olmuştur. Ve onun için Terakkiperver Fırka ayrılığı birçok kırgınlıklar geçirdikten sonra, reisicumhur olduğum zaman, kendilerini cemiyete iade etmek imkânı var mıdır diye düşündüm ve her biri ile görüştüm. Makul hudutlar içinde muvafakatlerini alarak tekrar beraber çalışmayı tecrübe ettim.

1925 SENESİNİN ÖNEMLİ İŞLERİ

Fes, Kalpak Münakaşası

Bu sene yapılan işleri şöyle sıralayabiliriz: Aşarın kalkması, tütün rejisinin yabancı sermayeli şirketten devralınması, Şeker Fabrikaları Kanunu'nun çıkarılması ve en mühimi olarak şapka giyilmeye başlanması.

Atatürk, başkumandanlık muharebesinin yıldönümünü 1925 yılında Kastamonu'da geçirmek istedi ve 24 Ağustos'ta seyahate çıktı. İnebolu'ya kadar uzanan bu seyahatinde, her uğradığı yerde cemiyetlerle geniş temaslarda bulunarak şapka inkılabını ilan etti. Şapka giymek o zamana kadar dinsizliğin başlıca alameti sayılıyordu. Bir taraftan şekil meselesi gibi görünmekle beraber, bu heyulanın zihinlerden kaldırılması, cemiyet anlayışına getirilen değişiklik itibarıyla önemli bir eser sayılmalıdır ve öyle sayılmıştır.

Milli Mücadele yıllarında, fes yerine kalpak giyilmesi için bir mebus arkadaşın yaptığı teklifi, Büyük Millet Meclisi ekseriyetinin tezahüratla nasıl reddettiğini düşünmeliyiz. Şimdi 1925 yılında Şapka Kanunu tatbik edilebilir mi, meselesini buna göre değerlendirmek lazımdır. Şapka Kanunu ne kadar zamanda tatbik edilebilir? Yine acele edilmektedir, hazırlık lazımdır veya değildir. Atatürk bütün bu münakaşalara fırsat vermeden, meseleyi kolaylıkla halletmiştir. Kastamonu gibi, görgülü olduğu kadar muhafazakârlığı da bilinen bir vilayetimize elinde bir hasır şapka olduğu halde gitmesi, muhtemel tereddütleri, itirazları bir anda bertaraf etmiştir.

Kastamonu halkı uyanıktır. Aynı zamanda samimi olarak muhafazakârdır da. Atatürk'ün şapka giymeyi orada tecrübe etmesi, büyük bir cesaret işidir ve bu seyahatten tam başarı ile dönmüştür. Birkaç sene evvel yapılan fes-kalpak münakaşası ve 1925'te Kastamonu'da Atatürk'ün şapka giyerek halkın önüne çıkması, nereden nereye geldiğimizi gösterir. Alınan mesafelerin uzunluğu, fevkalade kararları süratle tatbik etmek mizacında olan Atatürk'ün sahip bulunduğu enerjinin neticesidir. Şapka inkılabının bu suretle neticeye ulaşması, vaktiyle Atatürk'e karşı, onu frenlemek, kontrol altında tutmak teşebbüsünün sebebini de gösteren bir misaldir.

Atatürk, elinde hasır şapkası olduğu halde dolaşıyor ve halkın içinde ona karşı duyulan ürkekliği yenmeye çalışıyor. Derhal herkes başındaki fesi atıyor. Şapka bulamayan kasket vs. giyiyor. Atatürk genci ile yaşlısı ile memuru ile müftüsü ile herkese şapka giymenin dinle münasebeti olmadığını ve medeni bir kisve olarak bütün dünya ile farksız bir başlık giyebilmenin ehemmiyetini anlatmıştır. Ve fes, süratle memleketten kaldırılmıştır. Aslında en ziyade taassup sahibi görünen insanlar, Avrupa'ya gittikleri zaman fesle dolaşmazlardı, şapka giyerlerdi. Garip görünmeyi ve geri mıntıkaların insanları olarak telakki edilmeyi istemezlerdi.

Şapkaya dair, daha önce geçmiş bir iki hikâyeyi anlatayım.

Malatya mebuslarından bir arkadaşım vardı: Hacı Bedir Ağa. Çok yakın dostumdu. Ben başvekilim. Hacı Bedir Ağa arada bir beni ziyarete gelirdi. Yine bir gün gelmişti. Konuşuyoruz. Bana Meclis'in içindeki cereyanları anlatıyor ve çok sızlanıyordu. "Herkese, mütemadiyen hükümet aleyhinde fena şeyler telkin etmeye çalışıyorlar, Meclis içinde çok fesat var" diye haber veriyor ve dert yanıyordu. Nelerden bahsettiğini sordum. Söylediklerini gayet iyi hatırlıyorum:

"Bu kadar uğraşıyorsunuz, çalışıyorsunuz. İş yapıyorsunuz. Demiryolları yapmaya çalışıyorsunuz. Bundan çok memnundurlar. Fakat yine de hakkınızda çok insafsız şeyler söylüyorlar."

Hacı Bedir Ağa'ya, "Ne diyorlar? Hırsız mı diyorlar" dedim.

Hacı Bedir Ağa fena halde sıkıldı. Bir türlü söyleyemiyordu. "Canım bunlar da bir şey mi, çok daha fenasını söylüyorlar" diyordu.

Nihayet mahcup bir şekilde açıldı: "Bunlar adama şapka giydirirler, şapka giydirirler, diyorlar. Bunu bile söylüyorlar" dedi.

Hacı Bedir Ağa'yı, pek az zaman sonra şapka inkılabının ilk günlerinde bir melon şapka ile gördüm.

Şapka inkılabından sonra, diğer bir arkadaşımızın, Ankara Valisi Yahya Galip Bey'in bir ziyaretini hatırlarım. Aynı zamanda mebus

olarak bulunan Yahya Galip Bey de çok yakınımızdı. Bir teklifi vardı. Nedir, dedim.

”Şapkanın orta yerine bir ay yıldız koyalım. Diğer milletlerden farkımız belli olur” dedi. Teklifi bu. Yahya Galip Bey'e.

”Canım, biz bunları farkımız olmasın diye yapıyoruz. Sen ne teklif ediyorsun” tarzında çıkıştım.

Atatürk inkılapları bu şartlar içinde yapmıştı. Bu zamanda bile inkılaplara karşı tepki gördükçe hassas olmamızın ve endişe duymamızın sebeplerini geçirmiş olduğumuz devirlerin tesirlerinde ve ters gelişmelerin neticelerini tahmin edecek durumda olmamızda aramalıdır. Kadın hakları, şapka meselesi ve diğer bütün devrimlerin muhafazası kaygısı, bunun için önemli bir duygudur.

1926 SENESİNİN ÖNEMLİ OLAYLARI

İzmir Suikastı

1926 senesinin en büyük siyasi olayı, şüphesiz ki İzmir suikastıdır. Şeyh Sait İsyanı'ndan hemen bir sene sonra, bu büyük suikast teşebbüsü ile karşılaştık. suikast teşebbüsü meydana çıktığı esnada memleketin siyasi havası normale dönmüş görünmüyordu. Şeyh Sait İsyanı'ndan dolayı Elazığ'a, İstiklal Mahkemesi'ne gönderilen İstanbul gazetecileri serbest bırakılmışlardı. Muhakemeler, nihayet fazla ve devamlı bir gerginlik bırakmadan tasfiye edilmişti. Atatürk'ün müdahelesi ve açıktan vaziyet almasıyla, İstanbul'dan giden gazeteciler mahkemece bir cezaya çarptırılmadan tahliye edilmişler ve umumi hayata dönmüşlerdi.

Atatürk, haziran ayında Batı Anadolu'da bir seyahate çıkmıştı. İzmir'e gidecekti. Dolaştığı yerlerde, hep yeni ıslahat için telkinler yapıyor, geçmiş siyasi hadiseleri konuşarak vazifelileri, halkı uyarmaya çalışıyordu. Hadise patladığı zaman Balıkesir'de bulunuyor. Ben Ankara'dayım. Suikast tertibine karışmış olan Giritli Şevki adında bir motorcunun ihbarı üzerine, teşebbüs öğreniliyor. Atatürk'ten bir telgraf aldım. "İzmir'de bir suikast teşebbüsü meydana çıkmıştır. Tahkikat yapılmaktadır. Hadise önemlidir" diyor ve geniş bir tertip olduğu haberini vererek, İstiklal Mahkemesi'ni İzmir'e göndermemi bildiriyordu.

Suikast tertibini, hükümet olarak Atatürk'ün haber vermesiyle öğrenmiş olduk ve derhal zihnimde, böyle bir suikast tertibine karşı girişilecek takibatın yapacağı ihtilatlar belirdi. Haberin benim üzerimde yaptığı bu ilk tesirle gösterdiğim tepki, "Geleyim, görüşelim" tarzında cevap vermek oldu. Atatürk, henüz İzmir'e varmamıştı. Yoldaydı. Herhalde Manisa'da bulunuyordu. Geleyim, orada yakından malumat alayım, hadisenin tafsilatını öğreneyim, demiştim. Bana cevap verdi: "Ankara'dan ayrılmaman lazımdır. Henüz daha başka nerelerde ne gibi hazırlıklar olduğunu bilmiyoruz. Ankara'da da birtakım teşebbüsler olabilir. Binaenaleyh işbaşında bulunmak ve müteyakkız olmak lazımdır. Bunun için İzmir'e gelmen

doğru değildir” diyordu. Ben Ankara’da kaldım ve İstiklal Mahkemesi’ni İzmir’e gönderdim.

Atatürk, 16 Haziran’da İzmir’e girdi. Aynı gün İzmir Valisi Kâzım Paşa’dan şifreli bir telgraf aldım. Telgrafta şu tafsilat vardı:

”1- Reisicumhurumuz Gazi Hazretleri tekmil halkın, tasviri kabil olmayan heyecan ve sürur tezahüratı içinde afiyetle, İzmir’e muvasalat buyurdular.

2- Dün gece İzmir’in içinde kâmilen ve bilavukuat tutulmuş olan suikast şebekesi berveçhi âtidir:

Sabık Lazistan Mebusu Ziya Hurşit, dört gün evvel İstanbul’da meşhur erbabı vukuattan Laz İsmail ve Laz Yusuf’u Gülcemal vapuru ile getirmiştir. Bunlar bomba ve müceddet tabancalarla mücehhezdir. Burada Sarı Efe namı ile maruf Edip, bu mesele de dahil ve tam bir alaka sahibidir. Bunlara silah, bomba ve para, İstanbul’da ve burada verilmiştir.

Burada, hanesinde toplantı yapılan Giritli Şevki Kaptan suikastın Gazi Hazretleri aleyhine mürettep olduğunu anlayınca hamiyeti galeyana gelmiş ve bizzat Gazi Hazretleri’ne hitaben dün yazmış olduğu 15 Haziran tarihli mektupla acizleri haber vermiştir.

Tertiplerin sağlam alınması için sabaha kadar bizzat beş taharri memuru ile meşgul oldum. Alınan tedbirler sayesinde, ayrı ayrı bulundukları hanelerde ve uykudalarken, sabaha karşı bastırılmış, dolu iki İngiliz bombası ile henüz tevzi olunmuş dört otomatik yeni tabanca, şarjörleriyle beraber tutulmuştur. Laz İsmail ve diğerleri itiraf etmiştir.

Bugün saat 16.00’da, Gaffar Oteli’nin bulunduğu yolun dar köşesinde, Çopur Hilmi’nin biraderi Berber Nuri’nin dükkânından, otomobile bomba ve tabanca ile taarruzları mukarrerdi. Müzakerelerine nazaran bir motorla Sakız’a firar edeceklerdi.

3- Sarı Efe bu işi deruhte ettiği halde vakıanın hengâmında hazır bulunmamak için dün Seyrisefain Mahmut Şevket Paşa Vapuru ile

İstanbul’a hareket etmiştir. Saruhan Mebusu Abidin Bey de bu vapurla gitmiştir. İstanbul ve Çanakkale valilerine Sarı Efe’nin tevkifini, şifreli telgrafla ve makine başında tebliğ eyledim.

4- Burada mevkuf ve ihtilattan men edilmiş olanlar şunlardır: Ziya Hurşit, İstanbul’da Büyük Çarşı‘yı soyan, polislerle defalarca musademe eden Laz İsmail ve Laz Yusuf ve Sarı Efe’nin köy kâhyası Çopur ve Köse namıyla maruf Hilmi’dir.

5- Bu işin esası İstanbul’da ve hariçte olacaktır. Tahkikatın ve icraatın tekemmülü lazımdır. Sarı Efe’nin yakın arkadaşı Torbalılı Emin Bey son bir buçuk ay zarfında ikinci defadır ki Atina’ya gidiyor ve elyevm Atina’dadır. Bu dahi tetkik ve takip olunuyor.

Bu ana kadar halkın hiç haberi yoktur. Son derece mahrem ve sükûnetle hareket olunmuştur.”

”Vaziyet Çok Ciddidir”

Tevkifler bu suretle başladı. Aradan birkaç gün geçmişti ki bu esnada Ankara’da bulunan Kâzım Karabekir Paşa’nın, İstiklal Mahkemesi talimatıyla tevkif edildiğini haber aldım. İzmir’de Atatürk’e karşı suikast yapılacak ve Terakkiperver Fırka mensupları bununla ilgili olacaklar… Birden, bu durum bana gayri tabii geldi. Böyle bir suikast tertibinin ne kadar ciddi olduğu hakkında sarih bir fikrim yok. Bunun için endişe duyuyorum. Suikast teşebbüsünden istifade etmek için bunun fırsat olarak geniş ölçüde kullanılmasından ciddi surette kuşkuluyum. Heyeti Vekileyi toplayıp görüştüm, endişelerimi söyledim. Kesin vaziyet almak kararında olduğumu bildirdim ve Kâzım Karabekir Paşa’nın tahliyesi için emir verdim. Tahliye ettirdim, serbest bıraktım.

Atatürk’e tekrar yazdım. ”Çok ciddi endişe ediyorum. Kâzım Karabekir Paşa, İstiklal Mahkemesi’nden gelen bir talimat üzerine burada tevkif olunmuş. Paşa, halen mebustur. Bu ölçüde tahkikat yapabilmesi için, bizim hükümet olarak davayı İstiklal Mahkemesi’ne tevdi etmemiz lazımdır. Bunu henüz yapmadık. Vaziyetin ne kadar ciddi olduğunu öğrenmek icap ediyor. Daha fazla tafsilat

bekliyorum” dedim ve Kâzım Karabekir Paşa’yı serbest bıraktığımı da bildirdim. Atatürk, derhal cevap verdi. Böyle zamanlarda mutadı olduğu veçhile Atatürk, ”Vaziyet çok ciddidir, hemen buraya gel” diyordu. Her mülahazayı bıraktım. İzmir’e hareket ettim.

Kâzım Karabekir Paşa’nın serbest bırakılması üzerine, İstiklal Mahkemesi’nin beni tevkif ettirmeye kalkıştığı söylenmiştir, yazılmıştır. Bunun aslı yoktur. Tamamıyla uydurmadır. Ben, o esnada kararlıyım. Davadan çok endişe etmiş, kesin bir vaziyet almış durumdayım.

İzmir’e gittim Atatürk’le konuştuk. İşin esasını anlayayım, dedim. İzmir’de daha ziyade tafsilat aldım. Ziya Hurşit ve arkadaşları İzmir’de basılmışlar ve tevkif edilmişler. Eski İttihatçılardan Kara Kemal firar etmiş. Takip olunuyormuş. Henüz bulunamamış. Bu tarzda birtakım havadisler var. Bazı mebuslar İstanbul’da yakalanarak mevkufen İzmir’e getirilmişler. Benim bilgim haricinde olan bu hadiseleri öğrendim. İzmir Valisi birtakım tedbirler almış, bunları dinledim. İlk yaptığım iş, hemen hapishaneye gidip Ziya Hurşit’in kardeşi Faik Bey’le görüşmek oldu. Faik Bey mebustu. Temas ettiğim, sakin, aklı başında bir adamdı. O da Terakkiperver Fırka’ya geçmişti. Kardeşi Ziya Hurşit, doğrudan doğruya başlıca tertipçi olarak tevkif edilmişti. İşin içyüzünü yerinden öğrenmek istediğim için, hapishanede Faik Bey’le görüştüm. Hücresinde yalnız ikimiz görüşüyoruz. Görüşmemiz kısa sürdü. Kendisine sordum:

”Nasıl oldu bu iş?” dedim ”Ziya Hurşit aklı başında bir adamdır. Nasıl girdi böyle bir işe? Mani olamadın mı?”

Faik Bey’in ilk tepkisi, ”Çok uğraştım. Adam edemedim”, demek oldu. Ve vaziyeti şöyle izah etti:

”Kafasına girdiler. Zaten hırçın tabiatlı. İşin bu fena yola gireceğini kendisine anlatmak için çok uğraştım, ama yapamadım. Islah edemedim” dedi.

Baktım Ziya Hurşit’in iştiraki var. Ziya Hurşit’in tertip içinde olduğunu, bunu bir müddetten beri bildiğini ve önlemek için kardeş

olarak elinden geleni yaptığını, doğrudan doğruya kardeşinden işittim. Bunun üzerine oradan ayrıldım. Kendi kendime vaka vardır, esaslı olarak hazırlanmıştır, dedim. Nihayet, süratle takip edilmek, gerçekler ortaya çıkarılmak lazımdır, kanaatine vardım. Ve bu mealde bir tebliğ de yaptım. Bunu yapmam da gerekliydi. Çünkü Kâzım Karabekir Paşa'yı tahliye ettirmiştim. Vekiller Heyeti'nde konuşmuş, "Bu meseleyi anlamıyorum, inanmıyorum" demiştim. Vakanın doğruluğuna inanınca tebliğ yapmak, tabiatıyla bir vazife oldu.

Yine bu esnada, yani Faik Bey'le görüştüğüm sırada başka bir kaynaktan öğrendim ki, bir aralık Terakkiperver Fırka içinde birtakım şüpheli münasebetler ve hareketler olmuş. İzmit Mebusu Şükrü Bey Terakkiperver Fırka içinde bir şüphe uyandırmış. Erzincan Mebusu Sabit (Sağıroğlu) Bey, Atatürk aleyhinde bir tertip var, diye Rauf Bey'e haber vermiş. Böyle birtakım konuşmalar olmuş.

Bütün bunları öğrendikten sonra İzmir'de Atatürk'le ciddi olarak görüştüm. Ona, "Terakkiperver Fırka'nın başında bulunanların bu işle doğrudan ilgileri bulunduğuna, tertipçi olduklarına inanmıyorum. Bunların görecekleri muamelenin adalet üzerinde olmasını ve bir gayret mahsulü olmamasını kesin olarak isterim" dedim. Atatürk'le bunda mutabık kaldık. Söz verdi.

Rauf Bey Suikastı Sezmiş Olabilir

Bununla beraber, Terakkiperver Fırka'nın başında bulunanlara karşı uzun zamandan beri birikmiş olan duyguların, bu hadiseden dolayı insafsız davranmaya istidatlı olduğu anlaşılıyordu. Bu umumi istidadın ne kadar kuvvetli olduğunu, o esnada memleket içinde bulunmadığı halde Rauf Bey hakında yine de ağır bir hüküm verilmiş olması ispat eder. Rauf Bey'e müstahak görülen muamele muhitin ve şartların onların vaziyetlerini kurtarmayı ne kadar güç hale getirmiş olduğunun delilidir.

Terakkiperver Fırka mensuplarından davaya 27 mebus dahil edilmişti. Bunlardan altısı hakkında idam cezası verildi ve idam edildiler (bkz. Ek: 9). Diğerleri kurtuldu. Ali Fuat Paşa, hatıralarında,

Atatürk'ün kendisini sevdiği için hayatlarının kurtulduğunu yazıyor. Kâzım Karabekir Paşa tevkif edildiği zaman evinden evraklarını da almışlardı. Beraat ettikten sonra bunları kendisine iade etmişler. O zaman söylendiğine göre Kılıç Ali, Karabekir Paşa'ya, "İsmet Paşa'ya dua edin!" demiş. Kâzım Karabekir Paşa da "Eee.. eski arkadaşım tabii", cevabını vermiş.

Kâzım Karabekir Paşa tahliye edildikten sonra geldi, benimle görüştü. Konuşma esnasında, "Şahsi münasabetler ve şahsi düşmanlıklar bizi buraya sevk etti" dedi. Bu tarzda değerlendirdi, bıraktı. Ben de üzerine varmadım. Çünkü, onun bana geldiği günlerde, eski İttihatçılardan birçok insan ve bu arada Arif Bey gibi Atatürk'ün eski arkadaşlarından bazıları asılmışlardı. Karabekir Paşa, bunların hepsini, kendi tesirleri dışında şahsi birtakım düşmanlıkların neticesi olarak değerlendirmek istiyordu.

Diğerleriyle görüşmedim. Atatürk'ün, kendisine olan sevgisinden dolayı kurtarmaya çalışmış olduğuna dair Ali Fuat Paşa'nın ifadesi doğru olmak lazım gelir. Kabul etmek gerekir ki, Atatürk'te böyle doğrudan doğruya şahsına taalluk eden bir vakada, yetkisi içinde bulunmakla beraber bir zulüm yapmak istidadı yoktur. Gerek Ali Fuat Paşa'ya olan sevgisiyle, gerek benim söylememle, birbirine eklenen tesirler kendisini bu kanaata sevk etmiş ve onların hayatını korumak, yani tehlikeyi sıçratmamak için elinden geleni yapmış olacaktır.

Rauf Bey'in, suikast hadisesini sezmiş olabileceğini kabul edebilirim, ama kendisinin böyle bir tertip içinde bulunduğunu hiçbir zaman kabul etmemişimdir. Onun hakkında zaten, bulunduğu zaman tekrar muhakeme edilmek üzere hüküm verilmişti. Sonra bunun artık hiçbir hükmü kalmadığını, sorumluluğu üzerime alarak bütün memlekete ilan edip, bertaraf etmeye çalıştım.

İttihatçıların suikast hikâyesinde ilgileri özel bir mütalaa konusudur. Mevzua girmeden söylemeliyim ki, cumhuriyet kurulduktan sonra, hatta Milli Mücadele esnasında İttihatçıların çalışmaları hakkında benim özel bir ilgim ve uğraşmam yoktur. Ama uzaktan

işittiklerimden ve Atatürk'ün vakit vakit gösterdiği endişelerden anladığım, İttihatçılar, Anadolu hareketini kendi eserleri gibi değerlendirmeyi ve bundan zorla istifade etmeyi düşünmüşler. Böyle söylenmiştir. Buna ait misaller ve işaretler de vardır. Dış âleme firar edenler bilhassa Rusya'da toplandıktan sonra, Anadolu'daki muharebelerin ümitsiz zamanlarında hudutta beklemişler ve kendilerinin girmelerine imkân ve fırsat olacağını ümit etmişler. Bunlar umumi olarak söylenir. Benim daha ziyade cephe ile uğraştığım zamanlarda bu tehlikeler karşısında tedbir alınmaya çalışılmıştır. Onlar da kendilerine karşı alınan tedbirlerden şikâyetçi olmuşlardır. Mesela, Dr. Nazım, Talat Paşa'nın, Enver Paşa'nın ve diğerlerinin dışarıda ölmelerine sebep olarak Milli Mücadele'yi idare edenleri gösterirmiş. Bunların hiçbir suçları yoktu, memlekete kabul edilselerdi suikastlere maruz kalmazlardı, tarzında konuşurmuş. Ama insafla düşünmek lazımdır ki, daha bir şey kurtarılmamış, ümitli bir devreden ümitsiz bir devreye geçiş gün meselesi, hafta meselesi oluyor ve dışarıda bulunanlar her fırsattan istifade edip burada bir emrivaki yapmayı düşünüyorlar. Mizaçları ve tabiatları itibarıyla tehlikeli insanlar. Mesela, gözü hiçbir şeyden yılmayan, son derece cesur ve müteşebbis bir insan olarak Enver Paşa'nın, herhangi bir imkân bulursa, ufak bir yere yerleştikten sonra büyük bir mesele çıkarabileceği kanaati Atatürk'te daima yaşamıştır. Benim gördüğüm böyle ve adamın kabiliyeti, istidadı da bu.

Kara Kemal İntihar Ediyor

Dışarıda bulunan İttihatçılar, vakit vakit bize mektup yazarlar, adam gönderirlerdi. Her şeyin olup bitme yolunda bulunduğunu zanederlerdi. Yani kendi iktidarlarının avdet etmesini düşünebilecek kadar ümitli haller gösterirlerdi. Atatürk idaresi bunlara karşı daima ihtiyatlıydı.

Suikast hadisesinde başlıca methaldar ve tertipçi olarak Şükrü Bey'in tevkif edilmesiyle birtakım İttihatçının siyasetle meşgul olduğu meydana çıkıyor. İstiklal Mahkemesi'nce bu şekilde değerlendiriliyor. Halbuki Kara Kemal, Atatürk'le İzmit'te yüz yüze gelmiş. Zannederim, siyasetle uğraşmayacaklarına dair söz de

vermiş. Bazı hususlarda anlaşmaya varmışlar. Fakat bu gibi hallerde, isteyen adam daima kendi arzu ettiğini kâfi derecede verilmemiş görecektir ve arzuları düşündüğü ölçüye varıncaya kadar kendisini mağdur sayacaktır. Tabii anlaşmaya imkân yok. Bu vaziyette olan Kara Kemal suikast meselesinde ilgili görülüyor ve nihayet firar ederek intihara mecbur oluyor. Yani sakınmalarının sebebi var. Öbür tarafta Dr. Nazım'ın şikâyeti, feryadı da aynı şey. Yani bunlar bir an evvel iktidarı alacaklar. Hesap vermek durumunda olan insanlar, cemiyette hâkim olarak tekrar vaziyet almak isteyeceklerdir. Ve idareye karıştırılmadıkları, kendilerine vazife verilmediği için de mağdur olarak iddia sahibi olacaklardır. İdaresi son derece güç bir şey!..

Siyasi hayat hep böyle geçer. Siyasi hayatın cilveleri budur. Hüküm giymeye maruz kalanlar, bir ölçüde af ilan edildikten sonra bile, hiçbir zaman bununla iktifa etmeyecek ve tatmin olmayacaklardır. Tarihin seyri böyle görünüyor.

Her Dönemeçte Bir Baskın

Bütün bu söylediklerimden anlaşılacağı gibi o hale geldik ki, 1926'nın şartlarındaki işleyiş, bir yıl önceki isyandan sonra bir suikast teşebbüsünü getirmek lazımdı. Son tedbirleri bu olacaktı. Bizim bunu tahmin etmemekliğimizdeki hata, saflığımızdandır. Milli Mücadelenin başında bulunmuş ve muvaffak olmuş kimseler, özellikle büyük bir reform devrine girdikten sonra, her türlü tehlikeye maruz kalacaklarını tahmin etmemişlerdir. İçeride ilk andan itibaren, İstanbul'un yerleşmiş geleneklerini dikkate almayarak yeni bir cemiyet merkezi ile bunu teşhir etmeye çalışanların, tahrikten gelen büyük bir kuvvetle karşılaşacakları, bir mukavemet ve düşmanlık cephesine çarparak çeşitli tertiplere maruz kalacakları muhakkaktı. Ama biz bunlara ihtimal vermiyorduk. Denilebilir ki, ihtimal vermediğimiz için her dönemeçte bir baskına uğramışızdır.

İttihatçılar, hiçbir vakit ”suçluyduk” demediler. ”Memleketi kurtarmak için uğraştık, felakete uğradık. Asıl olan biziz; şimdi

bunlar geldiler, bizim bıraktığımız eserleri devam ettirerek muvaffak oldular" kanaatindeydiler. Onlara göre, şimdi birleştik, herkes yerini almalıdır.

Suikasta Karışan Başlıca İttihatçılar

Yeri gelmişken suikast hadisesine karışan başlıca İttihatçılar hakkında kanaatlerimi anlatacağım. Bunların bir kısmını tanımışımdır. Bazılarını da uzaktan bilirim.

Kara Kemal'i, ben şahsen tanımam. İttihat ve Terakki hareketine, meydana çıktıktan ve muvaffak olduktan sonra katılmıştır. Enerjisi, uzak görüşlülüğü, çalışkanlığı ve teşkilatçılığıyla öndekiler kadar selahiyetli ve nüfuzlu olan kuvvetli bir adamdı. Kendi içlerinden duyduklarımla ve harekâtını takip etmekle kendisi hakkında edindiğim kanaat budur.

Cavit Bey'in durumu, İttihat ve Terakki'nin başta gelen şahsiyetlerinden biri olarak değerlendirilmiştir. Ama ben onun şiddet hareketlerine, suikast teşebbüslerine girecek bir tabiatta olduğuna hiçbir zaman ihtimal vermedim. İnsan siyasi bir teşkilatın başına geçtiği zaman onun sorumluluğu nereye kadar varır, belli olmaz. Cavit Bey'in başına gelen de siyasi hayatın tabiatında mevcut olan en ağır ihtimaldir. Muhakemesinin seyrini bilmiyorum, meşgul olmadım. Onun için kesin bir şey söyleyemem.

Halis Turgut'u uzaktan tanırım. Bunlar enerjik adamlardı. Ama, suikast hadisesinde ilgilerinin derecesi nasıl bir mukabeleyi icap ettirirdi, bunu tahmin edecek muhakeme edecek durumda değilim.

İzmit Mebusu Şükrü Bey, Rumeli'nden İstanbul'a intikal ettikten sonra, İtihat ve Terakki kadrosu içinde sonuna kadar birinci derecede faal olmuştur. Böyle işittim. Kendisiyle bir defa bile şahsen karşı karşıya gelmedim. Atatürk, yakından tanıyordu. Takdir ederdi. Vazifeler verdi ve cemiyete çıkardı. Mebus yaptı.

En son yakalanıp asılan, eski Ankara Valisi Abdülkadir, İttihat ve Terakki'nin, Meşrutiyetten evvelki fedailerindendir. Askerdir. Bizim

sınıftandır. ”Abdülkadir - Antep” diye tanırız. Son derece enerjik ve kararlı bir adam. Temiz bir adam. Çetin bir ihtilalci. İhtilal arkadaşlarına, ihtilal fikirlerine bağlı. Meşrutiyetten önce, en güç zamanlarda İttihat ve Terakki’nin en gözde, en güvenilir fedaisi. Böyle bir adam.

Abdülkadir, Milli Mücadeleye karışmadı. Uzaktan takip ediyor. Bilmiyorum, bu esnada, belki arkadaşlarıyla beraber bir macera içinde bulunmuş olabilir.

İzmir suikast tertipçileri içinde Abdülkadir bulunsaydı, vaziyet çok tehlikeli olurdu. Bir defa tertibi bu kadar dağıtmayacaktı. Tek başına da yapabilirdi. Herhalde, icra kısmını da kendi üzerine alacaktı. O zaman son derece basite irca ederek tatbike geçerdi. Tertip ondan gelseydi bu işi mutlaka bitirirdi.

Sarı Efe diye isim yapmış olan Edip Bey de Rumeli’nde İttihat ve Terakki’nin fedailerindendir. Kendisini şahsen tanımam. İsmini çok işitmişimdir. Milli Mücadele’de Anadolu’da bulundu. Sarı Efe, daha ziyade Kâzım Özalp’ın mıntıkasında çalıştı. Genelkurmay Başkanı bulunduğum zaman benimle doğrudan doğruya münasebeti olmadı. İttihat ve Terakkinin çetin karakteri fedailerinden biri olarak bilirim. Ölünceye kadar tertip içinde yaşadı.

Ayıcı Arif diye anılan Arif Bey de İzmir suikast davasına dahil edilmiş ve idama mahkûm olmuştur. Bu işe nasıl karıştığına akıl erdirmiş değilim. Hiç ihtimal vermezdim. Çünkü Atatürk’ün çok sevdiği yakın arkadaşıydı. Teklifsiz arkadaşıydı. Aynı sınıftan idiler. Milli Mücadelede Garp Cephesi’nde tümen kumandanlığı yaptı. İnönü Muharebelerinde ve daha sonraki muharebelerde bulundu. Çerkez Ethem’in hareketlerine karşıydı. Böyle bir tertibe girmesine asla ihtimal vermezdim. Ama girmiş. Beraber çalışan insanların, hiddet ve kızgınlık zamanlarında nereye kadar gözleri kararıyor, tahmin edilemez.

Arif Bey iyi bir askerdi. Bilgili, sevki idare olarak doğru görür ve doğru sevki idare eder bir kumandandı. Cesurdu. Herkes gibi kuvvetli tarafları ve zayıf tarafları olan bir insandı.

İttihat ve Terakkinin meşhur simalarından Dr. Nazım Beyi çok eskiden tanırım. Daha Meşrutiyet ilan edilmeden, bir sevkiyata memur olarak İzmir'e gittiğimde orada Süleyman Askeri Bey tanıştırmıştı. Nazım Bey, İzmir'e yerleşmiş ve orada padişah aleyhinde propaganda yapıyor, İttihat ve Terakki'yi idare ediyordu. Müstesna bir azim ve telkin sahibi olan bu kuvvetli insanı İzmir'de böyle tanıdım.

Nazım Bey, Meşrutiyetin ilanından sonra büyük politika yaptı. İttihat ve Terakki'nin merkezi umumi azası idi ve zannederim bir ara vekil de oldu. Bizim orduya çekilip siyasetten ayrıldığımız zamanlarda, Nazım Bey'le rast geldiğim yerde görüşmüşümdür. İttihat ve Terakki'nin ileri gelenlerinden orta halli bir siyaset adamıdır. Her yerde rastladığımız orta kabiliyette bir siyaset adamı.

Dr. Nazım Bey, İttihat ve Terakki'nin daima en ön safında bulundu.

Ama devlet adamı, politika adamı olarak fazla bir çalışması ve eseri yoktur. Suikast davasıyla ilişkisinin derecesini bilmiyorum. Dilini tutmasını bilmeyen bir adamdı. Hakkında hep böyle söyleniyordu. Bunun için nerede ne yapmıştır, tahmin etmeye imkân yoktur.

Erzurum Mebusu Rüştü Paşa'nın böyle bir tertip içinde bulunması inanılmaz bir şeydir. Adam Şark harekatında bulunmuş, Milli Mücadelenin ilk devrinde, Kâzım Karabekir'in yanında cansiperane fedakârca çalışmış ve hürmet kazanmış olan insanlardandır. Fikir ayrılığında, Terakkiperver Fırka kurulurken o da arkadaşlarıyla beraber oraya gitmiş. Şimdi, bu suikast teşebbüsüne ne maksatla, ne şekilde ve ne ölçüde giriştiği hakkında bilgim yok.

Reformlardan Endişeye Kapıldılar

Yeni devlet kurulurken baş döndürücü birtakım reformlar yapılıyor. Bunlardan endişeye kapılıp muhalefete geçenlerin her birinin, reformların önemini ve tatbik şeklini düşünecek seviyede bulunduğu farz olunamaz. Böyle olunca -en iyi niyetle alıyorum- müşterek eserlerin tehlikeye maruz kaldığı kanaatiyle mustarip olanların çıkacağı tabidir. Bunların hepsi birleşip tehlikeden nasıl kurtulunur,

diye düşüneceklerdir. Bunun çaresi Atatürk'ten kurtulmaktır. O halde bu meseleyi halletmek lazımdır, demeleri, olayların ve başlamış olan akımın tabii bir sonucudur. Böyle olabilir. Atatürk'ün yalnız başına, hiç kimseyi dinlemeyen bir kudret sahibi olarak neler yapacağından duyulan korku ve onu kontrol altında bulundurmak düşüncesi... Zahiren kapıldıkları saf endişe budur.

İzmir suikast teşebbüsü hakkında anlatacaklarım bunlardan ibaret. Şimdi bu bahsi bir neticeye bağlamak isterim.

Suikast tertibine ismi karışanlar, Terakkiperver Fırka mensuplarıyla, İttihatçılar, muhakeme safahatında, ben bunların bir araya gelip karşılıklı ve müşterek bir karara vardıkları gibi bir manzara görmedim. Muhakemenin tarzı bunu göstermiyor. Davaya dahil edilenlerden her biri, bir ucundan haberli, münasebetli ve ilişkili gibi bir hal var. Kimi, İttihat ve Terakki'den dolayı, kimi Terakkiperver Fırka içinde olarak böyle. Ama muhakemeleri yapılırken bir ipucu yakalandığı zaman, bunun tertiple münasebeti ne kadar geniştir, belli değil. Ayırca tahkik etmek vazife oluyor. terakkiperver Fırka'nın doğrudan doğruya tertipçi olmadığı anlaşılıyor. Ama, eski ittihatçılardan Şükrü Bey, Sarı Efe gibi fedailerin hadiseye başlıca tertipçiler olarak karışmaları ve bunların Terakkiperver Fırka ile irtibatlı bulunmaları işi sıçratıyor. Yani, bir ucundan Terakkiperver Fırka'ya dayanıyor.

İttihatçıların eski fedailer grubunun karışması Terakkiperver Fırka'yı zan altında bırakıyor. Halbuki, vaktiyle İttihatçılarla beraber bulunmuş olan Terakkiperver Fırka ileri gelenlerinin mesela Rauf Bey'in, fedailikle falan alakaları yoktur. Fakat, başlıca suçlu görünenleri hem Terakkiperver, hem İttihatçı saymak lazım. İkisinin de içindeler ve ikisinde de çalışmışlar. Ziya Hurşit gibi, İttihat ve Terakki'den ayrı olarak yeni bir politikanın desteğiyle teşebbüste bulunanlar da var. Ziya Hurşit bunların başında görülüyor. Teşebbüsün genel görünüşü o ki, bunlar, suikast yapmaya istidatlı olan eski ve yeni muhitlerle temasa geçiyorlar. Temas ettikleri eski ve mahrem arkadaşlarından aldıkları öğütlerle, politikacıları nerede

bulurlarsa, nasıl yapılır ne vasıta kullanılır, kim yardım eder, bunları araştırıyorlar.

Atatürk, bu suikast teşebbüsünden haklı olarak çok müteessir olmuştur. Bunu tabii görmek lazımdır. Büyük tehlikeler içinden geçmiş olan insanların, sükûnete kavuştuktan sonra da az çok tesiri altında kaldıkları mülahaza, emniyet mülahazasıdır. Hem devlet emniyeti, hem şahıs emniyeti olarak Atatürk'te de bu mülahaza vardı. Milli Mücadele'nin başı bulunmakla, kesin neticeler alındıktan ve yeni devleti kurup idare etmeye başladıktan sonra emniyet meselesi Atatürk'ün zihninden hiç çıkmamıştır. devlet için ve şahsı için daima dikkatli, uyanık bulunmuştur. Dışarıdan ve içeriden gelecek herhangi bir tehlike işareti, büyük ilgisini ve dikkatini celbederdi. Suikast hadisesinde de böyle oldu. Teşebbüs meydana çıktı ve vaziyete derhal hâkim oldu. Kendisi ihtilalci ve ihtilalin bütün mesuliyetini hepimizden fazla taşıdığını ve bütün felaketlerin başlıca onun için ölçüsüz, hesapsız bir surette tatbik olunacağı kanaatini muhafaza ediyordu. Yani onun hiçbir mazereti yok. Memlekette yarattığı ayaklanmalardan dolayı İstanbul Hükümeti'nin kendisine taktığı ad: Asi. Yıllarca bunu işlediler. Nutuk'ta ihtilalciliği üzerine almıyor da, İstanbul Hükümeti'nin taktığı adın tesirini söylüyor. Başından beri ihtilalcilik telakkisinde onun bir zaafı yoktur.

İşte, bütün bu yollardan ve tehlikelerden geçen her insan gibi Atatürk de emniyet meselesine ehemmiyet vermiştir. Kendisinin, devletin başından ayrılıp hususi bir hayata geçmesi mevzubahis değildir. Tabii olarak devlet korumasından hiçbir zaman uzak kalmamıştır. Bu emniyet şartları mevcutken kendisi herkesten fazla emniyet mülahazaları içinde, dikkatli ve tertiplidir. Etrafında ne kadar muhafızlar ve koruma tertipleri bulunsa, her ihtimale karşı kendi kendini müdafaa etmek için daima hazırlıklıdır.

İzmir suikast hadisesi, anlattığım safhalardan geçerek kapandı.

YENİ İNKILAPLAR

Medeni Kanun (1926)

Medeni Kanunu'nun kabulü ve Harf İnkılabı bu yıllara rastlar. Medeni Kanun, 1926'da, Harf İnkılabı 1928'de. Şimdi bunları anlatacağım.

Medeni Kanun'a kadar bizde şahsi haklar şeri hükümlere bağlanmıştı. Medeni Kanun'un kabulü, bunun için başlıbaşına bir karardır. Medeni Kanunun çıkması, iç politika bakımından, hem takdirle karşılanmış, hem bizi irtica çevrelerine karşı son derece tenkide maruz bırakmıştır. Ama, dini devlet işlerinden ayırmak için şahsi hukuku medeni bir usule raptetmek şarttı ve bu esaslı bir adımdı. Onu yapmakla yeni devletin bünyesinde tam bir ilerleme kaydetmiş olduk.

Medeni Kanun, İsviçre kanunundan tercüme edilmiştir. Tercüme işini, Adliye Vekâletince kurulan bir ihtisas komisyonu yaptı. Tasarı Meclis'e sevk edildi Adliye Komisyonu'nda tetkik olunmaya başlandı. Komisyon Başkanı, Manisa Mebusu Mustafa Fevzi Efendi'ydi. Burada bir olay geçti. Onu anlatayım:

Kanun münakaşa ediliyor, maddeler birer birer kabul ediliyor. Bir yere geliyorlar. Mustafa Fevzi Efendi buna itiraz ediyor. Bakıyor, okuyor ve "Olmadı, bu yanlıştır" diye itiraz ediyor. Kendisi şeri hukuktan yetişmiş, fakat bunun çok ilerisinde bir hukuk adamı. Değerli bir arkadaş. Komisyon üyeleri anlamıyorlar, kabul etmek istemiyorlar. Münakaşa uzuyor. Mustafa Fevzi Efendi, böyle hukuk olmaz, diyor. Nihayet çoklukla karar verecekler. Fakat ikna ediyor. Nereden kimin akılna geliyorsa, aslına bakalım, diyorlar. Aslına bakıyorlar, yanlış tercüme edilmiş. Tercümeyi düzeltiyorlar. Mustafa Fevzi Efendi, "Doğrudur, böyle hukuk olur" diyor.

Bir ilmin veya bir mesleğin yüksek hududuna yetişmek için o mesleğin en ilerisinde bulunan insanlarla aynı seviye imtihanını vermek lazımdır. Yoksa, eşitlik iddiasına imkân yoktur. İlmi öğrenmiş ezberciler vardır. Adam ezberlemiş, öğrenmiş ama, esas

noktalarını değiştirip bir başka şey söylersen onu da kabul eder. Mustafa Fevzi Efendi bunlardan değildi.

Biz askerliği Alman hocalardan öğrendik. Fakat, iyi öğrendik ve öğretmenlerle eşit seviyeye geldik. Bunu ispat da ettik. Milli Mücadele'de General Liman von Sanders bize mektup yazdı. Geleyim, size yardım edeyim, diyordu. Yani biz muharebeyi idare edemeyiz, diye düşünüyor. Gelecek, o idare edecek. Oralı olmadık. Çünkü, kendimize güveniyorduk. eşitlik imtihanını vermiştik. Ne bizde, ne de kolordu ve tümen kumandanlarında, hiçbir kumandanda bir kompleks yok.

Harf İnkılabı (1928)

Harf İnkılabı, 1928'de ilan olundu. Atatürk, bir iki seneden beri bunu düşünüyordu. Vakit vakit bana açmıştı. Ben önce buna mukavemet ettim. Başından beri benim söylediğim, "Enver Paşa harp ilan edilmeden böyle bir şeye teşebbüs etmişti; sonra muharebenin ilanı üzerine kaldırıldı. Tekrar eski hale döndük. Yine öyle olacak." Çünkü, bu tecrübeyi yakından biliyordum. Enver Paşa, yeni yazı şeklini emir olarak genelkurmaya verdiği zaman ben oradaydım. Yine o zaman da itiraz ettim. Bunu çıkaramazsınız, dedim. Nasıl yazıp, nasıl okuyacaklarını soruyordum. Onlar da yapacağız, edeceğiz, diyorlardı.

Ben, 1. Şube Müdürü idim. Hafız Hakkı, Erkânı Harbiye İkinci Reisi. Vazife için yanına giderim. İmzaya götürdüğüm evrak, hep yeni imla ile yazılmış. Kâğıtları önüne koyar, anlatırım. Hafız Hakkı, kâğıtları okumaz, bana bakar: "Canım sen anlat, bunun içinde ne var" der.

Çünkü kendisi okuyamıyor. Bunun üzerine ben anlatırım. Bir gün bana, "Getireceğin yazıları, benim bildiğim yazı ile ayrıca yazdır da getir" dedi.

İstediği, bir evrakı iki ayrı yazı ile yazdıracağım, birini kolayca okuyup anlayacak; ötekini de anlamış gibi imza edecek. İtiraz ettim: "Yapamam, dedim. Ben sizin istediğinizi yapacağım ve bana da maiyetimde bulunanlar iki ayrı yazıyla evrak getirecekler. Böyle şey olmaz."

Şimdi, ben bu macerayı biliyorum. Harf İnkılabı ilan edilmeden iki sene evvel Atatürk'e söyledim:

”Bu, kolay bir iş değildir. Sen, harp zamanı karargâhta çalıştın mı?” dedim.

”Hayır”, dedi.

”Ben bilirim, dedim. Bunu tecrübe ettim. Bütün devlet muamelatı her şey bozulacak. Herkes iki yazı kullanacak. Kabul edildi diye kendisini mecbur hissederek yeni harfleri kullanacak, bir de asıl işidir, kıymetli işidir diye eski harfleri kullanacak. Başa çıkamayız. İyi düşün.”

Atatürk'e bunları söyledim ve benim ikazım cesaretini kırdı. Harf İnkılabı'nı iki sene sürükledi. Resmi beyanlarında, grupta, partide yaptığı konuşmalarda, yeni harfleri düşünüyoruz, diyordu. Fakat başlayamıyordu. Nihayet, Harf İnkılabı'nı emrivaki halinde ilan etmeden önce kendisine şöyle dedim:

”Bunu istiyorsunuz, yapacaksınız? Fakat, tatbik etmeyeceksiniz.”

”Kim?” dedi.

”Siz” dedim. ”Başta siz olmak üzere hiçbiriniz tatbik etmeyeceksiniz. Büyük bir inkılap hareketi yapacağız. Bir inkılap yapıldığı zaman, bunu tatbik etme mevkiinde bulunanların kararlarında inanç, ciddiyet ve sebat hakkında hiçbir şüphe olmamalı. Evvela biz, bunun birinci derecede tatbikçisi olmalıyız. Riayet etmeliyiz.”

Atatürk, söz verdi:

”Tatbik edeceğiz, ben başta olmak üzere hepimiz tatbik edeceğiz” dedi.

Harf İnkılabı oldu. Herkes bilir ki, ondan sonra, ben eski yazıyı kullanmış değilim. Harf İnkılabı çıktıktan sonra, şimdiye kadar eski yazıyla yazmış olduğum 20 satırı bulmaz. Yapmadım. Yapamadım. Akıllılık ettim. Çünkü, ilk sıkıntıya katlanmayanlar, ömürlerinin sonuna kadar yeni yazıyı kullanamadılar. Yeni yazıya alışmak için

birkaç ay, her ne kadar ise kabiliyetine göre sıkıntı çekip onun içine kapanmak lazımdı. Onu kullanmakta ısrar etmek lazımdı. Cemiyete bunu yaptırmak için almadığım tedbir, katlanmadığım eziyet ve vermediğim eziyet, güçlük kalmamıştır. Ben, vekillerin, mebusların, memurların, herkesin cep defterini muayene eder ve eski yazı ile notlarını gördüğüm zaman mesul tutardım.

Ben başvekilim. Bir gün Genelkurmay'a gittim. Bana resmi iki kâğıt getirdiler. imza etmem lazımmış. Fakat biri eski yazı ile yazılmış. Bunu okuyup anlayacağım ve sonra yeni yazıyla yazılmış olanını imzalayacağım. Nedir bu, diye sordum? Mareşal öyle söylemiş. Ona evrakı hep bu tarzda götürüyorlarmış. Tıpkı Hafız Hakkı'nın benden istediği gibi. Karşımdaki subaya,

"Yeni yazıyı kullanmıyorsunuz. Bu devletin kanunu değil mi? Siz devletin kanununu tanımaz mısınız?" dedim.

Çocuk ölecekti. Pancar gibi oldu

Yeni harfleri öğrenmek için mektepler açıldı. Atatürk, her yeri dolaştı. Tahmin olunmaz bir şahsi gayret göstererek yeni harfleri memlekete mal etmeye çalıştı. Ama yaşlı bir adamın alıştığı harfleri bırakıp yeni harfleri öğrenmesi kolay olmuyor. Bu gibi kimselere bunu öğrenin demek de güç bir şey. Bunca zaman önce, çocuklukta öğrendiğim ilk harflerin şurası burası benzemez, yine de söker, okurum. Sonradan öğrenilen bir harfle bunu sökmeye imkân yoktur. Hiç eski yazı bilmeyen insanların yazılarını ben okuyamıyorum. Halbuki eski yazılardan okuyamayacağım yazı yoktur. En aciz adamın en karışık yazdığını mutlaka söker, çıkarırdım.

Bütün bu anlattığım güçlükleri düşünerek, bilhassa yetişmiş insanların yazı ile münasebetlerinin bozulacağından ve cemiyette kültür hayatının kötürüm olacağından endişeliydim. İki harf kullanacağız ve yeni yazıyla tek harfli bir cemiyet hayatına geçiş için son derece uzun bir intikal devri olacak. Bu endişeyi duyuyordum. "Yapamazsınız siz yapmayacaksınız, başkası hiç yapmaz" derken, bana işin aslından gelen bir endişe havası hâkimdi.

Esas olarak Harf İnkılabı'nın taraftarıyım. Başlangıçta gösterdiğim mukavemet, anlattığım sebeplere dayanıyordu ve Atatürk benim bu mukavemetimi samimi olarak karşılıyordu. Kendisi; bir emrivaki yaparak bu inkılabı kabul ettiririm, İsmet Paşa'nın söylediği doğru, ben de uyarım, hep beraber çalışmalıyız, çalışırız, olur biter diye düşünüyordu. Onda böyle samimi bir kanaat vardı.

Bugünlere ait bir olayı hatırlarım. Atatürk, yanında bazı kimseler olduğu halde, bir yerde çalışıyor. Önünde eski yazıyla yazılmış birçok kâğıt var. Akşam üzeri ben kendisini görmeye gittim. İsmet Paşa geliyor, diye haber verirler. Hepsi telaşa düşer. Masanın üzerindeki kâğıtları kaldırırlar.

Sözünde duruyor. Fakat acele bir iş yapılacağı zaman ve onun istediği vesika veya notu herkes kolayına geldiği gibi eski yazıyla verince ne olacak? Tabii çaresiz bir vaziyet.

Bu son zamanlarda bile, koalisyon hükümeti olarak çalışırken, bakarım yanımda oturan Alican defterini çıkarır, eski yazı ile yazar. İçimden, şartlar müsait olsa ben sana gösteririm, derim. Bırakalım bunu, kendi partimizin adamına bir şey yapamaz hale geldim. Şimdi serbest... Herkesin cep defterine ne karışırsın, oldu...

Harf İnkılabı bir okuma yazma kolaylığına bağlanamaz. Okuma yazma kolaylığı Enver Paşa'yı tahrik eden sebeptir. Ama, Harf İnkılabı'nın bizde tesiri ve büyük faydası, kültür değişmesini kolaylaştırmasıdır. İster istemez Arap kültüründen koptuk. Arap kültürünün ve Arap dilinin tesiri hakkında, yeni nesiller bizim kadar fikir edinemezler. Bir misal olarak söylemek isterim: Benim çocukluğumda kültür sahibi adamlar, Türk dilinin kifayetsizliğinden, eksikliğinden meyus olarak bahsederlerdi ve bunun için cemiyet içinde hem Türkiye diye bir millet olarak Araptan ayrılığı kaldırmalıydık, hem de sağlam bir dile kavuşmak maksadıyla Arapçayı kabul etmeliydik, derlerdi. Yani vaktiyle devleti kurarken ve Türk dilini yaparken Arap dilini kabul etmek doğru olacaktı, görüşünü hararetle savunurlardı.

Anadolu’da ilk Türk devletini kuranların hepsi Türk beyi olarak devlet başına geçmişler ve milli hususiyetlerini muhafaza etmişlerdir. Sonra Osmanlılar devrinde, edebiyat vesilesiyle dil ihtiyacı genişledikçe sanatı Arap dili üzerinde işlemek hevesi milli kültürü zayıflatmıştır. Bizim devrimizde Latin harflerine geçmek Türk dilini ve milli kültürü kurtarmak için esaslı bir etken olmuştur.

Şimdi, bütün sapmalara rağmen, yazıyı yeni harflerle öğrenmiş olanlar eski harflere dönemezler. Kuran kursuna gidenler için de böyledir.

Harf İnkılabı‘nı burada bağlayacağım. İnkılap ilan edildiği zaman herkes iki yazı ile başladı. Hükümet başında bulunduğum için gayet sıkı ve ciddi takip ederek devlet dairelerinden eski yazının kalkmasına çalıştım. Ne kadar sürdü, şimdi söyleyemeyeceğim, fakat asgari bir müddet zarfında resmi dairelerden eski yazı kalktı. Devlet memurları içinde eski yazıyı müsvedde olarak kullanmakta devam edenler, bu yazıyı bilmeyen insanlar memur olup işbaşına geldikçe, tabiatıyla seyrekleşti.

Harf İnkılabı’, kadınların cemiyete girmesi ve erkeklerle eşit hale gelmesi, ancak zamanla yerleşecek inkılaplardır. Bunu bilerek inkılapları değerlendirmek lazımdır.

1930'UN EN BÜYÜK HADİSESİ

Serbest Fırka

Biz, iç meselelerimizle meşgulüz. Devrimleri geliştirmeye çalışıyoruz. Ekonomimizi sağlam temellere oturtmaya uğraşıyoruz. İşte bu esnada büyük dünya buhranı patladı. Ekonomik politikada dünyanın vaziyeti tamamıyla değişerek, her memleket bunalım içine düştüğü gibi Türkiye'de bunun yayılan tesirleriyle yavaş yavaş bunalıma sürüklenmiş ve ıstırap çekmeye başlamıştır. Cumhuriyetin başından beri takip olunan mali politikanın mahrumiyetleri yanında, faydaları olduğu anlaşılmış ve bu sayede dünyanın içine yuvarlandığı bunalım, bizde az sarsıntıyla önlenebilmiştir. Bunu ileride ayrıca anlatacağım. Şimdi 1930'a geldik.

1930'un büyük siyasi hadisesi, Serbest Fırka tecrübesidir. Bilindiği gibi, Serbest Fırka teşebbüsü, Atatürk'ün önce Fethi Bey'le görüşmesi ve kararlaştırması ile meydana çıkmıştır.

Serbest Fırka'dan önce Atatürk ile aramızda bazı özel konuşmalar olmuştur. Bu konuşmalarımızda, Atatürk bana, inkılap hareketleri içinde türlü münasebetlerle nüfuz sahibi olmuş insanların tutumlarından şikâyet ederdi. Etrafımızda ve yakınımızda olan insanların taşkınlıklarından ıstırap gösterirdi. Yine bir gün konuşurken, siyasi nüfuz kullanan insanların sebep oldukları ıstırapları önlemek için ne gibi bir tedbir bulunabileceğini araştırıyorduk. Ne çare düşündüğümü sorduğu vakit şu mütalaada bulundum: Meclis kürsüsünde hükümetin karşısına mebuslar çıkıp da bütün bu fenalık denilen, nüfuz suiistimali denilen hadiseleri bağırarak söyleyip şikâyet etmeleri usulü tesis olunmadıkça, biz, bu nüfusu kötüye kullanma ve yanlış siyaset yapma hastalığından kurtulamayacağız.

Aramızda bu mülahaza geçmiş ve Atatürk bunun üzerinde zihin yormaya başlamıştır. Nihayet bir gün ansızın, Yalova'da kendimizi Serbest Fırka kurulması için giriştiği teşebbüsün karşısında bulduk. Fethi Bey'le görüşmeleri ve görüşmelerinin safha safha ilerlemesi, aralarında geçen karşılıklı söz vermeler… Bunların tafsilatını bilmem. Bunlar, Atatürk'ün herkesle görüşürken kendisine göre

sondajlarıdır, istikşaflarıdır. Fethi Bey'le ve yakın arkadaşlarıyla da her zaman birçok şeyler konuşmuştur. Fakat, biz, aramızda fırka teşkilini konuşmuş değiliz. Karar safhasına geldikten sonra, böyle bir siyasi fırka teşil etmek lazım geldiğini bana Yalova'da söyledi. Ve hemen bir iki gün içinde de, Serbest Fırka adıyla bir fırka teşkil edileceği açıktan ilan edilmiş oldu. Yani, bunun için daha evvel yapılmış görüşmelerden, Fethi Bey idaresinde Serbet Fırka olarak yapılan hazırlıklardan haberim yoktur. Ama memlekette bir dert ve hastalık vardı. Meclis'te hükümet etrafında bulunan insanların yanlış hareketlerine karşı açıktan ve insafsız bir surette şikâyet etmek, tenkit etmek, imkânı olmadıkça bu derdin halledilemeyeceği mülahazasını daha evvel görüşmüşüzdür. Ve bunda mutabık kalmışızdır. Bana çare sorduğu zaman, açık olarak söylemiştim. Atatürk, benim çare olarak ileri sürdüğüm, mülahazada, kendi gördüğü hastalığın teşhislerinden birini bulmuş oldu.

Müşterek Meselemiz

Serbest Fırka'nın kuruluşu açıklandıktan sonra olayı takip etmeye başladım. Ve artık yeni fırka müşterek meselemiz oldu. Beraber bulunduğumuz yerlerde, başlıca mevzu olarak, Serbest Fırka'yı konuşuyorduk. Fethi Bey, etrafındaki arkadaşlarıyla bir yeni fırkanın esaslarını bulmaya, kurmaya çalışıyordu. Ekseriya Atatürk'ün sofrasında beraber bulunuyorduk. Mevzubahis ettiğimiz mesele hep bu olurdu.

Şimdi bir noktaya işaret edeceğim. 1924'te Terakkiperver Fırka kuruldu ve 1925'te nihayet buldu. Serbest Fırka kurulduğu zaman 1930'dayız. Aradan beş sene geçmiş. Beş sene bizim için büyük bir zaman. Öyle görüyoruz. Bize, büyük bir zaman geçmiş gibi geliyor. Hadiseler, böyle kararlarda beş senenin, on senenin temin ettiği tekâmülün kâfi olmadığını ispat edinceye kadar, biz, meselenin ne kadar inatçı tabiatta olduğunu fark etmiş değildik. Böyle değerlendirmedik. Nitekim ondan sonra benim teşebbüsümle de nihayet sekiz sene, on sene sonra olmuştur. Aradan geçen bu beş sene Atatürk'e, cemiyetin ilerlemesi ve tekemmül etmesi için yetecek büyük bir zaman kanaati vermiştir. Bana da öyle geldi.

Ben de böyle görüyordum. 1925'ten 29'a gelinceye kadar İstiklal Mahkemesi kalkmış. Takriri Sükûn kalkmış, bunların hepsi kalktıktan sonra az zamanda yine nüfuz suiistimali, memleketin, idarenin şikâyetleri etrafımızda bulunan, daha doğrusu Atatürk'e yakınlık iddia eden birçok insanların hallerinden, hareketlerinden şikâyet yapılması almış yürümüştü. Kâfi derecede zaman geçmiş, şimdi tedbir bulma devrindeyiz. İlk hatıra gelen Atatürk'ün bulduğu tedbir yeni bir fırka teşkil etmek olmuştur.

Yakın arkadaşlarını, ikna edebileceğini, istidadı olanları, oraya, yeni fırkaya veriyordu. Hemşiresini; oraya aktarmıştı, yani vermişti yakınlık göstermek için, her çabayı yapıyordu. Bir şey kuruyordu ve Ahmet Bey gibi, Nuri Bey gibi arkadaşlar da, Fethi Bey'le beraber ayrı bir fırkada çalışmak vazifesi karşılığında teminat istiyorlardı. Tarafsız kalacaksınız diyorlardı. Tarafsız kalmam her ikinize müsavi muamele edeceğim diyor, müsavi muamele edeceksiniz diyorlardı. Yardım edeceksiniz, diyorlardı. Bunların hepsini teşekkül zamanında vaitlerle, icap ederse açık beyanlarla temin ettiriyorlardı. Yani Serbest Fırka'yı kurarken Atatürk'ün büyük otoritesinden istifade etmek için, yahut Cumhuriyet Halk Partisi'nin başında bulunmasının nedenlerini düşünerek, ondan bir mahzur çekmemeleri için her türlü emniyet tedbirini almaya çalışıyorlardı.

Bu seyri takip ettik.

Atatürk Fethi Bey'in Teklifini Reddetti

Atatürk ile konuşulurken bidayette, yazılar, mektuplar verilmesini karşılıklı kararlaştırmışlar. Bu mektupların verilmesi benim bilgim altında oldu. Yazılmasından filan haberim vardı ve beraber takip ediyorduk. Fethi Bey bir aralık Atatürk'ün kaydı hayat şartıyla cumhurbaşkanlığını temin etmeyi düşünmüştü. Atatürk bunu kabul etmedi.

Atatürk kendi idaresine, umumi telakkisine, yani hasımlarına telakkisine tam cevap olarak devletin kanunları dışında hususi bir imtiyazlı mevki istemediğini açıktan her zaman söylerdi. Meclis'te çokluk elinde bulundukça ve her türlü kararın doğrusu Meclis'te

verilir usulü devam ettikçe, idarede müşkülat çekmeyeceği kanaatindeydi. Serbest Fırka bu şartlar altında yüksek idare kadrosu kararlaştırıldıktan sonra, teşkilat olarak yürümeye başladı. Dikkati çeken husus, Serbet Fırka teşekkül ettiğinde herkes ihtiyat ile bu ciddi bir şey değildir kanaati ile karşılamıştı. Çok kısa bir zamanda ciddi bir şey olduğu beyanatla, tutumla anlaşıldıktan sonra Serbest Fırka her taraftan rağbet gördü. Adı üstünde, büyük ölçüde liberal bir düzeni savunuyordu. Siyasi iktidar devletçilik programı ile demiryolu gibi, gözle görülür birtakım büyük işler yapar halde olunca, muhalefet ve mevcut olan siyasi fırka için, iktidara karşı vaziyet almak, tabiatıyla onun icraatını bir tarafından tenkit etmek ve mümkün olduğu kadar yıpratmak, tabii bir vazife halini alıyordu. Bu istikamette hadiseler gelişmeye başladı. Serbest Fırka çalışmaya başladıktan sonra tek dereceli seçim kabul edildi. Tek dereceli belediye seçimi yaptık. Ondan sonra seyahatler başladı. Serbest Fırka'nın süratle teşekkülü, Atatürk'ün dikkatini celbetmeye başladı. İltihak edenler, teşkilatlananlar ve ön safta olanlar, vilayetlerde yürüyenler... Bunların çoğu yakın senelerin mücadeleleri içinden geçmiş, tanınan bilinen insanlardı. Bunların tahripleri ve faaliyetleri Atatürk'ün dikkatini celbediyordu. Büyük hadiseler, Fethi Bey'in İzmir seyahatinde çıktı. Bize karşı, yani Atatürk idaresine ve benim teşkil ettiğim hükümetlere, bizim tutumumuza karşı şarkta, garpta her yerde vaziyet almış insanlar, Serbest Fırka'da barınacak yer buldular. Bizim noktainazarımızdan, bir fırkaya girmek, serbest bir muameledir, merkezi kontrol yoktur. İkincisi, yeni bir fırka da taraftar bulmak için ister istemez gayretli olacaktır. Bunda güç beğenir bir tavır takınamaz. Üçüncüsü, dışarıda susmaya mecbur olmuş, geçen hadiselerden hissi veya maddi türlü şekilde zarar görmüş insanların hepsi için bir kurtuluş istikameti, barınma istikameti görünmüş oldu. Hadiselerdeki gelişme süratle böyle bir tabiat gösterdi. Bu tabiat, görüşüldüğü zaman, kendilerine söylendikçe veya hatırlatıldıkça, memleketin ihtiyacına cevap veren kudretli siyasetlerinin inkişafı yüzünden, bizim Halk Partililerin telaşa düştükleri ve tabiatıyla istenmedikleri manası doğuyordu. Siyasi parti öyle bir şey ki, iki kardeş arasında bile karşılıklı teşkilat

kurup işlemeye başladıktan sonra, birbirini tenkit ederken ayrılık her gün biraz daha artmaya başlıyor.

Atatürk ”Bitaraf Değilim” Diyor

Ben, Serbest Fırka'yı uyarmak için özel hiçbir teşebbüs yapmadım. Meclis'te ve dışarıda açık tenkitler yaptıkları zaman onda da mecbur olmadıkça, çok baskı altına düşmedikçe vaziyet almıyordum. Çok ileri gittikler zaman bile cevap vermememden şikâyetçi olmuşlardır. Bir misal vereyim: Serbest Fırka daha kurulurken, doğrudan doğruya politikanın temeli olan esaslara hücum etmişti. Demiryolunun Sıvas'a varması münasebetiyle söylediğim nutukta kendilerine cevap verdim. Bunu bile çok gördüler. Hulasa, vaziyet aldığım zaman bana bağlanıyor, parti olarak ben biraz sabrettim mi, tabiatıyla Atatürk'e bağlanıyor oldu ve nihayet Atatürk, Trabzon'da verdiği bir beyanatta tarafsız olduğunu ilan etti, dediler ve gazeteler bunu yazdı. Parti teşekkül ederken, Atatürk ile Fevzi Bey arasında geçen sözlerden Fevzi Bey, Atatürk'ün tarafsız olduğunu aynı muamele yapacağını taahhüt ettiği kanaatinde, işler, çok değil, bir iki ay ilerledikten sonra sıkıştırdılar. Bitaraf mısın diye sıkıştırdılar. Atatürk, bitaraf değilim, bir tarafım dedi. Çünkü, şahsen benim değil, Halk Fırkası olarak şimdiye kadar Atatürk'ün etrafında toplanmış olan insanlar, her yerde Serbest Fırka teşekkül ettikçe, ondan fena muamele görmeye başladılar ve herkes birbirinden şikâyetçi oldu. Bu şikâyetler, asıl fena şekli ile, İzmir seyahati esnasında açığa vuruldu. Esas hatlarını bilirsiniz. Fethi Bey, başındaki şapkayı çıkarıp, ”Bizim bunları çıkaracağımızı...” der demez, bütün dinleyenler, binlerce kişi başından şapkasını çıkarıp ayağının altına attı. Halbuki Fethi Bey'in cümlesi henüz tamamlanmamıştı. ”Bizim şapkayı çıkaracağımızı söylüyorlar, bu bir iftiradır, inkılaplarla aynı fikirdeyiz.” demek istiyordu. Bunun için, bu cümleyi söylemek için binlerce kişi, herkes başından şapkasını çıkarıp ayağının altına attı. Ben, bu hadiseler esnasında en ziyade sakin olanlardanım. Atatürk, kendi öteden beri yakın arkadaşları ve güvenini taşımış olan insanlarla beraber bir tertip içindedir ve onu yürütmeye çalışmaktadır. Herhangi bir suretle giden istikamet, ümit verici görünmüyor, çaba sarf etmek ve devam

etmek lazım olduğu kanaatindeyim, mümkün olduğu kadar güçlük çıkarmamak, benim için esas gaye olmuştur.

Kargaşalıkta bir çocuk öldü. Çocuğun babası onu,. Fethi Bey'in ayaklarının önüne attı, bizi kurtar diye bağırdı.

Kendi arkadaşlarımı tutmaya çalışıyorum. Onların teessürlerini, hayretlerini ve şaşkınlıklarını yatıştırmaya çalışıyorum. Karşı taraf, mütemadiyen vaziyet almamı, söylememi, cevap vermemi, Meclis'te dışarıda ısrar ettikleri halde, asgari hudutta bir şey yapmaya çalışıyorum. İzmir hadiseleri, bizim bilgimiz şöyle dursun, her türlü tesirimiz haricinde patlamış olan hadiselerdir ve bunlar benim üzerimde değil, Atatürk üzerinde tamamıyla ürkütücü bir tesir yapmıştır. Ben neticelerden korkmuyordum. Nihayet bu her suretle emniyet edilen arkadaşların elindeydi. Fakat, onların elinden idarenin çıktığını ve bu hadiselerin, bilahare, bütün memleketi, hepimiz için müşterek olarak nasıl güçlükler karşısında bırakacağını düşünmeye çalışıyordum. Henüz tedbir düşünecek ve alacak zamanda olmadığımız kanaatindeydim. Hadiseleri bu gözle takip ediyordum. İzmir hadiselerinden sonra iki mülakatımız oldu Atatürk'le. Birisi, bir gün gittim, aşağıda konuştuk. Memlekette olan cereyanlardan fazla bir şey konuşmaksızın ayrıldık.

Köşkten çıkarken Atatürk otomobile kadar geldi. Yahu hiç aldırmıyorsun, dedi. Ne var dedim. Yanıyoruz, dedi. Yok canım dedim, mübalağa ediyorsunuz dedim. Böyle ayrıldım. Atatürk, bu haldeydi. Sonra bir gün yine sabahleyin gittim. Yeni uyanmıştı. Oturduk, konuşmaya başladık. Bana bak karışmıyorsun, ama bir şey söyleyeyim sana dedi. Yeniden başlayacağız bilesin, her şey bitti, yeniden başlayacağız biz bu işe dedi. Gözün tutuyor mu, var mısın, yeniden başlayacağız, dedi.

Canım çaresiz olursak yeniden başlarız ve bitiririz dedim. Hiç endişe etme o kadar ileri bir şey görmüyorum, diye ilave ettim. O kadar ileridir dedi.

Bu, hadisenin olgun hale gelip karar vereceği zamanların ilk alametleridir. Bu şekilde, daha çok bilgi alıyor, yakından takip

ediyordu. Her tarafta bağırıyorlar, çağırıyorlar, mümayişler yapıyorlar, birlikler gösteriyorlardı. Bunların içinde asıl hedefin, Halk Partisi'nden İsmet Paşa'dan ziyade, kendisinin olduğu kanaatine vardığını zannediyorum. Yeni inkılapların birikintileri. Sekiz sene zarfında 1923'ten 1930'a kadar yapılan işleri düşünelim. Laik cumhuriyet, Ankara'nın başkent olması, ondan sonra şapka, harf değişikliği, Medeni Kanun, bütün bunlar, şark isyanı birçok adamın yerlerinden sürülmesi, bütün bunların üç beş sene bir rahatlık içinde tamamıyla unutulup geçmiş olduğunu zannetmekle, inanılmayacak bir iyimserlik havasına düşmüş olduğumuz anlaşıldı.

Bir gece otururlarken Fethi Bey, nihayet çekilmek kararında olduğunu, kapatacağını söyledi. Atatürk, yapma, dedi yarım ağızla. Ben, ne münasebet niçin yapıyorsunuz dedim. Ne var, ne olmuş, şöyle olmuş, böyle olmuş; olur. Siyaset hayatında olacak böyle şeyler. Yapamayacağım, duramayacağım orada, yapamam dedi. Fethi Bey'i bu karara sevk eden iki taraflı. Birisi, tamamıyla yerinden çıkmış vaziyette; her taraf, herkes inkılaplar aleyhinde, idare aleyhinde her türlü gösteriyi yapıyor. İçlerinde daha ne istekler ortaya sürüyorlar bildiğimiz yok. Fethi Bey, bunalmış bir halde, sonra Atatürk, Serbest Fırka'nın ilk gün kurulduğu zamanki vaziyette değil, kesin olarak endişe içinde ve bu işleri idare edemiyorsunuz, mani olamıyorsunuz, mani olmak lazımdır diye de mütemadiyen tavsiye ve ihtar eder durumda. Esasen, Fethi Bey bu inkılapların taraftarı ileri fikirli, irtica teşebbüslerine hiçbir suretle istidadı yok ve geçici menfaatler için vasıta olarak kullanılmaya da istidadı yok. Tamamıyla bunalmış bir vaziyette idi. Başka türlü izahı yoktur bunun. Onun üzerine karar verdiler ve Serbest Fırka'yı kapattılar. Kapatılması bizim için çok fena oldu. Atatürk, çok özenerek böyle bir tertibe teşebbüs etmişti. Çok emniyetli ve tecrübeli insanların elinde teşekkül ettiği zannındaydı. Herhangi bir güçlüğe uğradıkları zaman güçlüğün tabiatı ne şekilde olursa, beraber görüşülebilecek ve bir çare bulunacak zannındaydı. Hadiseler öyle gelişti ki, her yerde birikmiş olan gerginlikler, bütün inkılapların tortuları kendiliğinden yeşerdi ve bunlardan kurtulmak için, hepsinden kurtulmak için, Serbest Fırka'nın bir vasıta olarak kullanılması arzusu umumileşmeye

başladı.Onun üzerine Atatürk, bu teşebbüsten vazgeçmek için en az zararla nasıl içinden çıkacağını kendi âleminde, kendi arkadaşları ile ayrıca hazırlamaya başladı. Bunu artık kapatman lazımdır, diye Fethi Bey'e bir tebliğ yaptığını zannetmiyorum. Böyle bir kanaate vardım. Bu lüzumu görmüş olabilir. Ama tedbir olarak bunu Fethi Bey'e söylediğini zannetmiyorum. Fethi Bey'le kendi aralarında görüşmüş ve kendiliğinden bu kararı vermiştir. Onu söylediği zaman ısrar etmedi ve işi oluruna bıraktı.

İktidar Değişmesi Endişe Duyulacak Bir Şey Değildir.

Fethi Bey, Serbest Fırka'yı kapatacağını söylediği zaman ben itiraz ettim. Fethi Bey'e karşı ısrar ettim ve bunu yapamazsınız, dedim Atatürk bana, "ne yapayım, elimde değil. İstemiyorlar. İşte görüyorsun" diyordu.

Serbest Fırka teşebbüsü bu suretle bitmiş oldu. Bunun neticesi olarak, birden fazla parti ile demokratik rejim ümidini Atatürk hemen hemen kaybetti. Sonra, biz demokratik rejime geçtiğimiz zaman, yabancılar bana sormuşlardır: Serbest Fırka tecrübesinden sonra, şimdi Atatürk sağ olsaydı bu rejime geçer miydi? Benim kanaatimce Atatürk, hale göre, zamana göre tedbir bulmasını ve tatbik etmesini bilen insandı. Tahmin olunduğu gibi sabit fikirleri olan insan değildi. Serbest Fırka tecrübesinde neticeye vardıktan sonra, nihayet bizim ihtiyaç gördüğümüz zamanlarda sağ bulunsaydı, onun da aynı ihtiyacı göreceği kanaatindeyim.

Terakkiperver Fırka teşebbüsünün neticeleri hitam bulduktan sonra, yeni bir fırka teşebbüsünün ne şekilde, nasıl bir vaziyet yaratacağını o zaman düşünmüş değildim. Kesin bir fikrim yoktu. Bu esnada memleket, ekonomik ve mali sıkıntılar içinde bunalıma ve çaresizliğe doğru gidiyordu. Benim daha çok bu işlerle meşgul olduğum zamanlardaydı. Politika olarak yeni bir fırka için ihtiyaç duymuş değildim. Gerçi, nüfuz suiistimalini önlemenin çaresini, Meclis'te bir murakabeninmevcudiyetinde görüyordum. Ama, bu belki başka türlü de yapılabilirdi.

İktidarı Bırakabilirdik

Bir defa Serbest Fırka kurulmuş olduktan sonra bunun kaldırılmasının iyi olacağını da hiçbir zaman düşünmedim. Güçlükleri vardı. Fakat, bu güçlükleri biz, Atatürk'le beraber yenebilirdik. Fethi Bey devam etseydi, güçlükleri yenerdik ve karşı karşıya iki parti o zaman yerleşmiş olurdu. Ben bu kanaati muhafaza ettim. Atatürk, ilk tehlikeleri gördükten sonra bu görüşe asla itibar etmedi. Halbuki, iktidarı da bırakabilirdik. Böyle bir istikamet gösteriyordu. Atatürk sağdı. İktidardan daha çok kolay ayrılırdık. Böyle teşebbüsler yapıldığı zaman salim işlemesini sağlamak lazımdır. Salim işlemesi temin olunduktan sonra iktidar değişmesi, endişe duyulacak, şaşılacak bir şey değildir. Böyle kabul etmeden teşebbüse geçmek yanlıştır.

Serbest Fırka teşebbüsünün devam etmesi, şüphesiz birçok sıkıntıları da devam ettirecekti. Bilhassa inkılapların zarar görmesi, aksaması söz konusu olacaktı. Ama, bilahare benim yalnız başıma uğraştığım olaylarla, Atatürk ile beraber uğraşmak sayesinde güçlükleri yenmek daha kolay olacaktı.

Benim başımdan geçenler malum. Nelerle uğraştığımı burada söylemeye lüzum görmüyorum. İktidardan da düştük, azlıkta da kaldık ve nice hadiseler oldu. Ama yeni hayatın şartları ve istikametleri, kendi içinde, tedbirleri de beraber taşıyor ve gösteriyor. Tek parti üzerinde tecrübe yapıldıktan sonra, bizde demokratik rejim olmaz, olmayacaktır kanaatine varmamak lazımdır. Bütün mahzurları meydana çıktıktan sonra bile tereddüt gösterilmemelidir. Esas mesele daha başlarken doğacak neticelere katlanacağız, diye karar vermektedir.

Birçoğu Tekrar Halk Partisi'ne Girdi

Serbest Fırka kapandı. Bu kadar hadiseden sonra, Serbest Fırka'yı kurmuş olanların birçoğu ile eski arkadaşlığımızı muhafaza ettik. Bunlar tekrar Halk Partisi'ne girdiler. Vazifeler aldılar. Hiçbir şey olmamış gibi münasebetlerimiz devam etti. Sükûnet geldikten sonra

bizzat Fethi Bey'le de münasebetlerimiz normale döndü. Sıkıntılı zamanların telakkisi hep şuradan geliyor: Esas şikâyet ve hiddet konusu Atatürk'tür. Ve ben kendisini desteklediğim için böyle oluyor zannederler. Ben onun yanındayım ve destekliyorum. Onun için kendileri bu müşkülata uğruyorlar. ben de kendileriyle beraber olursam, ne olacak? Hiçbir şey olmayacak. Sonra, hiç kimsenin benden böyle bir şey beklemeye hakkı da yok. Demek ki, esas şikâyet konusu ben oluyorum. Benimle uğraşıyorlar. Muvaffak olmayınca bütün suç bana yükleniyor. Bu vesileyle şimdi biraz Fethi Bey'den bahsetmek isterim.

Fethi Bey'le İhtilafımız Olmamıştı

Hatıralarımın başlangıç kısmında anlatmıştım. Fethi Bey'le, Meşrutiyet'in ilanından önce ben Edirne'de iken muhabere ederek tanışmış, dost olmuştuk. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne onun tavassutu ile girdim. Meşrutiyet ilan olundu. Zaman zaman görüştük. Sonra o askerlikten ayrılıp politika hayatını seçti. Birinci Dünya Harbi'nden sonra Malta'ya götürüldü. Sakarya Muharebesi sırasında Malta'dan döndü, Anadolu'ya geldi. Geldikten sonra gerçi beraber bir vazifede bulunmadık. Ama münasebetlerimiz iyi. Hükümette beraber olduk. Ben cephedeydim. Her zaman görüşemiyorduk. Zaferden sonra ben Hariciye Vekili oldum. O vakit de Fethi Bey'le aramızda hiçbir ihtilaf olmamıştır.

DIŞ POLİTİKADA ÖNEMLİ MESELELER

Musul Meselesinde Karşılıklı Görüşler

Cumhuriyetin ilanından sonra iç politika olayları vaktimizin çoğunu almıştır. Yeni rejimin ve reformların yarattığı tepkileri dikkatle takip ederken bunların etkileri ile iç politikanın uğradığı dalgalanmaları iyi halletmek ve memleketi istikrara ve emniyete kavuşturmak çalışmalarımızın hem zemin, hem de başlıca hedefi olmuştur. Bununla beraber 1930'a kadar geçen bu devrede, yine de dış politikada çok önemli bazı meselelerle uğraşmak icap ediyordu. Bunların başında Musul meselesi vardı.

Musul meselesinde bir anlaşmaya varabilmek için Cemiyeti Akvam'ın, Lahey Mahkemesi'nin, tarafsızların ve taraflıların bütün mekanizmaları sırayla işletildi. Bütün bu muameleler cereyan ederken, münasebetler, vakit vakit akıbet için endişeler doğuracak zehirli safhalardan geçti. Nihayet, Musul meselesi 1926 yılında imzalanan bir anlaşma ile kesin neticeye bağlandı. Musul meselesi üzerinde varılan anlaşma aşağı yukarı Lozan'da İngiltere Hükümeti'nin takip ettiği esaslar çerçevesinde kaldı. Şüphesiz bu bizim için tatminkâr bir netice olmadı. Fakat daha ileri bir netice elde etmek mümkün değildi. Biz Musul bölgesinde plebisit iddia ediyorduk. Plebisiti kabul etmediler. Cemiyeti Akvam Meclisi, onun komisyonları, hakemleri, hiçbirisi tarafsız olarak hüküm verecek vaziyette değillerdi. Herkes başından beri İngiliz noktainazarını savunuyordu. İşin bu noktaya varacağı daha Lozan'da iken belli olmuştu. Fakat bütün memleket Musul'u kurtarmak istiyordu. Memleketin, Musul'u almayı bir hedef olarak göstermesi karşısında Lozan'da ciddi ve büyük bir mücadele açılmıştı. Hepimiz istiyorduk, fakat kurtarmaya imkân yoktu. Lozan'da yapabildiğimiz, Musul meselesini sulh muahedesinden ayırıp tehir etmek yolunu bulmasaydık, Lozan Konferansı Musul meselesini de diğer devletlerin talepleri ile beraber sulh olmaksızın ileriye talik edecekti. Lozan'dan sonraki safhalarda da mesele aynı ehemmiyetini muhafaza etti. 1926 anlaşmasında fedakârlık etmeseydik, sulh yine tehlikeye girerdi. Çünkü Lozan'ın Musul ile ilgili hükmü emperatiftir. Yani, dokuz ay zarfında hallolunacaktır diye bir hüküm var.

Hallolunmazsa muahede muallakta kalabilirdi. bu takdirde, ne gibi tehlikeler geleceği tahmin olunamazdı. Sulh hayatına girdikten sonra kendi meselelerimizle uğraşırken, sulhu devam ettirmek, davaların en başında geliyordu.

Sovyet Rusya Karışmıyor

Musul meselesinin buhranlı zamanlarında Sovyet Rusya'nın bu meseleye karışmak niyetinde olmadığını ve herhangi bir suretle yardımcı bir vaziyette bulunamayacağını söylediğini hatırlarım. Zaten böyle bir yardım beklemeye işin tabiatı itibarıyla da imkân yoktu. İngilizler Musul'u işgal ederek sonuna kadar ellerinde bulundurdular. Bu vaziyette Cemiyeti Akvam'ın kabul ettiği Brüksel Hattı'na razı olmayıp direnseydik, sulh bozulurdu ve vücuda gelecek ihtilatların hesabı yoktu. 15 seneden beri harp halindeydik. Ve yeni bir harbi göze alarak daha ileri bir netice elde edileceğini söylemek güçtür. Muharebe zamanında işgal edilmemiş, elde edilmemiş bir yeri konuşarak bilahare tekrar almak da mümkün değildir. Siyasi tarih aşağı yukarı her memleket için böyle vaziyetlerle doludur. Bunun bir tek istisnası vardır, o istisna da bizim lehimizde olmuştur. Milli Mücadelede düşmanı Anadolu'da mağlup ettikten sonra Trakya'yı henüz fiilen işgal etmediğimiz halde siyasi münasebetlerle Trakya'yı kurtarmışızdır. Mütareke şartı olarak oraya kadar gitmeyi sağladık. Her mütareke yapılırken bir mütareke hattı çizilir ve harekat bunun üzerine durdurulur. Biz Trakya hududuna kadar gitmeyi şart koştuk, uğraştık ve bunu elde ettik. Bu sayede Trakya elde edebildiğimiz kadarı ile bizde kaldı. Diğer kısımlar arazi meseleleri arasında tabiatıyla hudutlarımızın dışında bırakıldı. Muharebe esnasında işgal edilmediği halde sonradan Hatay'ı siyasi münasebetlerle alabilmemiz de, Fransızlarla 1921'de yapılan Ankara İtilafnamesine koydurduğumuz birtakım hükümler sayesinde olmuştur. Sulhun devamı ve memleketin selameti için 1926 anlaşmasını yaptık ve bu mesele böylece kapandı.

Yunanlılarla İhtilaf Çıkıyor

Musul meselesi devam ederken onun yanında ve ondan sonra devam eden bütün buhranlar arasında bizi en çok uğraştıran başlıca itilaf Yunanlılarla aramızdaki mübadele meselesi olmuştur. 1923'te faaliyete geçirilen muhtelit mübadele komisyonu çalışmalarının bir türlü sonuna gelemiyorduk. İhtilaflı meseleleri halledemiyorduk. Bu vaziyet 1930'a kadar sürdü.

Yunanlılarla iyi münasebet tesisi için Lozan'da Venizelos ile anlaşmış ve bunun için aramızda ciddi olarak karar vermiştik. Ben samimi olarak inanıyordum ki, yakından gördüğüm başmurahhas Mösyö Venizelos şimdi başvekil olarak Yunanistan'da idarenin başındaydı ve aramızdaki ihtilafları halletmeyi ciddi olarak arzu ediyordu. Ancak, işin tabiatında güçlük vardı. Yani, anlaşmayı engelleyen husus, mübadele meselesinin tabiatından geliyordu.

Mübadele meselesinin güçlüğü, büyük nüfus kitlelerinin yerlerinden oynatılmasındadır. Büyük bir nüfus kitlesi Türkiye'nin her tarafından Yunanistan'a ve yine büyük bir nüfus kitlesi Yunanistan'ın her tarafından Türkiye'ye karşılıklı olarak mübadele edilmiştir. Yunanistan'a gidenler esasen daha evvel gitmişlerdir. Bunun, mübadeleyi kolaylaştıran tarafı ve güçleştiren tarafı olmuştur. Kolaylaştıran tarafı muharebenin bitmesi ile beraber Türkiye'den Yunanistan'a hicret meselesinin, daha mütareke olmadan fiilen ve emrivaki halinde gerçekleşmesidir. fakat mübadelenin şahsi haklara, emlake ve tatbik bölgelerine taalluk eden meseleleri olduğu gibi duruyor. Müeyyidesi de Yunanlıların elinde. İşin güç tarafı da bu. Yunanlıların elinde askeri bir müeyyide, bir muharebe tehdidi ve tazyiki vasıtası yoktur. Ama Yunanistan'dan Türkiye'ye gelecek, mübadeleye tabi Türklere taalluk eden bütün haklar Yunanlıların elinde tabii bir müeyyide vaziyetinde bulunuyordu.

Mübadele Meselesi

Lozan'da Mösyö Venizelos ile görüştüğümüz zaman, görüş birliği halinde bulunduğumuzu anlamıştık. Sulhu yapmak istiyoruz. Siyasi ve stratejik ihtiyaçlar bundan sonra Türkiye ile Yunanistan arasında iyi ve yakın münasebetlerin kurulmasını istiyor. Venizelos

görüşmelerimizde, hiçbir zaman Türkiye ile bozuşmak ve yeniden bir muharebeye girmek istemediğini ciddi olarak, samimi olarak teyit etmiştir. Benim anladığıma göre bunu ideal bakımdan da istemiyordu. Çünkü Venizelos, gençliğinden beri, Yunanistan'ın Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasında, büyük bir nüfus topluluğu sebebiyle tabiatıyla büyük hisse alacağını ideal olarak daima hatırında tutmuş ve Venizelos'un görüşüne göre takip olunan bu politika tamamıyla akim kalmış, iflas etmiştir. Şimdi Türkiye ile münasebetleri yeni şartlara göre tanzim etmek lazımdır, kanaatinde bulunuyordu. Benimle görüşmelerinde, benim zihniyetimden, Türkiye'nin zihniyetine ve istidadına intikal etmeye çalışarak, iki memleket arasında ciddi bir dostluk kurmaya imkân var mıdır, bunu keşfetmeye çalışır ve bana hep bunu sorardı. Ben de kendisine derdim ki, "Görüyorsunuz, biz Yunanistan ile iyi münasebet kurmak istiyoruz. Ameli olarak karşısında bulunacağımız ilk ve esaslı mani, benim gördüğüme göre, mübadele meselesidir. Bizdekiler gitmiştir, sizdekiler gelecektir. Bunlar adaletle muamele görürse, iyi münasebetler, ciddi bir engele uğramaksızın kapıları açmış olur."

Hadiseler, benim Lozan'da tahmin ettiğim gibi gelişti. Yunanistan ile münasebetlerimizin düzelmesine daima mübadele mevzuundaki ihtilaflar engel teşkil etti ve bu hal 1930'a kadar sürdü.

Lozan'da Yunanlılarla bir mübadele mukavelesi imza ettik. Karşılıklı olarak mübadele yapacağız. Şu farkla ki, bizden gidecek olanlar gitmişler, birtakım ilişkileri kalmış. Kalmış olanlardan daha kimler gidecek ve kimler gitmeyecek, bunun tespitine çalışılıyor. Mübadele mukavelesine göre, İstanbul'daki Rumlarla, Garbi Trakya'daki Türkler mübadeleye tabi tutulmayacaklardır. İlk ihtilaf, İstanbul'da oturup da mübadeleye tabi tutulmayacak olan Rumların tespitinde çıktı. Mukaveleye göre, 1912 kanunu ile tespit edilmiş İstanbul belediye sınırları içinde 30 Ekim 1918 tarihinden önce yerleşmiş Rumlar gitmeyeceklerdi. "Yerleşmiş olma", yani "etabli" tabiri üzerinde mutabık kalamadık. Yunanistan, mümkün olduğu kadar çok sayıda Rumun İstanbul ve çevresinde bırakılmasını istiyordu.

Lahey Adalet Divanı'ndan ”etabli” üzerinde iştişari mütalaa alındı. Mesele bununla da çözülemedi.

Türkler Hicrete Mecbur Bırakıldı

İstanbul'da Rumlar var. Dışarıdan gelmişler, burada oturuyorlar. Bunlar nasıl ayıklanacak? Mübadele mukavelesinin hangi hükümleri, onları İstanbul'da oturdukları halde mübadeleye tabi tutacak veya tutmayacak? Yunanistan'daki Türkler için böyle bir ihtilaf yok. Orada, yalnız Garbi Trakya'da oturanlar mübadeleye tabi değiller. Fakat ihtilaf olunca, Garbi Trakyalı değildir, gidecektir, denebilir. Ama Garbi Trakya Türkleri için ”etabli” tabiri bir mesele olacak kadar önemli değildir. Önemli olan, İstanbul Rumları idi. Nitekim mübadele meselesi, bu yüzden çıkan ihtilaflar sebebiyle 1930'a kadar sürmüştür. ”Etabli” yani ”yerleşmiş” ne demektir? İhtilaf bu yüzden çıktı. Lahey Hakem Mahkemesi'ne gidildi, mütalaa alındı. Bunlar tatbik edilirken yeni ihtilaflar çıktı.

İhtilaflar devam ederken, Yunanistan'da, Garbi Trakya Türklerine fena muamele yapılmaya başlandı. Birçok Türk hicrete mecbur bırakıldı. Bir ara Yunan hükümeti, Yunanistan'daki Türklerin mallarına el koydu. Biz mukabelede bulunduk. Zaman zaman iki hükümet arasındaki münasebetler gergin safhalara girdi. Meselelerin biri halledilirken, bir başkası çıkıyordu. Bunlardan hatırımda kalan en mühimi patrik meselesidir. Patrik meselesinin büyük münakaşası olmuştur. Konstantin Araboğlu isminde bir Rum, patrik tayin edilmişti. Halbuki yeni patrik mübadeleye tabi idi. İstanbul'da yerleşmiş ve mübadele mukavelesine göre kalması gereken Rumlardan değildi. Mübadeleye tabi olan mıntıka halkındandı. Bunun için biz, yeni patriğin mübadeleye tabi olduğunu söylüyorduk. Yunanistan, patriğin mübadeleye tabi olmadığını söylüyordu. Bunun için de Lahey Mahkemesi'ne müracaat edilerek, hüküm alınmaya çalışıldı. Biz yetkisizlik meselesini ileri sürerek buna mani olduk. Muhtelit mübadele komisyonu bizim iddiamızı esas alarak kabul ediyordu, fakat komisyonun bizden olmayan üyeleri mukavelenin bu hususla ilgili hükmünün yalnız patrik için uygulanmayacağı fikrini savunuyorlardı.

Patrik, Anadolu’dan mübadeleye tabi bölgeden olduğu halde, kalır veya kalmaz. Bir kişidir. Bugün ehemmiyetli bir mesele gibi görülmeyebilir. Ama o gün, mübadelenin tatbiki sırasında, patrikin vaziyeti üzerinde istisnai bir muamele yapmanın, gelecek zamanlar için nasıl bir örnek olarak kalacağını tahmin etmeye imkân yoktu. Bütün bu meselelerin tarihten gelen büyük ihtilaflara ve çatışmalara sebep olduğu bilindiği için, tatbikatın ilk günlerinde, herkes, muahede hükümlerine ciddi bir surette bağlı kalmak için dikkatliydi. Bu dikkatli olma ve özel bir hassasiyet gösterme hali, işleri güçleştiren unsurlardı.

Dostluk Arzusu Çekişmelere Hâkim Oldu

Mübadele meselesinin iyi niyetle çözülmesi 1930’a kadar sürdü ve ciddi bir dostluk arzusu bütün çekişmelere hâkim olduğu için neticelendi. İhtilaflı devrede Mösyö Venizelos, iki memleket arasında ciddi bir sulh teessüs etmesi için bizim gayretlerimize samimi bir arzu ile karşılık vererek çalışmıştır. Venizelos’u, iktidardan ayrılıncaya kadar da dostluk kanaatinde samimi buldum.

Mübadele meseleleri, Ankara’da 10 Haziran 1930’da imzalanan anlaşma ile halledildi. Daha Lozan’da iken Yunanistan ile Türkiye arasında iyi münasebetler kurulmasında önümüze çıkacak ilk engelin mübadele olduğu hakkında, bunu iyi halledersek dostluk yolu açılabilir diye tecrübeye müstenit olmaksızın sağduyu ile yaptığım tahmin, benim zannettiğimden daha güç ve daha uzun bir devrede neticeye varabildi. Lozan’da, Venizelos’a, dostluk kapılarının açılması, mübadele meselesini iyi halletmekte göstereceğimiz karşılıklı anlayışa ve kabiliyete bağlıdır, demiştim. Ama, bunun altı sene süreceğini ve bu kadar yorgunluk vereceğini tahmin etmemiştim.

VENİZELOS ANKARA'YA GELDİ

Uzun Süren Düşmanlık

Mübadele anlaşmasının Ankara'da imzaladığı gün Venizelos'a bir mektup göndererek, kendisini Ankara'ya davet ettim. 1930 Ekimi'nde Mösyö Venizelos, Türkiye ile Yunanistan arasındaki düşmanlığı, uzun süren son devrinde temsil etmiş olan insandı. Yunan ideallerini temsil ediyordu. Girit'te başladığı mücadeleleri muhtelif vesilelerle anlatmışımdır. Burada tekrarlamayacağım. Şunu söylemek istiyorum ki, bütün siyaset âleminde ve bizzat Yunanistan'da, Venizelos'un Türkiye'yi ziyareti, tarihi bir hadise sayılmıştır.

Hatırlarım, Venizelos'un buraya geldiği günlerde Macar Başvekili de Ankara'daydı. İkisini beraber ağırladık. Macar Başvekili daha evvel gitti. Macar Başvekili'nin bu Ankara ziyareti, hemen pek bahsolunmadan geçti. Halbuki çok değerli bir insandı. Kendisi de işin farkındaydı. Ankara'da bir defa bana, kendisine gösterilen ilginin azlığını, kibar ve ciddi bir şekilde, yarı şikâyet eder tarzda anlattı. "Venizelos'un ziyareti tarihi bir hadisedir. Anladık. Ama ben de buraya resmen ziyarete geldim. Bir devlet ziyareti yapmak üzere buradayım. Onun muamelesini isterim", diyordu. Bu tarzda bir şikâyeti, politika dilinde ilk defa ondan işittim ve ona istediği muameleyi göstermek için özel bir dikkat sarf ettim.

Yunanistan ile aramızda münasebetlerin düzelmesi zamanlarında İtalya'nın özel bir tutumu vardı. İtalya, Türkiye-Yunanistan münasebetlerinin düzelmesini istiyordu. Bu devirde, yani 1930'larda, İtalya, Türkiye, Yunanistan ve Bulgaristan ile ayrı bir blok yapmak ve kendisi bu bloka sahip çıkarak onunla Avrupa içinde siyaset yapmak niyetindeydi. Yani İngiltere ve Fransa'ya karşı kuvvetli bulunmak istiyordu. Bilhassa Fransa'ya karşı. Fransa Birinci Cihan Harbi'nden sonra Avrupa siyasetine, "Küçük İtilaf" denilen bir grup ile çıkmıştır. Bu "Küçük İtilaf" da Romanya, Yugoslavya ve Çekoslovakya vardı. Ve "Küçük İtilaf" yolu ile Balkanlar'da Fransız nüfuzu hâkim bulunuyordu. İtalya da, Türkiye, Yunanistan ve Bulgaristan ile birleşerek kendisine yakın bir grupla Balkanlar'da tesir yapmak

istiyordu. Tabii sonra Hitler'in zuhuru ile İtalya politikasında yeni istikametler inkişaf etti. İtalya'dan burada bahsedişim, Türk-Yunan ilişkilerinin düzelmesindeki olumlu tutumu ve Venizelos'un Ankara'yı ziyareti münasebetiyledir.

Venizelos burada Atatürk ile görüştü. Atatürk'ün Türk-Yunan münasebetlerinin düzelmesinde ve dostluk tesisinde ne kadar samimi bir kanaate sahip olduğunu yakından gördü. Kendisindeki dostluk fikri kuvvetlenmiş olarak, memnun bir halde, cesaretle gitti.

Venizelos'un Ankara'yı ziyareti vesilesiyle dostluk antlaşması, tarafsızlık antlaşması, uzlaşma ve hakem antlaşması olmak üzere üç antlaşma imzalandı. Ayrıca deniz kuvvetlerinin tahdidi hakkında bir protokol yapıldı. İkamet, ticaret ve seyrisefain sözleşmesi imzalandı. Hulasa bu ziyaret, iki memleket arasındaki dostluk bakımından son derece istifadeli bir ziyaret oldu.

Venizelos'un, tarihi bir hadise olan bu ziyaretten ayrılışı sırasında, yakın olayların halk arasındaki tesirlerinden şikâyet ettiğini işitmişimdir. Bunu bizim arkadaşlara söylemiş. Dostluk tesis etmek için idare edenlerin gayretleri ve halkta bütün geçmiş olayları unutmaya çalışan bir arzu bulunduğu Venizelos'un dikkatinden kaçmamıştı. Bunu değerlendirmiş olduğunu zannediyorum. Yani biz idare edenlerdeki dostluk gayretini, halkın soğuk karşıladığı intibaı var. Bizim arkadaşların bana naklettiğine göre, arzu ettiği harareti görmediğinden şikâyet etmiş. Bizimkiler de nazik bir surette, "Çok çektiler" diye ikaz etmişler.

Yunanistan'a Gidiyorum

Ertesi sene, 1931'de, yine sonbaharda ben bu ziyareti iade ettim. Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey'le beraber oraya gittik. Yunanistan siyasi gösterişlerde çok canlı bir hayat geçirmeye alışmıştır. Dostluk göstermek istediği vakit onu fazlasıyla göstermek kabiliyetindedir. Beni çok iyi karşıladılar. Bende de, Yunanistan'a gittiğim zaman halktan nasıl bir karşılık göreceğim şüphesi vardı. Bu devirde Yunanistan'da cumhuriyet ve krallık münakaşası başlamıştı. Rejim, cumhuriyet rejimi. Cumhuriyet, Yunanistan'da devam edebilecek mi,

edemeyecek mi? Bunun münakaşası vardı. Bu münakaşa bizde de vardı. Fakat, bizde pekâlâ devam ediyor kanaati ile Yunanistan'da da devam edebileceğini zannediyordum ve oraya bu düşünce ile gitmiştim. Halbuki görünce anladım ki, Yunanistan'ın krallıkla idare olunabileceği kanaati orada çok daha yaygın ve derin bir haldedir. Yunanistan, kurulduğu zaman krallık olarak kurulmuş ve krallık müessesesinden, gerek iç sükûnette, gerek enternasyonal münasebetlerde çok istifade etmiştir. Değerli krallar gelmiş geçmiş. Bunun için krallığın Yunanistan'da itibarı vardı. Venizelos ihtilali zamanında bu itibar sarsılmış. Bilhassa mağlubiyeti Kral Konstantin'e, onun kumandanlığına ve onun idaresine bağladıkları ve büyük Yunan idealizmi kral zamanında, kral eliyle söndüğü için, cumhuriyet rejimini seçmişler. Fakat bütün bu menfi görünüşün izahını süratle bulmuşlar ve krallık münakaşası tekrar hararetli bir şekilde uyanmış. Ben Yunanistan'a o devirde gittim.

Yunanistan'a gittiğimin ertesi günü bizim sefaretten o gün çıkan gazeteleri bana getirdikleri zaman hayretler içinde kaldım. Yunan gazetelerinin o gün önemle bahsettikleri mevzu, Türk-Yunan münasebetleri idi. Benim seyahatim sebebiyle bunu tabii karşılamak lazım. Fakat hayret ettiğim husus meselenin takdim tarzından geliyordu. Yunan gazetelerine göre, Türk-Yunan münasebetleri düzelmiştir; muhacirler, herkes yerli yerine dönecektir. Gazeteler açıktan açığa bu ümidi ve bu havayı veriyorlardı. Bunları görünce, tahmin etmediğim bir netice olarak çok şaşırdım. Halbuki, münasebetlerimizde, ziyaretlerde, Yunan Hükümetiyle şu gerçeği göz önünde tutmaktan hiç geri kalmamıştık: Münasabetlerimizin temeli mübadeleye dayanmaktadır. Yeni münasebet, yeni devir, teessüs eden bu nizam üzerinde kurulmuştur. Öyle kurulacak ve bu yolda inkişaf edecektir. Bu esaslar üzerinde mutabakatımızı her vesile ile tekrar eder ve teyit ettirirdik.

Yunan gazeteleri elimde olduğu halde ben bunları düşünüyorum. Aradan 15 dakika geçmişti ki, Venizelos otele geldi. Zaten beni hiçbir gün yalnız bırakmamıştır. Daima beraber dolaşmışızdır. Venizelos ile aramızda tam yirmi yaş fark vardı. O benden yirmi yaş büyüktü.

Dikkat ederdim, Venizelos münasebetlerimizde bana çok yakın bir ilgi ve siyasi bir yakınlık gösterdiği kadar, bir şahsi dostluk ve şefkat göstermeye de çalışırdı. Bilhassa Yunanistan'da bulunduğum bugünlerde, istirahatimin temini, herhangi bir hadiseden, aksi bir olaydan üzüntü duymamam için itina gösterdiğini minnetle hatırlarım.

Venizelos'a ”Her Şey Bozuluyor” Dedim

Şimdi, bu Yunan gazeteleri ile meşgul olduğum sırada Venizelos, otele yanıma gelince, ilk işim, ona Yunan gazetelerinden aldığım bu havadisi söylemek oldu. İlk çarpıldığım olay. Gazeteler, ”Her şey düzeldi, mübadele işi halledildi, muhacirler tekrar geri dönecek, böyle kararlaştırılmıştır” tarzında kampanya açmışlardı. Venizelos ile konuşurken, galiba çarpılmış ve dolgun bir halde olduğum halimden anlaşılıyordu. Mösyö Venizelos, ”Neyin var”, diye sordu. Anlattım.

”Ne olacak? Her şey temelinden bozuluyor ve tehlikeye giriyor. Bu nasıl şeydir?” dedim.

Venizelos birkaç cümleyle bütün üzüntülerimi temelinden bertaraf etti:

”Saçma! Böyle şey olur mu canım, dedi. Şüphe mi ediyorsun? Birtakım gazeteler kendi arzularına, kendi hislerine göre zemini yokluyorlar. Hiçbir kayda bağlı olmaksızın serbest konuşulan, serbest yazılan memlekette bunlar olur. Hiçbir ehemmiyeti yoktur. Bunlara ehemiyet verme.”

Venizelos'un sözlerindeki kesinlik ve hali tavrındaki ciddiyet karşısında, bulunduğum ters vaziyet esasından tesirsiz kaldı; başka mevzua geçtik.

Yunanistan'da ilk ziyaretimi reisicumhura yaptım. Reisicumhur o zaman Mösyö Zaimis idi. Reisicumhur dairesi şehir içinde. Oraya gittim. Mösyö Venizelos da beraber. Zaimis yaşlı bir zattı. Venizelos'tan yaşlı görünüyordu. Sene 1931. Demek ki ben, 47 yaşındayım. Ve tabii çok canlı bir haldeyim. Venizelos, 67 yaşındaydi

ve söz arasında, kendisinin faal olarak siyaset yapacak ve çalışacak bir yaşta olduğundan bahsederek, ”Henüz gencim” derdi. Gerçekten canlı bir adamdı.

Zaimis’e yaptığım ziyaret kısa sürdü. Hiç politika konuşmadık. Karşılıklı iyi münasebetler, saygılı sözler söyledik. Benim iyi dileklerime, devlet reisi karşılık vermekle konuşmayı idare etti. Sonra dikkatimi celbettiler ki, Zaimis, reisicumhur olarak anayasa hükümlerine ve politikada her suretle tarafsız bulunmak kayıtlarına titizlikle ve taassupla riayet etmek tabiatındaymış. Zaten, daha evvel temas ettiğim gibi. Yunanistan o esnada krallık - cumhuriyet münakaşaları içindeydi. Bu meselenin münakaşa konusu olduğu bir zamanda, kendisinin münakaşalar içinde ve ön planda görünmeyi arzu etmediği anlaşılıyordu. İstemeyerek reisicumhurluğa gelmiş, politika hayatında özel bir iddiası ve ihtirası olmayan muhterem bir devlet başkanı halinde görünüyordu.

Balkan Paktı‘nın İlk Tohumları

Venizelos bundan sonra beni Atina Belediyesi’ne götürdü. Belediyede beni çok iyi kabul ettiler. Dostluk gösterdiler. İki memleket arasındaki münasebetlerin dostane olmasını hakiki ve ciddi olarak istediklerini söylediler. Çok olgun ve yetişkin insanlardı. Bu tarzda karşılıklı konuşmalardan sonra, belediyeden ayrıldım. Venizelos bana,

”Dikkat ettin mi, bunlar kralcıdır?” dedi.

Bilmiyordum.

”Hayret ettim, nasıl kralcıdırlar?” dedim.

Mösyö Venizelos,

”Atina Belediyesi kralcıların elindedir” dedi.

Ben merak etmiştim. Nasıl oluyor, diye sorduğum zaman cevap verdi:

”Bizde oluyor işte. Seni belediyeye götürürken, kralcıları, kralcı olan politikacıları yakından tanıyıp dinleyesin ve iki memleket arasındaki dostluk münasebetlerinin bütün siyasi çevrelere mal olmuş bulunduğuna inanasın, istedim.”

Venizelos beni bir gün Atina civarında uzakça bir yere götürdü. Burası bir sayfiye yeriydi.Bir Amerikan şirketi orada yeni bir teşebbüs almıştı ve inşaat yapıyordu. Yunanlılar bu şirketten şikâyet ediyorlardı. Aynı Amerikan şirketi, bir süre önce Ankara'nın imarı için bize de müracaat etmişti. Uzun boylu konuştuktan sonra, bir anlaşmaya varamamıştık. Yunanlılar, bu şirketle bir anlaşma yapmayışımızın, bizim daha akıllı olduğumuza yeni bir misal teşkil ettiğini, yarı şaka, yarı ciddi söylüyorlardı. Bunu, Yunanistan seyahatinin latifeli bir olayı olarak hep hatırlarım.

Atina'da kaldığım birkaç gün içinde bir futbol maçı seyrettim. Venizelos beni stadyuma götürmüştü. Atina'nın içinde bulunan stadyum çok kalabalıktı. Halk, orada beni, çılgınca dostluk tezahüratı ile kabul etti. Bununla, Yunan halkının, Türkiye Başvekilini, ne kadar dostluk duyguları ile kabul ettiklerini göstermiş oldular ve hakikaten üzerimde o tesiri yaptı. Bu büyük anfilerle yapılmış olan spor yerinde çok zevkli bir spor sahnesi görmüş oldum.

Balkan Paktı Meselesi

Yunanistan'da kaldığım müddet esnasında, Türk-Yunan yakınlaşmasından ayrı olarak, bu yakınlaşmanın Balkan devletleri arasında yayılması ve Balkan Paktı meseleleri üzerinde Venizelos ile geniş temaslarımız, geniş konuşmalarımız olmuştur. Balkan Paktı fikri, bu ziyaretler esnasında esaslı olarak vardı. Ve bizi müşterek gayrete sevk eden yeni bir unsur halindeydi. Gerek Venizelos'un Türkiye'yi ziyareti, gerek benim Yunanistan ziyaretimle, hem iki memleket arasındaki dostane iyi münasebetlerin, hem Balkan Paktı şeklinde daha geniş bir dostluk havasının teessüsü mesafe almıştır.

1932 yılında Sovyet Rusya'ya bir ziyaret yaptım. Şimdi bunu anlatacağım. Ruslar benim Yunanistan ziyaretim münasebetiyle, dışarıya bir ziyaret yapacaksam, bunun Moskova'ya kadar uzamasını

ehemmiyetle arzu ediyorlardı. Bir başka yere daha seyahat etmem mevzubahisti. Ruslar, evvela bize gelsin, diyerek ısrar ettiler. Nihayet 1932'de Nisan ayında, Rusya'ya gittim.

RUSYA SEYAHATİ

Türkiye - Sovyet Rusya İlişkileri

Ruslarla 1925'ten beri devamlı bir muahede ile birbirimize bağlanmış gibiydik. Münasebetlerimiz 1930'a kadar önemli gelişmeler göstermiştir. 1925 antlaşması, Rusların ihtilalden sonra takip ettikleri umumi politikanın tabii bir neticesi olarak, bize daha yakın bulunmak arzularından doğmuştur. Rusya, Batılı devletler tarafından tecrit edilmiş olmaktan kurtulmak için yakın komşuları ile dostluk münasebeti içinde bulunmak ve Almanya'nın İngiltere ve Fransa'ya yaklaşmasını önlemek istiyordu. Politikasının esası bu idi. Fakat, Fransa ve İngiltere, Almanya'yı da yanlarına alarak, İtalya, Polonya ve Çekoslovakya'nın da içinde bulunduğu Locarno Antlaşması'nı yaptılar. Bu antlaşma, Sovyetler'in takip ettikleri politikaya aykırı idi. Bizim politikamıza da uygun düştüğü için, Locarno Antlaşması'ndan hemen sonra, aralık ayının ortasında, Ruslarla Paris'te özel bir tarafsızlık antlaşması imzaladık. Bu, 1925 antlaşması, Locarno'dan hemen hemen iki hafta sonradır ve ona cevap mahiyetindedir. Sovyetler, ilk zamandan itibaren, Almanya ile diğer devletler arasında yapılan muahedeleri ve yakınlaşma teşebbüslerini daima endişe ile karşılamışlardır. 1925'te bizim muahedemizle ona cevap vermek istediler. Sovyetlerle münasebetimizin emniyet üzerinde bulunması ve araya bir şüphe girmeksizin devam etmesi, bizim için ilk günden beri önemli bir dikkat mevzuu olmuştur. Bu bakımdan 1925 tarafsızlık muahedesi, bizim politikamıza da uygun düşüyordu. Gerçi Musul ihtilafı esnasında uğradığımız güçlüklerde Sovyetlerin fiili bir yardımı söz konusu değildi; ama siyasi olarak Cemiyeti Akvam Meclisi'nde ve komisyonlarında Musul meselesi müzakereleri ve münakaşaları devam ederken, Sovyetler bize manen destek olmuşlardır. Biz Sovyetlerle yalnız siyasi münasebetlerimizi değil, iktisadi münasebetlerimizi de geliştirmek istiyorduk. İki memleket arasındaki ticari münasebetler, Milli Mücadeleden sonra bir hayli artmıştı. Fakat bir aralık, iktisadi ve ticari münasebetlerin gelişmesi aksadı. Sanıyorum, 1926 veya 1927'de, Rusya Türkiye'den ithal edilen mallara bazı tahditler koydu ve münasebetlerimiz bu sebeple

bir sarsıntı geçirdi. Bir hayli çetin müzakerelerden sonra 1927 yılında bir ticaret ve seyrisefain muahedesi imzalamaya muvaffak olduk. Bizim Sovyetlerle iktisadi ve ticari ilişkiler kurmaya çalıştığımız bu devirde uğradığımız güçlükler, başlıca, Sovyetleri'in yeni İktisadi ve ticari sistemlerinden geliyordu. Sovyetler'in yeni iktisadi ve ticari sistemlerinin tatbikatı, kendi içlerinde de olmak üzere, her yerde güçlükle devam ettiği için, onun tabii sarsıntıları esnasında biz de güçlüğe uğruyorduk. Fakat münasebetlerimiz devam ediyor ve her güçlüğe çare bulmaya çalışıyorduk. İşte nihayet 1927'de bahsettiğim ticaret ve seyrisefain muahedesi imzalanmıştı.

1928'de Cenevre'de bir silahsızlanma konferansı toplanmıştı. Biz bu konferansa davet edilmemiştik. Fakat Sovyetler'in konferanstaki temsilcisi Litvinof, Türkiye'nin dünya siyasetinde mühim bir rolü olduğundan ve coğrafi durumunun ehemmiyetinden bahsederek, bizim de konferansa çağrılmamızı teklif etti ve konferans bunu kabul etti.

Silahsızlanma Konferansına Katıldık

Sovyetler'in teklifi üzerine biz Cenevre'de toplanan silahsızlanma konferansına katıldık. Bu konferansta Sovyetler topyekûn bir silahsızlanma teklif ediyordu. Ve biz de bu görüşe katılarak Sovyet tezini destekledik. Daha sonra 1928 yılında yapılan Kellogg Paktı'na da Sovyet Rusya ile beraber katıldık. Cemiyeti Akvam'ın muhtemel bir harbi önlemesinden duyulan şüpheler üzerine, Fransız Dışişleri Bakanı Briand ile Amerika Dışişleri Bakanı Kellogg arasında kararlaştırılıp, birçok devletin imzaladığı savaşı önleyici bu pakt imzalandıktan bir süre sonra, ortaya atılan Litvinof Protokolü'nü de imzaladık. Kellogg misakının yürürlüğe girmesi gecikir endişesi ile, Litvinof teşebbüse geçti ve Litvinof Protokolü'nü ortaya çıkardı. Bu protokole göre, Kellogg misakının Doğu Avrupa'da derhal uygulanması için Litvinof'un ileri sürdüğü protokole de iltihak ederek Sovyetlerle beraberlik gösterdik.

Garp devletleri ile münasebetlerimiz 1926'dan sonra gelişme istidadı göstermeye başlamıştı. Gerek bu sebeple, gerek Balkanlar üzerinde

teşebbüslere giriştikçe, Sovyet Rusya'nın da Türkiye üzerindeki dikkati artmaya başlamıştı. Bizim Batı ile münasebetlerimizi düzeltmek hususundaki çalışmalarımız, Sovyet Rusya'da şüpheler uyandırmaktan geri kalmıyordu. İşte bu şartlar içinde ısrarla Rusya'ya davet edildim ve 1932'de Moskova ziyaretini yaptım.

Rusların Israrı

O esnada bir başka yere daha seyahatim mevzubahisti. Gitmeyi düşünüyordum. Ruslar acele ettiler, evvela bize gelsin, diye ısrarda bulundular. Bir Türk vapuru ile Odesa'ya hareket ettik. Bayan İnönüyü de götürüyorum. Bu seyahat başlarken benim için bir talihsizlik oldu. Bayan İnönü, Odesa'dan hareketimizden itibaren şiddetli bir safrakesesi iltihabından hastalandı. Ruslar ilgi gösterdiler. Refakatimize çok değerli doktorlar tayin ettiler. Bu doktorlar seyahat boyunca bize yardımcı ve Bayan İnönü'nün sıhhatini gözetleyici bir rolde oldular. Avdet edinceye kadar da yanımızdan ayrılmadılar ve dönüşte bizi İstanbul'a kadar getirdiler. Kendilerine çok müteşekkir olmuştuk.

Görüşmeler

Moskova'da bizi büyük bir törenle karşıladılar. Molotof, Litvinof, hepsi karşılayıcılar arasında bulunuyordu. Resmi protokolde hiçbir eksiklik yoktu. Bize çok itibar ettiler.

Rusya seyahatinde muhtelif toplantılar ve mülakatlar yapılmıştır. İlk önemli temas, Kremlin'de Stalin ile ve Sovyet Hükümetiyle toptan mülakat olarak başlamıştır.

Kremlin'e gittik. Müzakere için kararlaştırılan zamanda bizi Kremlin'in balkonuna aldıklarını hatırlarım. Rusya'nın, Ankara Sefiri Suriç yanımızda bulunuyordu. Türkiye'den Suriç ile beraber gelmiştik. Hükümet içeride içtima halindedir, sizin kabulünüz belki bir iki dakika gecikecektir, diye bizi balkona aldılar. Bekleyeceğimiz için özür dilediler. Bir aralık Stalin yanıma geldi:

”İçeride acele bir işimiz var, onu konuşuyoruz. şimdi bitecek. Ondan sonra beraber toplanacağız. Çok isterdim, bizim toplantımızı salonun bir köşesinden görebilseydin. Benim için her şeyi söylerler. Diktatör, falan derler. Toplantımızda bulunman mümkün olsaydı da ne halde çalışıyoruz, onu gözünle görüp bir fikir edinseydin” dedi.

Nezaket Gösterisi

Stalin böyle bir şaka yaptıktan sonra, tekrar gitti ve iki üç dakika sonra, buyurun, dediler ve içeri girdik. Bizi çok büyük bir nezaketle kabul ettikten sonra, doğrudan doğruya bir hükümet toplantısı gibi görünen bu özel toplantıya katıldık. Stalin oturmam için bana masanın riyaset yerini gösterdi. Oturdum. Dikkat ettim, sağımda, solumda bizim arkadaşlar var. Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey ile Moskova’daki sefirimiz Hüseyin Ragıp Bey, bunlar iki yanımda oturuyorlar. Masanın etrafındaki diğer koltuklarda Molotof var, Litvinof var, onların Ankara Sefiri Suriç ve daha bir iki vekil var. Stalin, beni riyaset yerine oturtmak gibi büyük bir nezaket gösterdikten sonra, kendisi ayakta dolaşarak müzakereyi idare etmeye başladı.

İki memleket arasındaki münasebetlerden hararetle bahsolunuyor. Biz Türkçe konuşuyoruz. Onlar Rusça konuşuyorlar. Aramızda kuvvetli tercümanlar var. Ben, bazen, mecbur oldukça Fransızca konuşuyorum. Onların içinde çok güzel Fransızca bilen insanlar var. Ruslar, yabancı dil öğrenmekte ve yabancı dili, o dilin insanları kadar fasih ve aynı aksanla telaffuz etmekte özel bir istidat sahibidirler. Ruslar hem bildikleri yabancı dili iyi bilirler, iyi öğrenmiş olurlar, hem aynı milletin ferdi imiş gibi o dilin aksanı ile konuşurlar. Yani yabancı dile çok kabiliyetlidirler.

Bu ilk müzakerede Türkiye’ye yapılacak iktisadi yardım, ticari münasebetler ve bir istikraz meselesi esas olarak konulmuştur.

Sıkıntı İçindeydiler

Rusya’ya yaptığım bu seyahatin Sovyet Rusya’nın iktisaden çok sıkıntı çekmekte olduğu bir zamana rast geldiğini, Mosokva’ya gider

gitmez fark ettik. Bu sıkıntıları, bütün hallerinden anlaşılıyordu. Rusya, daha ihtilal yıllarında iktisadi bakımdan büyük zorluklar içine düşmüştü. Bunun üzerine Lenin, ”NEP” denilen yeni bir iktisat politikası uygulamaya başlamıştı. ”Yeni İktisadi Politika” manasına gelen ”NEP” sistemi, biz Rusya’ya gittiğimiz zaman, henüz terk edilmişti. Lenin’in ölümü, iktisadi vaziyetin girmiş olduğu çıkmaza bağlanıyordu. Bu çıkmazdan dolayı içine düşülen büyük bunalımın tesirleri ile Lenin’in hastalandığı ve öldüğü kanaati vardı. Lenin’in ölümünden sonraki yıllarda vaziyet çok ıslah edilmişti. Ruslarla yaptığım ilk görüşmelerde bana, Lenin öldükten sonra Rusya’nın, içinde bulunduğu güçlüklerden çıkmak için gösterdiği gayretlerin müspet netice verdiğini her vesile ile anlatırlardı. Ve Lenin sağ olsaydı, bugünkü vaziyeti görerek şaşılacak kadar ilerleme kaydettiğimizi anlayacaktı, derlerdi. Bütün bunları konuşurken, Lenin’i suçlamak şöyle dursun aksine ondan hürmetle bahseder ve kendisinin, milletin ıstıraplarından fevkalade teessüre kapılarak hasta olduğu manasını çıkartmak isterlerdi.

Müzakereler Sonuçlanıyor

Kremlin’de yaptığımız ilk toplantıda bize yardım etmek imkânı olduğunu söylediler. Azami kolaylığı gösterecekleri anlaşılıyordu. Daha evvel görüşmeler yapılmıştı. Sekiz milyon dolarlık altın değerinde bir ikraz yapmayı kabul ediyorlardı. Stalin ayakta dolaşarak müzakerelerin seyrini takip ediyor. Lüzum gördükçe müdahalede bulunuyor. Evvela faiz meselesi açıldı. Faiz istemiyorlar. Sıra vadenin tayinine geldi. 20 sene vade ile müsavi taksitler halinde ödeyeceğiz. Bu karara bağlandı. Borcun ödenmesinin para olarak değil, mal olarak karşılanmasında mutabık kaldık. Bu sekiz milyon dolarlık istikrazın bütün şartlarında mutabık olduk. ”Mal olarak ne alacaksınız ne alırsınız?” dedim. Bunu da tespit ettik. Kendilerine çok teşekkür ettim. İlk müzakereler böyle en müsait şartlarla müspet bir şekilde neticelendi. Bu tarzda bir dostluk havası içinde ayrıldık.

Stalin’le Görüşmelerimiz Sürüyor

Kredi müzakereleri ile ilk görüşme bitti ve Stalin'le sonra müteaddit görüşmelerimiz oldu. Rusya'dan dönüşte, Ankara'daki İngiliz sefirine, 8 milyon dolar kredi aldığımızı ve şartlarını bir konuşma esnasında anlattığım zaman, sefir, ”müstesna bir şey” demişti.

Moskova'da bize çok ikram ediyorlar ve gezdiriyorlar. Ruslar, zaten çok ikramcı bir millettir. Misafirlerine tasavvur olunamayacak şekilde ikram ederler. Kaldığımız otelde bize de çok ikramda bulundular. Tiyatroya, operaya götürdüler. Rus balesini seyrettik. Yüksek idareciler bizimle hep beraber bulunuyorlar. Birinde Stalin ile beraberdik. Ben bir aralık balkonda dururken, Stalin yanıma geldi. Konuştuk. Bu konuşmamız, bana gösterdikleri bir fabrika üzerinde oldu. Onu ileride anlatacağım.

Bundan sonra Stalin'le önemli bir konuşma kendi evinde olmuştur. Şehrin dışında bir villası vardı. Otelden bizi aldılar, arabayla oraya götürdüler. Stalin önde şoförün yanında oturuyordu. Ben ve Molotof arkadayız. Emniyet tertipleri içinde gittik.

Stalin'in evinde, bir masa etrafında görüştük; yemek yedik ve sonra döndük.

Sözü, Balkan Paktına Getirdim

Görüşme esnasında, Garp âlemi ile münasebetlerimizden bahsolunuyor. Ben, Yunanlılarla olan münasebetlerimizi anlattım. Sözü Balkan Paktı'na getirerek şunları söyledim:

”Balkanlarda bir pakt yapmayı düşündük. Bunun için toplantılar yaptık. Balkan devletleriyle bir pakt etrafında toplanarak, Balkan dışı devletlerle münasebetler bakımından, bu bölgeyi kendi ölçümüzde bir emniyete kavuşturmak için müşterek çalışmanın faydası olacaktır. Bu tertipte, bizim Rusya ile olan münasebetlerimiz daima mahfuz tutulacaktır. Bizim iştirakimiz bulunan Balkan Paktı'nın Rusya aleyhine işlemesi ihtimali ihtirazi kayda bağlanacaktır.”

Balkan Paktı yapmak için temaslarımızda, Rusya kuşku gösterir ve daima itirazda bulunurdu. İkna etmek için güçlük çekerdik. Bu

sebeple, doğrudan doğruya Stalin, Molotof ve Litvinof'un bulunduğu bir yerde meseleyi konuşarak âti için vesvese ihtimalini ortadan kaldırmak istiyordum. Uzun boylu anlatım.

Stalin, Müdahale Ediyor

Rus sefiri Suriç de orada. Suriç Ankara'da iken, Balkan Paktı çalışmalarına itiraz eder, "Oyun yapacaklardır, birçok, mahzurlar çıkacaktır", tarzında mütalaalar beyan ederdi. Ben cevap vermeye çalışırdım. Stalin'in evindeki bu konuşmada, ben anlatırken Suriç sözlerime yine itiraz ediyordu. Aramızdaki karşılıklı konuşmalar esnasında Stalin müdahale etti, "haklısınız" dedi ve nihayet münakaşa kesildi.

Bizim sefirimiz Hüseyin Ragıp Bey, Rusça öğrenmişti. Onun bana anlattığına göre Stalin müdahale edip Suriç'i susturduktan sonra ona, "Canım, adam doğru söylüyor, sözünü neden kesiyorsun?" demiş. Konu değişti, başka meselelere geçtik. Oradan, dış politika üzerinde birbirimizin tutumundan emniyet hasıl eden bir zihniyetle ayrıldık.

Stalin'in evinde sabahtan akşama kadar yenildi, içildi. Politika konuşuldu. Güzel bir gün geçirdik. Hanımını ve kızı Svetlena'yı gördüm. Svetlena ufak bir çocuktu. Anası kibar bir hanım. Onunla da konuştuk.

Stalin ile diğer bir konuşmam yine Kremlin'de oldu. Beraber yemek yedik. Reisicumhur da vardı. Beni yanına oturtmuşlardı. Yemek esnasında görüşmeler bir ara resmi şekilden sohbet şekline girdi. Stalin bana sordu:

"Bu serbest fırka hareketi neydi? Ben anlayamadım. Nasıl yaptınız? Nasıl yapabilirsiniz?" dedi.

Ben bunun münakaşasına girmek istemedim. Bize mahsus bir şeydir, ben size sonra anlatırım, dedim ve kısa kestim.

Stalin Konuşurken Litvinof Ölecekti

Stalin bu sohbetimizde kendi hallerinden bahsetmeye başladı:

”Biz burada bulunanlar, Kalinin, Molotof, Litvinof, ben, hepimiz ihtilalden evvel zaman zaman hapiste, zaman zaman sürgünde vakit geçirdik. Bizim içimizden, memleket dışında bulunmasına müsaade ettiğimiz tek insan Lenin'dir. Onun emniyette bulunması lazımdı ve parti, kendisinin dışarı gitmesine ve orada çalışmasına karar verdi. Fakat ihtilale kadar dışarıda kalan başkaları da var. Mesela Litvinof da dışarıdaydı emniyet içinde bulunuyordu ve oradan bize akıl veriyordu. Ama onlar bizim müsaademizle gitmiş değillerdi” dedi

Stalin bunları söylerken, Litvinof'a dikkat ettim, adam neredeyse ölecekti.

Stalin ile yemek yerken yaptığımız sohbette daha birçok şeyler konuşuldu. Stalin teklifsiz konuşuyordu. Bir aralık Troçki'den bahsetti. Troçki'yi nasıl tanıyorsun, diye bana sordu. Fazla bir tanımam yoktur, dedim. Bunun üzerine Troçki'yi Enver Paşa ile mukayese etti. Troçki de, Enver Paşa gibi fantezisttir, dedi. Bunlar birtakım hayal içinde ölçü bilmeyen insanlardır, diyerek hükmünü bağladı.

Konuşmalarımız umumi olarak bu hava içinde devam ediyor ve Stalin bana çok yakınlık gösteriyordu. Stalin, İngiltere'ye çok kızıyor, açıktan düşmanlık gösteriyordu. Şu sözlerini hatırlarım:

”İngiltere neden dünya hâkimiyeti iddiasındadır? Nesine güvenerek dünya üzerinde hâkimiyet iddia ediyor?”

Stalin'in zihnen İngiltere ile çok meşgul olduğu ve İngilizlere karşı büyük bir düşmanlık duygusu beslediği anlaşılıyordu.

Moskova'da bizi gezdirirken bir otomobil fabrikasına götürmüşlerdi. Muazzam bir fabrikaydı. Efsane manasıyla, bir ucundan ham çelik girecek öbür ucundan otomobil çıkacak. Böyle bir şey. Fabrika bir mahalle içinde kurulmuştu. Gezdiğim zaman benim üzerimde çok iyi tesir yaptı. Stalin, tiyatroda görüşürken bana, fabrika hakkındaki intibalarımı sordu. Belli ki, üzerimde yaptığı tesiri merak ediyordu. Nasıl buldun, dedi ve ilave etti:

”Kaça mal olduğunu tahmin edersin?”

Ben bir fikrim olmadığını, tahmin yapamayacağımı söyledim. Yanılmıyorsam 8 milyon altın sterline mal olmuş, onu söyledi. O zamanki ölçülere göre bu muazzam bir paraydı. Çok masraf, dedim. Tasdik etti. Kendisine sordum:

”Neden bu kadar pahalıya mal oldu?” dedim.

Bir an durdu:

”Cehaletten” dedi.

”Nasıl cehaletten?” diye sordum.

Anlatmaya başladı:

”Efendim dedi, fabrika gördüğün yerde mahalle içinde kurulacak. Plan yaptık. Plana göre fabrika şu hudut içine sığacaktır, dediler. Fabrikanın mütemmimi olarak başka binalar da bulunacak. O binaları da yaptık. Mühendisler her tarafını ölçtüler, biçtiler, ona göre iki taraflı inşaat yapıyoruz. İnşaat bittikten sonra, fabrika buraya sığmıyor, dediler. Yıkmaya mecbur olduk. Tekrar yaptık. Birçok şey için iki kat masraf ettik. Bunun cehaletten başka bir manası var mı?”

Stalin’in bunları söylerken kimseyi kötülemek maksadını takip ettiği farz olunamaz. Böyle büyük işlerin tam isabetle yapılabilmesi için lazım olan tercübe zaruri olarak geçiriliyor. İşin başında insan bir tecrübe devrinden geçiyor. Bana bunu söylemek istiyordu.

Stalin ile görüşürken, merak ettiğim bir hususu sordum. Rusya’ya giderken benim merak ettiğim şeylerden birisi, planı nasıl tatbik ediyorlar ve planın parasını nasıl buluyorlar? Bunu öğrenmek istiyordum. Stalin’e parayı nereden bulduklarını sordum.

”Ne parası, nasıl para” dedi.

”Plan için. 5 senelik bir plan yapıyorsunuz. Bunun mali kaynağı nereden sağlanıyor” dedim.

Rusların o devirde dış âlemden istikrazlar bile yaptıklarını biliyordum. Fakat sırf dış istikrazla bir planın yürütüleceğine ihtimal vermiyordum. Stalin dedi ki:

”Canım bu da bir mesele mi? Varidat bulmak bir mesele değildir. Herhangi bir ihtiyaç maddesine bir kapik zam yapacak olsan, bizde milyarlar toplanır.”

Stalin bunları söylemekle bana, istifade edecek bir şey vermemişti. Ama, ”Ben seni plan dairesi ile görüştüreyim” dedi.

”Parayı Nereden Buluyorsunuz?”

Bir gün plan dairesine götürdüler. Dairenin başında o zaman ileri gelen ihtilalcilerden birisi vardı. İsmini hatırlayamıyorum. Sonra suikaste uğradı. Adamla görüşüyoruz. Bana rubleden bahsediyor, sarf ediyoruz, diyordu. Ona da sordum:

”Parayı nereden buluyorsunuz?”

O anlatırken, işte şu kadar ruble sarf edeceğiz, falan işin mali tarafı bu kadar rubledir, gibi laflar ediyordu. ”Nedir bu ruble” dedim. Yüzüme baktı, cebinden bir altın ruble çıkardı, ”Budur” dedi. Anladım, bana, altın değeri ile rubleyi göstermek istiyor. Fakat benim, rubleyi nereden buluyorsunuz sualimi cevaplandıramadı. Bir plana karar verip tatbik edecekleri zaman parasını nasıl bulduklarına dair bizim bildiklerimizden daha fazla bir usul ve kaynak gösteremediklerini anladım. Yani bildiğimiz gibi bir planı tatbik etmek için parayı kendimiz bulacağız, yetmeyen kısmı için dışarıdan döviz alacağız. Ya mahsulümüzün satışından döviz temin edeceğiz veya istikraz yapılacak. Başka bir tılsım olmadığı kanaatini edinmiş oldum.

Rusya’ya gittiğim zaman, gerek biz, gerek Ruslar Cemiyeti Akvam’a girmemiştik. Münasebetlerimizde bu meseleye temas edildikçe Ruslar, Cemiyeti Akvam’a beraber girelim diye ısrar ediyorlardı ve bir neticeye varamadan mesele muallakta duruyordu. Seyahat esnasında bu meseleyi de halletmek niyetindeydim. Sanıyorum

tiyatroda bulunduğumuz gün, Cemiyeti Akvam işini görüştüm. Litvinof ile bir köşeye çekildim. ”Cemiyeti Akvam meselesini ne yapacaksınız” diye sordum. Beraber girelim, dedi. Halbuki biz bir an evvel Cemiyeti Akvam'a girmek lazım olduğunu, bunun dışında kalmanın mahzurlarını fark eder hale gelmiştik. Litvinof'a, ”Biz Cemiyeti Akvam'a gireceğiz” dedim. Açıktan bir karar olarak söyledim. Litvinof eski görüşlerinde kararlı görünüyordu. Kendisine dedim ki:

”Siz Cemiyeti Akvam'a girmemek için takip ettiğiniz istikameti bırakmak kararındasınız. Gireceksiniz. Ben bunu görüyorum. Beraber girelim demekle bu mesele halledilmiş olmuyor. Ne vakit, hangi şartlarla gireceğinizi bilmiyorum ve biz bekleyecek vaziyette değiliz. Biz evvel girmişiz veya siz girmişsiniz. Bunun ehemmiyeti yoktur. Cemiyeti Akvam'a gireceğimizi size söylemek istiyorum.”

Bu karşılıklı konuşmada en nihayet, söz bende kaldı. Ve Litvinof'un itirazını durdurmakla, Rus Hariciye Nazırı ile Cemiyeti Akvam münakaşasını halletmiş olduğumuz kanaati ile ayrılmış oldum.

Leningrad'a Gittik

Rusya seyahatimizin programına göre Leningrad'ı da ziyaret edecektik. Leningrad'a gidip gelmem iki gün sürmüştür. Trenle gittik. Bana Leningrad'da çar saraylarını gezdirdiler. Çar II. Nikola'nın evine götürdüler. Olduğu gibi muhafaza ediyorlardı. Çariçe Katerina'nın sarayını da bu arada gördüm. Temiz döşenmiş ve özel bir zevk gösteren bir saraydı. Onun içini teklifsiz bir surette gezdik. Çar saraylarını gezerken, çarların, padişahların, yani imparatorların takip ettikleri politika dışında, yeni nesillerin dostluk politikası içinde yaşadıklarını söyleyerek, bir dostluk havası yaratıyorduk.

Bizimle İhtilafa Girmek İstemiyorlardı

Moskova'da olduğu gibi Leningrad'da da beni entelektüel çevrelerle ve bahusus profesörlerle temas ettirdiler. Onları bize yakın bir sıcaklık halinde gördüm. Bütün konuşmalarımızdan Rus

entelektüelinin, Almanya ve Garbi Avrupa ile olan münasebetlerle ve Sovyet Rusya aleyhindeki tertiplerle meşgul oldukları kanaatini edindim.

Leningrad'dan Moskova'ya döndük ve seyahat programını tamamlayarak Rusya'dan ayrıldık. Cemiyeti Akvam meselesini halletmiştim. Rusya'nın Balkan Paktı üzerindeki tereddütlerini izale ettim. 8 milyonluk bir istikraz yaptım. Alacağımız bu paranın kullanılması için plan meselesi kalıyordu. Plan nasıl yapılır, biz bunu nasıl yapacağız, bize bir mütehassıs heyet gönderebilecekler mi, bunları konuştum. Onun vaadini aldım. Bir mütehassıs heyetle Ankara'da plan yapmamız için karar verdik. Kendi görüşüme göre Sovyet Rusya'nın bizimle münasebetlerinin nasıl inkişaf edeceği ve nasıl bir politika takip edecekleri hakkında bir fikir edinmeye çalıştım. Bundan sonra ne olacak? Benim vardığım kanaat şu idi: Sovyet Rusya kendi kalkınması ile meşguldür. Bu müddet esnasında, dış politika olarak bütün dikkati, Almanya ve Batı Avrupa üzerinde toplanmıştır. Bunların Sovyet Rusya aleyhine yapacakları tertiplerden kuşkulu bulunmaktadır. Bu sebeple şimdilik garp hudutları ile meşguldür. Başka yerlerde, özellikle bizimle olan münasebetlerinde yeni bir ihtilafa girmek arzusunda değillerdir. Bizimle iyi münasebet politikası takip etmek kararındadırlar. Bütün melekeleriyle yalnız garp hudutları ile meşguldürler. Garp hudutlarından gelecek bir tehlikede, biz Sovyet Rusya'ya bir tehlike olacak manzarasını gösterirsek garp hudutları ihtilafından evvel onu halletmek isterler. Garp hudutları yüzünden çıkacak herhangi bir ihtilaftan evvel onu halletmek isterler. Böyle bir itimat buhranı araya girmezse münasebetlerimiz, sulh, garp hududunda bozuluncaya kadar devam eder. O zaman tahmin etmiştim ki, 1932 şartları içinde garp hududunda Sovyet Rusya'nın münasebetlerinin bozulması, yani Sovyet Rusya'nın garp hudutları meselesini halletmeye muvaffak olması, 25 seneden evvel düşünülebilecek bir mesele değildir. Bütün garp hudutları parça parça olmuş. Hiçbirinden vazgeçmemişler. Letonya, Estonya, Litvanya ve Polonya'da olan parçalanmaları hazmetmemişler ve bunların hiçbirinden vazgeçmemişler. Kendilerini ihtilal zamanında gadre uğramış addediyorlar. Bunları

kurtarmak emelleridir. Buna ne vakit güçleri yeter, ne vakit yapabilirler? Kolay bir mesele değildir. Benim gördüğüme göre Sovyet Rusya, 25 seneden evvel bu hale gelemez. Biz bu müddet esnasında Sovyet Rusya için erken bir tehlike haline girmemeliyiz. Böyle bir kanaatle geldim.

Tahminimde Aldandım

Ankara'ya geldiğim zaman parti grubunda Rusya seyahatimin neticesini bu tarzda hulasa ettim. Sovyet Rusya ile emniyet, sarsılmaz samimi bir dostluk politikasını takip etmekle mümkün olacaktır, dedim. Tabii sonra bu tahminde aldandığımı gördüm. Tahminimde aldandığım yer, sadece Almanya'da Hitler'in çıkıp büsbütün başka şartların meydana gelmesidir. Yani 25 sene sonra olacak hadiseler 8 sene evvel olmuştur.

Sovyet Rusya ziyaretim, iyi bir aydınlanma, karşılıklı itimadın kuvvetlenmesi ve bizim Sovyet Rusya şartlarını yakından görmemiz bakımından olumlu geçmiş sayılır.

Stalin'e Koyduğum Teşhis

Moskova'da resmi ziyaret programına dahil olarak Kızıl Meydan'da bulundum ve Lenin'in mezarını ziyaret ettim. Dikkatimi celbetti, biz meydanda duruyoruz, arkamızda askerler var. Alarm halinde bekliyorlar. Büyük emniyet tertipleri içinde bulunuyoruz. Rus idarecileri beraber bulundukları her yerde özel, askeri ve sivil, geniş ölçüde emniyet tertipleri almak itiyatındaydılar. Stalin dahil bütün Rus idarecileri orada. Voroşilof da orada. Mülakatlarda Voroşilof daima bulunuyordu. Ne münasebetle olduğunu bilmiyordum bir askeri geçit resmi seyrettim. Askerin hepsi iyi kıyafette, disiplinli ve Rus geçit resmi usulleri içinde çok muntazamdı. Ben Stalin'e daha evvel Moskova'da gördüğüm askeri kıtaların intizamını tasavvur ettiğim ölçüde bulduğumdan ve bir yabancıya yaptıkları tesir itibarıyla mükemmel olduklarından bahsetmiştim. O da bana, asıl bunu geçit resminde görürsün, demişti. Geçit resminden sonra, nasıl bulduğumu sordu. Tabii kendisine çok iyi bir halde bulduğumu,

üzerimde mükemmel bir ordu tesiri yaptığını söyledim ve kendisini temin ettim. Memnun oldu.

Rusya seyahatim esnasında Stalin ile yaptığım temasları anlattım. Seyahatin devamınca Stalin'e bir teşhis koymaya çalıştım. Adamın kuvveti nereden geliyor, bunu anlamaya hususi bir dikkat sarf ettim. Ruslarla beraber çalışmak için, Rus cemiyetine hâkim olmak için tecrübesi çok. Onu gördüm. Bir defa son derece çalışkan bir lider. Bütün arkadaşlarına yetişmeye, onları tamamlamaya çalışıyor. Yine son derece dikkatli. Bir Rus milliyetçisinin ideal olarak gönlünde yatan ne gibi arzuları varsa, bunların hepsini çok iyi bilen ve tahakkuk ettirilmesi için bir Rus milliyetçisinden daha çok düşünen bir insan intibaını veriyor. Yani bir Rus milliyetçisi olarak düşünülecek ne gibi meseleler varsa, hepsine sahip çıkmıştır.

Oradayken bana, büyük bir harp için hazırlandıklarını söylüyorlardı. Garbi Avrupa ile tekrar büyük bir harp olacak kanaatindeydiler. Brestlitovsk Muahedesi ile kaybettiklerini tekrar almak için hazırlanıyorlardı. Tabii Kafkas hudutları da onlar için önemliydi. Fakat Stalin, önce garpla olan münasebetlerini halletmek kararında imiş ve bu sebeple silah fabrikası olarak o zaman ne yapılıyorsa, hepsi Stalin'in isteği üzerine Urallar'ın arkasında yapılıyormuş.

Rusya seyahatimin hikâyesi burada bitiyor. Tam bir dostluk gördük, çok iyi dostluk gördük ve birbirimize tam itimat veren bir hava içinde ayrıldık.

Mareşal Voroşilof'un Türkiye'yi Ziyareti

Ertesi sene, 1933'te benim ziyaretimi iade etmek üzere Voroşilof başkanlığında bir Rus heyeti Türkiye'ye geldi. Bu ziyaret cumhuriyetin 10. yılına tesadüf ettirildi. Hakikaten onuncu yıl bayramımızın neşesine, Sovyet Rusya heyetinin iştiraki ayrı bir neşe katmış oldu. Daha evvel, Milli Mücadele esnasında Frunze isminde büyük bir Rus generali de Türkiye'ye gelmişti. Bize çok dost tanınıyordu. General Frunze, gerek ordu başındaki hizmeti ve gerek siyaset alanındaki mevkii ve tesiri itibarıyla Sovyet Rusya'nın çok önemli temsilcilerinden sayılıyordu. Ben cephedeydim, kendisi ile

görüşemedim. Fakat onun iyi tesirlerinden daima bahsedildiğini işitmişimdir. Bu defa Mareşal Voroşilof'un Türkiye'yi ziyareti, kendisini yakından tanımamıza vesile vermiştir. Büyük bir devlet adamı olarak onunla, Sovyet Rusya ile Türkiye'nin münasebetlerini ilgilendiren her meseleyi ve bu münasebetlerin âtisini uzun boylu konuşmuşuzdur. Karahan da Voroşilof heyeti ile beraber bulunuyordu. Burada, bizim evimizde beraber toplantılar yaptık. Voroşilof ile orduevinde de beraber bulundum. Bizim ordu içindeki münasebetlerimizi gördü. Cumhuriyet Bayramı merasiminde bulundu. Voroşilof'u sonra İzmir'e gönderdik. Orada serbestçe gezdi. İzmir'de büyük bir caddeyi "Voroşilof Caddesi" olarak adlandırdık. Voroşilof İstanbul'u da ziyaret etti. 1933'te Voroşilof'un Türkiye'yi ziyareti ile iki memleket arasındaki itimat havası kuvvetlendi ve münasebetler daha sağlam bir zemine oturdu.

İKTİSADİ MESELELER ve ASAYİŞ

İHTİYAÇLARI TEMİN ETMEK

Asayişsizlik Devam Ediyordu

Lozan Muahedesinin tasdikinden sonra meydana gelen Türkiye'yi, bütün ihtiyaç dalları ve meseleleri ile göz önünde canlandırmak güçtür. Bu devirde ilk uğraştığımız mesele cumhuriyetin kurulması ve Ankara'da hükümetin devamlı olarak yerleşmesinin temini olmuştur. Bu geçitten geçmek 1923-1925 senelerini aldı ve bir taraftan hükümet merkezi tartışması devam ederken, diğer taraftan cumhuriyete karşı ilk tepkiler 1923'te kendisini gösterdi. Memleket, İstanbul ile her tarafla bir bütünlük haline girdikten sonra, senelerden beri biriken fikir ve arzular bütün şiddetiyle ortaya çıktı. Birlik sağlanmıştır, devlet merkezi Ankara olamaz, Anadolu içinde bulunamaz, geleneksel idare tarzımız tekrar İstanbul'da başlayıp gelişmek lazımdır görüşü siyasi hayatımıza ve aklı başında, tecrübeli, aydın dediğimiz tabakalarımıza hükmetmiştir. Basını ile devlet adamları ile, bütün bu çevreler, her türlü kolaylığı ve pratik ihtiyaçları değerlendiren zihniyetle tekrar İstanbul'a dönmek fikrini savunuyorlardı. Atatürk buna mukavemet etti ve milli hükümet şimdiye kadar muharebe esnasında takip ettiği ve alıştığı istikamete sadık kalarak Anadolu'da yerleşmek için güçlükleri yenmeye başladı. 1925'te bu mesele, ağırlığı ve güçlüğü çok hafiflemiş olarak, önemini kaybetmiş bir hale gelmişti.

Biz, Anadolu'da devleti idare etmeye çalışanlar, kesin olarak Ankara'da kalıp devletin ihtiyaçlarını temin etmeye mecbur olduğumuz ve buna muktedir bulunduğumuz kanaatindeydik. Fakat 1923 Türkiyesi'nin idaresini elimize aldığımız zaman, bugün de arzu edileceği gibi senelere şamil ve her meseleyi kapsayan bir geniş plan hazırlanmış ve sistematik bir surette tatbik edilmiş değildir. Ne kadar eksik farzolunursa olunursun, gerçek budur. Meseleler, önemleri ve etkileri oranında kendilerini birer birer hallettirmişler ve halk, ihtiyaç içinde çırpınan bir idareye yapılacak işleri birer birer göstererek kabul ettirmiştir.

Memlekette Fiziksel Bütünlük Yoktu

İçinde bulunduğumuz meseleler dediğimiz zaman, bunların hepsini bir anda saymaya imkân yoktur. En başta, bir defa, memleket fiziksel bir bütünlük içinde değildi. Her tarafın birbiri ile irtibatlı olduğu bir bütünlük yoktu. Her mevsimde memleketin içinde dolaşamıyorduk. Daha muharebe zamanında bir irtibatsızlık çok insanın zihnini ve hayalini aciz bırakan güçlükler göstermişti. Demiryolu yapılmadan memleketin ne emniyetinin, ne idaresinin bütünlüğünü sağlayamayacağımız kanaati sarsılmaz bir haldeydi. Nihayet memleketin en mamur yerlerinin büyük bir kısmı harap olmuş bulunuyordu.

Bir diğer mühim mesele, asayiş meselesi idi. Cumhuriyet idaresi daha henüz kurulduğu esnada, içinde bulunulan meseleler etrafıyla görüşülürken şarkta isyan patladı. İsyanı anlattım. 1925 vukuatı memleketin doğu kısmında tarihten gelen büyük asayiş meselesini bir defa daha canlandırdı. Asayiş meselesi, doğuda Şeyh Sait İsyanı ve onun tahrik ettiği askeri hareketlerle büyük ölçüde kapanmış gibi görünür. Fakat aslında, doğuda asayiş meselesi daha senelerce büyük ölçüde askeri hareketlere ihtiyaç gösterir bir şekilde devam etmiştir. Asayiş meselesinin doğuya ait olan bu kısmının dışında, Orta Anadolu'da da, Batı Anadolu'da da dağlarda emniyeti ihlal etme hareketleri ve yol kesmeler, alışılmış tabiriyle şekavet dediğimiz eşkıyalık şeklinde her tarafta devam ediyordu. Asayişsizliğin bir de bu tarafı vardı. Memleket idaresinde, şehirlerde ve kasabalarda olduğu gibi, yollarda ve dağlarda, her tarafta huzuru ve emniyeti tesis etmek Orta Anadolu için, Garbi Anadolu için önemli meseleydi. Bunun ölçüsü dışında ve daha ötesinde, doğuda, ayrıca dışarıyla irtibatı olan ve askeri hareketleri icabettiren bir asayiş meselesi devam etti.

Mali Kaynak Bulmak Gerekiyordu

Bütün bu meselelerin üstünde, memleket idaresi için mali kaynak bulmak ve intizamlı bir hazine kurmak gerekiyordu. Devletin henüz bir Merkez Bankası bile olmadığı bir zamanda, bu ihtiyacı karşılamaya ve devlet bankasını kurmaya çalışmak bizim başlıca meselelerimizdendi. Derhal göz önünde canlanabilir ki, bugünkü

anlayışımızla baktığımız zaman, bu meselelerin her biri insanın bütün melekesini, bütün çalışmasını kapsayacak kadar şumullü birer dev meselelerdir. Bunları ameli bir şekilde birer birer anlatmaya çalışacağım.

Vergi Meselesi

Harpten yeni çıkmışız ve harp esnasında vatandaşın varlığını yüzde 40'a kadar seferber etmişiz. Yani vatandaşın varlığının yüzde 40'ını ordu hizmetine almışız ve bunu onlara karşı borç olarak yüklenmişiz. Bir taraftan bu borcu süratle ödemeye çalışıyor, öte taraftan yeni hükümetin maliye ihtiyaçlarını tanzim etmeye uğraşıyoruz. İlk iş önümüze vergi olarak çıktı. O zamana kadar Türkiye, vergi verir devletler listesine ancak katılabilmiş ve bu listenin sonunda yer almıştır. Maliye vekillerimiz ihtiyacı vatandaşa anlatarak cesaretle vergi almaya başladılar. Vergi almaya başlamak, tabii, hükümetleri vatandaşa karşı manen güçlüğe sevk eden başlıca konudur. Bununla beraber vergileri koymakta, vatandaşlarımızdan güçlük çekmedik.

Milli Mücadele esnasında, özellikle Büyük Millet Meclisi Hükümeti kurulmadan evvel, Kuvayi Milliye'nin hem cephede hareketi sağlamak, hem hareketin icap ettirdiği bütün meseleleri halletmek için, yardım şeklinde halktan vergi alma usulü, kısa müddet zarfında vatandaşın çok yorulduğu bir mesele haline gelmişti. Her ihtiyaç gören kumandanın veya cephe başkanının vatandaşlara ayrı ayrı istediği kadar vergi tarh etmesi yerine, bir merkezi hazine ve maliye idaresinin, vergi şeklinde vatandaşları vazifeye davet etmesi nimetlerin en büyüğü gibi karşılanıyordu.

Vergi almaya ve maliyeyi tanzim etmeye çalışırken, bunun ihtiyaca kâfi olması başlıbaşına bir meseleydi. Yüz milyonluk, yüz yirmi milyonluk bütçelerle harap bir memleketin ihyası ve tasavvur ettiği yeni büyük ihtiyaçların karşılanması için, hükümet toplantılarında vekillerin birbirleri ile nasıl bir tartışma içinde bütçeyi paylaşmaya uğraştıklarını heyecanla hatırlarım. İlk bütçelerimizin hemen hepsini muvazeneli olarak yapmaya çalışırdık ve her seferinde de, bütçeyi bağladıktan sonra, muvazene şöyle dursun, muvazene dışına çıkmak

için aklın tasavvur edemeyeceği bütün marifetleri göstererek tatbik etmeye çalışırdık. Mesela hiçbir bütçe, gösterildiği gibi son kuruşuna kadar tamamıyla ödenemez ve sarf olunamazdı. Her bütçenin bir tabii tasarruf sınırı vardır. Bu, neredense, idare adamlarımızın zihnine yerleşmişti. Her bütçe kapandıktan sonra, yeni ihtiyaçlar çıktı mı, daha Meclise sevk olunurken bunun yüzde 10'unu sarf olan tahsisatın karşılığı olarak şimdiden harcayabiliriz gibi bir kanaatle bütçe tabii bir şekilde şişirilmeye başlardı. Yüz milyon olmuşsa, demek ki, yüz on milyonu ferah ferah idare ederiz denirdi. Bu usul iki seneye varmadan, ilk senede mahzurlarını gösterdi. Sene nihayetine kadar tahsisatın sarf olunması şöyle dursun, bir defa istediğiniz varidatı tamamıyla alamıyorsunuz. Ve sarf edilmek için de, ihtiyaçtan çırpınan bir memlekette her türlü gayret gösteriliyor. Hülasa, ilk bütçe tatbikatlarından sonra, nihayet bütçenin açık verdiği, bu bütçe ile idare olunamayacağı bir gerçek olarak meydana çıktı. Daha bu yıl dolmadan, yeni tahsisat almak yerine, mevcut tahsisattan bir kısmını sarf etmemek için zorlamaya ve tedbir almaya başlardık. Muvazeneyi sağlamaya ve açıktan masraf etmemeyi temin etmeye mecburduk. Çünkü bir açık hasıl oldu mu, bunu karşılayacak hiçbir kaynak, hiçbir veresiye yolu yoktu. Evvelce bu durumla ilgili bir mesele anlatmıştım. Burada hatırlatacağım.

Kredi İhtiyacı

Bir ara tediye güçlüklerini karşılamak, hazinenin normal tediyelerini mevsimlere uyarak aksatmadan yapabilmek için 3-5 milyon liralık bir kredi sağlamaya ihtiyaç görülmüştü. Bunu Osmanlı Bankası ile görüşmek lüzumunu duyduk. Bankanın verdiği cevap şu oldu: Bu bir istikrazdır, istikraz muamelesi olarak görüşüp kararlaştırmak lazımdır, Türkiye'nin dışarıya olan eski borçlarını da bu esnada dikkate almak icap eder.

Bunu haber alır almaz ihtiyacımız bakımından dış âleme ümit verici bir durum yaratmamak için teması hemen orada kestirmiştim.

Mali ve iktisadi işler için dışarıdan hiçbir yardım göremeyeceğimiz kanaati bize hâkimdi. Bunu bilerek, kendi mali politikamızı tanzim

etmeye çalışıyorduk. Batı devletlerinin Ankara'daki büyükelçileri gelip görüştükleri zaman bana açık olarak söylerlerdi: Tabii bir istikraz düşünmüyorsunuz, ama ihtiyaçlarınızı karşılamak için isterseniz size uzman gönderebiliriz. Bunlar size ihtiyaçlarınızı söyleyebilirler. Size akıl verebilirler.

Nezaketle ve cömertlikle böyle derlerdi. Kendileri ile gülerek konuşurduk:

"Evet dışarıdan bir şey ümit etmiyoruz. Doğrudur. Niçin ümit etmediğimizi bilirsiniz," derdim. Ve söz kesilirdi. Bundan dolayı birbirimize dargınlığımız da yoktu. Mesela İngiliz Sefiri George Clark'ın bir konuşma esnasında bana böyle söylediğini hatırlarım.

İhtiyacımızı gösterecekler, nasıl hallolunacağını söyleyecekler. Ne kadar istersek mütehassıs verecekler. Dostane, böyle yardım edecekler.

Bizimle 15 Sene Uğraştılar

1929'a kadar biz dışarıya karşı iktisadi ve mali bakımdan münasebetlerimiz hakiki olarak kesilmiş durumda bulunuyorduk.

Bu şartlar içinde harap memleketimiz imar olunabilmiş, mali ve ticari denge muhafaza olunarak memeleket idare edilebilmiştir. Bütçe açık verecek, idare edemeyeceğiz, borç almaya mecbur olacağız, önemli işlerimizi yapamayacağız… Bu mefhumlar hiçbirimizin kafasında yoktu. Sıkıntılar devletin tabii sıkıntılarıdır, bunların hepsinin çaresi bizim elimizdedir, diye düşünüyorduk. Gerçekten biz her sene dertlerimizden bir kısmının çaresini buluyorduk.

Bütçe açığındaki mahzurları bildiğimiz ve bundan sakındığımız kadar, ticaret muvazenesindeki açığın ehemmiyetini de pek güzel kavramıştık. İlk seneler, vakit vakit, gerek para değerinde uğradığımız dalgalanmalardan, gerek ticaret muvazenesinde çektiğimiz güçlüklerden, iktisadi sebep aramaktan ziyade siyasi sebep aramaya meylimiz vardı. Zannederdik ki, paramızın değerini

mahsus düşürüyorlar. Zannederdik ki, ticaret muvazenesini bozmak ve dengeyi sağlamamak için memleket aleyhine kurulmuş tertipler ve siyasi anlaşmalar vardır. Onları işletmektedirler. Böyle yarı sakat, yarı ifratlı tahminler içinde idare ederken, bütçenin ve dış ticaretin muvazenesini korumaya uğraşıyorduk ve muvaffak oluyorduk. Tahminlerimizde ifrata kaçtığımızı söylerken, tabii bunun bir kısmının da gerçek olduğunu belirtmeliyim. Şundan dolayı gerçek: Bu kadar büyük ihtiyaçları var. Yabancı sermayeyi, borç almayı bir mali muamele olarak yapmak istiyorlar. Yağma yok. Bunu yapamayız. Şimdiye kadar imparatorlukla nasıl yapmışsak, bundan sonra da öyle yaparız. Bunlar, imtiyazlarla, özel istifade bölgeleri ile aramızda kararlaştırılarak hallolunabilecek meselelerdir. Yoksa öyle sizin zannettiğiniz gibi bir mali muamele şeklinde, safiyane, parayı getirir size veririz, tabii bir kazanç muamelesidir, bir alışveriş işidir, o hudut dahilinde kalırız. İşte bunu yapmayız, diyorlardı.

Ve yapmadılar. Bunu yapmamak için de on beş sene uğraştılar. Demek ki, bu müddet içinde mali ve iktisadi bakımdan kendi kendimize yetmeye çalıştık, darlık içinde kalarak ihtiyaçlarımızı karşılayabilmek uğruna, harp meydanında kazanılmış olan kıymetleri bu uğurda heba etmedik. Bunların hepsinden tam bir kanaatle kurtulmuşuzdur.

Bir defa Lozan Muahedesi'nin, vadeye bağlanmış olup, müddetleri 1929 nihayetinde dolacak olan iktisadi hükümlerini düşünelim. Muahedeyi imzalayan devletler bu müddetler dolduğu zaman mevzubahis hükümlerin kaldırılamayacağına kani idiler. İhtiyaç bizi icbar edecek, yeni müzakereler açılacak ve o yeni müzakereler yeni şartlarla karşımıza birtakım yeni muahedeler çıkaracak. Bu ümitteydiler. Ahdi olan bu hükümler 1929'a kadar sürdü ve biz takip ettiğimiz mali ve iktisadi politika sayesinde bunlardan kurtulduk. Ondan sonraki zamanlarda, artık tecrübe ve kudret kazanmış olarak bilinçli bir vaziyette bulunuyorduk. Bizim, mali ve iktisadi alanda kendi kaynaklarımızla baş başa kalmamız, askeri ve iktisadi ihtiyaçlarımızı kendi imkânlarımızla gerçekleştirmek mecburiyetimiz, İkinci Dünya Harbi'nin işaretleri ufukta belirinceye

kadar devam etmiştir. Bu 1933-34'e kadar süren bir çabadır. Demek 11-12 sene uğraştıktan sonra, bizim ispat ettiğimiz devlet kudreti ve bünye sağlamlığı karşısında bütün bu mülahazalar artık tarihe karışmış ve geçmiştir. Bunlar, yeni iktisadi şartlarda, yeni şekillerle tekrar meydana çıkmıştır. Bilmek lazım ki, ıstırar ve ihtiyaç zamanı gelen yardım, en yakın dostundan geldiği zaman bile bedava gelmez. Hal için ve ati için birtakım kayıtları da beraber taşır. Bunu bilmeyen adam bizde devlet mesuliyetini taşıyamaz.

Aylıkların Vaktinde Ödenmesi

Mali meselelerden bahsederken, esaslı bir devlet vazifesi olarak, maaşların vaktinde ödenmesi hususuna temas etmek isterim. Bizim gençliğimizden beri devlet aylıklarının öyle her ay nihayetinde verilmesi tabii bir işmiş gibi zihinlere yerleşmişti. Hep böyle olmuştur ve böyle düşünmüşüzdür. Aylık ay nihayetinde verilir, borç vaktinde ödenir, biz bunu cumhuriyette kurmaya çalıştık. En evvel aylık hususunda muvaffak olduk. Bunu bilhassa ben, Abdülhalik Renda'nın anlayışına borçluyum. Abdülhalik Renda, imparatorlukla Türkiye Cumhuriyeti arasındaki başlıca farkı, borçları, bilhassa aylık borçları zamanında, muntazaman ödemekte bulurdu. Bunu mesele olarak almıştı. O vekaletten ayrıldığı zaman, bu kanaat az çok bozuldu. Tekrar geldikten sonra âdet olarak, anane olarak yerleştirdi. İmparatorluk zamanındaki bu hastalık şimdi yeniden türüyor.

Reji İdaresi

Memur aylıklarının zamanında ödenmesi işini yoluna soktuktan sonra, diğer devlet borçlarını da vadesinde ve intizam içinde ödemeye çalıştık. Bunların dışında ekonomik ihtiyaçlar, askeri ihtiyaçlar maliyeyi zorlayan önemli meselelerdi. Kabul etmek lazım ki, o zaman bu ihtiyaçlar şimdikine nispetle çok daha sade idi. Yani çok daha az masraflı sayılırdı. Yalnız askeri masraflar, o zaman, kendi bünyemize göre çok idi. Fakat bugünkülerle kıyas edilirse basit görünür. Şimdi büsbütün muğlak ve çok çetin bir vaziyet hasıl olmuştur.

Her yeni zaman, mali ve iktisadi konularda daha aydınlık olarak, daha kolay olarak gelmiyor; daha karışık ve daha güç olarak geliyor. İdarelerimizde bu kanaat ön safta tutulursa sıkıntılara uğramamız ihtimali daha azalır.

Cumhuriyetin ilk yıllarında mali meselelerde kendi imkânlarımızın içinde kalmanın güçlüklerinden bahsetmiştim. Gelir sağlayacak her imkânı zorlarken tütün meselesi ve dolayısıyla reji idaresi ele alınmıştır. Reji idaresinin kaldırılmasını birinci derecede gelir olarak düşündük. Reji kaldırıldığı zaman komşularımızda olduğu gibi, bizde de tütünün serbest bir endüstri olarak bırakılması düşünülmüştür. Böyle bir fikir cereyanı o günlerde bizde de hasıl oldu. Uzun boylu tartışıldıktan sonra, çekilmiş olan yabancı reji şirketi yerine, devlet elinde tütün inhisarı yapılmasına karar verilmiştir. Bu suretle ilk günden itibaren, hem devlet varidatı olarak bir sağlam kaynak ele geçmişti, hem de reji tütün işletmesinin kaçakçılığa karşı himayesi için özel polis kuvvetleri kurmak gibi bir kabus vatandaşın üzerinden kalkmıştı. Yani aynı zamanda ondan da kurtuluyorduk. Yine çok önemli bir mesele de tütünün dışarıdaki değerini muhafaza edebilmekti. Bunun için tütünün cinsini ve onda aranan vasıfları korumak, daimi olarak devlet kontrolüne ihtiyaç gösteriyordu. Bu kaygı ve bu fikir, idareye hâkim olmuştur.

Müddetleri Dolmuş İmtiyazlar

Reji idaresinin kaldırılması tabii bir muamele olarak yapıldı. İstanbul’da elektrik, tramvay, tünel gibi yabancı şirketler tarafından kurulmuş işletmelerle, Anadolu’daki diğer işletmeler kamulaştırılırken, yani bunları devlet eline, belediye eline almak için tasfiye yapılırken tabii yollar tutulmuştur. Müddetleri dolmuş imtiyazlar bize intikal etmiştir. Kalmak isteyenlere, hakları ne ise onların ödenmesine çalışılmıştır. Bu umumi tasfiyeler arasında reji idaresinin devlet eline geçmesinin, diğer şirketlerden ve imtiyazlardan farklı bir güçlük gösterdiğini hatırlamıyorum.

Kendi telakkimize göre, o zamanlarda karşısında bulunduğumuz memleket meselelerinin başında demiryolu meselesi vardı. Bütün

dünyada otomobilin büyük ölçüde ulaşım ihtiyacını yapabileceği henüz tecrübe edilmişti. Demiryolu askeri ve sosyal ihtiyacın belkemiğini teşkil ediyordu. Yalnız bizim özentilerimize ve hayalimize hudut olmadı. Demiryolu yapmayı politika olarak tespit edip yürütmeye başladıktan sonra, bizde, büyük ihtiyaçların hepsini bu şekilde bir hal tarzına bağlamak ümit ve tasavvuru uyandı.

Demiryolu Politikamız

Demiryolu meselesi bize şu şekilde göründü: Her sene devlet bütçesinden, ne kadar mütevazı olursa olsun, bir tahsisat ayırarak, memleketi bir ucundan öbür ucuna kadar yıldan yıla ilerleyen bir demiryolu şebekesine kavuşturmak mümkündür. Tam bir inançla ilk bütçede buna başladık. Hatta Milli Mücadele esnasındaki daha mütevazı bütçe ile bile, Ankara'dan Sakarya boyuna kadar demiryolunu ilerletmeye gayret etmiştik. Harpten sonra demiryolu yapabilmek için her çareye başvurmaya başladık. Demiryolu inşaatına karar verdiğimiz zaman Anadolu demiryollarının imtiyaz müddeti bitmiştir, hat devlete intikal etmiştir, noktasından hareket ederek, devletleştirmek istiyorduk. Kumpanya buna karşı itiraz etti, dava açtı. Bununla uğraşıyoruz. İzmir hattı gibi Garbi Anadolu'daki hatların ilerlemesini ve gelişmesini sağlamayı da temin etmek için çare aramaya başladık. Bu hatları yapmış olan yabancı şirketlere yardım etmeyi düşünmüyoruz. Yalnız evvelce yapılmış olanları ilerletmek ve bizzat yeni inşaat yapmak için çare arıyoruz. Bizim bu politikamızı anlayan şirketlerin hepsi bize yeni demiryollarını yapmak için müracaat ettiler.

Demiryolunu Kendimiz Yaptık

Yabancı şirketler, demiryolu yapmak için müzakereye hazır olduklarını söylediler. Bunu biz iyi niyetle karşıladık. Ne vasıta ile olursa olsun, demiryolu yaptırmak istiyorduk. Dışarıdan şirket bulur, yaptırabilirsek yeni şartlara göre borçlanarak bunları sağlayacaktık. Fakat, şirketlerin hepsi, bizimle müzakereye başladıkları zaman, her meselenin önünde bir esasın hallolunmasını istediler. Hallolunacak husus, mevcut demiryollarının durumu idi. Bize soruyorlardı:

”Mevcut demiryollarını alacak mısınız?”

Alacağız, diye cevap veriyorduk.

”Evvelce yaptıklarımızı alacaksınız. Yeni demiryolları yapmak için bizden istikraz gibi bir muameleyi nasıl düşünüyorsunuz?” diyorlardı.

Onlara şunu anlatmak istiyorduk:

”Biz normal şartlarla borç alacağız, demiryollarını yaptıracağız ve borcumuzu ödeyeceğiz. Nitekim eski demiryollarını da, müddetleri bitmemişse, bedelleri ödeyerek almayı düşünüyoruz.”

Çok saf bir düşünceyle bunları söylemek ve ikna etmeye çalışmak, bizim zihniyetimize göre, yeniden istikraz yapmak istediğimiz şirketlere karşı çok tabii bir hareketti. Onlar da nazikane cevap veriyorlardı:

”Bunların ikisi bir araya sığmaz. Yeni hatlar inşası için bizden istikraz yapmak istiyorsanız, eski hatların alınmasından vazgeçmeniz lazımdır” diyorlardı.

Şartların bu önemli ve bizim tasavvurumuzu aşan ölçüleri karşısında, biz de kısa kesiyor ve yapamayız, diyorduk.

Bu muzakereler esnasında, o halde biz kendi kaynaklarımız ve kendi vasıtalarımızla yapmaya çalışacağız, dediğimiz zaman hayretle gözlerini açıp bize bakıyorlardı. Ve içimizdeki tecrübeli siyaset adamları, aklımızın muvazenesi yerinde olup olmadığını ara sıra yoklamaya çalışırlardı.

Demiryolu üzerindeki münakaşa kısa sürdü. Harpten çok kararlı çıkmış olduğumuz ve memleketin bütünlüğünü buna bağlı gördüğümüz için işin peşini bırakmadık. Ve hakikaten demiryollarımızı kendi mühendislerimizle, dışarıya borçlanmadan yaptık.

Adam, Sarf Ettiğini Mutlaka Alıyordu

Malatya hattı için, İsveç ve Danimarka, muhtelit bir şirketle mukavele yapmıştık. Şirket sermayesiyle gelip hatta başlayacak ve biz bundan istifade edeceğiz. İşe bu ümitle başladık. Bir-iki senelik çalışmadan sonra gördük ve anladık ki, adam bu sene sarf ettiğini gelecek sene içinde mutlaka bizden alıyor. Hiç devamlı bir borç bırakmaksızın, şirketin yaptığı masrafı ödeyerek yeni hattın inşasına devam ediyorduk. Böyle bir mekanizma içinde, yine kendi paramız ve yüksek bir mühendis heyetinin kudreti ile işimizi yürütüyorduk. Bu hatta çalışan mühendislerimiz, hiçbir yabancı mühendisin bulunmadığı istikametlerde kendi başlarına hatları yapacak hale gelmişlerdi. Mühendislerimiz, ilk tecrübeleri kazandıktan sonra, zamanla daha iyi eserler vücuda getiriyorlardı. Erzincan'a kadar olan demiryolu, demiryolu inşaatında hakikaten en arızalı istikametlerden biridir ve kâmilen Türk mühendislerinin eseridir.

Darlık ve dış âlemle her türlü mali münasebetin kesik olduğu bir bekleme devrinde, Ankara'dan kalkmış, Sıvas'a gitmiştik. 1930'da ben, Sıvas demiryolunun açış nutkunu söylemiştim. Ulukışla'dan iki taraflı olarak Akdeniz'le Karadeniz'i birbirine bağlayacak inşaat devam ediyordu. 1930'dan sonra Erzurum istikametinde ilerledik. En nihayet Sarıkamış civarına varmış olarak iktidarı devrettik. Biz, zannederim Horasan istasyonunda kalmıştık. Bizden sonra Horasan'dan Sarıkamış'a çıkmak beş sene sürmüştür.

ASAYİŞ MESELELERİ

Devletçiliğimiz Kendiliğinden Doğdu

Demiryolu inşasına başladıktan sonra bu sefer her sene, bütçe bağlanırken, tabii olan devlet hizmetleri dışında, büyük ihtiyaçlardan yeni olarak hangisini ele almaya başlayacağız, bunu müzakere ederdik. Bir yerde behemahal işletilmesi lazım olan bir orman var. Bir yerde behemahal sulamak için bir ova veya bir suyu geçmek üzere yapılacak bir köprü var. Böyle enfrastrüktür tesislerden ve nihayet Ankara'da hükümet olarak yerleşebilmek için ne gibi ihtiyaçlar varsa bunlardan birini ele alıyorduk. Kültür davası için nasıl yeni bir hamle yapmak lazımdır? Bunlar bizim, her sene artan bir ciddiyet ve nispet dahilinde meselelerimiz haline gelmeye başladı. Bu söylediklerimle, devletçiliğimizin nasıl kendiliğinden ve zorla doğduğunu ve faydalı bir surette işlediğini anlatmış olduğumu zannediyorum.

Şimdi asayiş meselelerine geçiyorum ve doğu asayişi üzerinde ayrı bir açıklama yapacağım.

Her Yıl Tekrar Eden Şekavet

Şeyh Sait İsyanı'ndan sonra doğuda her sene halkı ayaklandırmak isteyen, yolları kesen bir siyasi şekavet zuhur ederdi. Bunları İran'da yerleşmiş olan İhsan Nuri isminde bir adamın başkanlık ettiği bir Kürdistan hareketi yaratırdı. Her sene hududu geçer, kolaylıkla Ağrı Dağları'nın üzerine çıkar ve orada yerleştikten sonra etrafa sarkıntılık ederlerdi. O zaman Ağrı Dağları'nın yarısı bizde, yarısı İran hududu içindeydi. İran'dan gelerek topraklarımız üzerinde cereyan eden bu hadiseler, İran ile ticari muvasalamıza dokunduğu gibi, siyasi münasebetlerimizi de sarsıyor ve doğuda daimi olarak asayişi siyasi bir surette ihlal eden bir yuva bulunduğu manasını taşıyordu. Bu hal 1932'ye kadar devam etti.

Tecavüz oldukça, her seferinde, biz cepheden mukabil harekete girişir, sıkıştırırız ve onlar İran'a geçerler. İran Hükümetiyle bu meseleyi bir türlü halledemeyiz. Ağrı Dağları'nın iki memleket arasında yarı yarıya paylaşılmış olması, İran'da yuvalanmış olan siyasi çetelerin kolaylıkla Türkiye içine sarkıntılık edebilmelerine

imkân veriyor. Nihayet buna bir son vermek lazım. Son vermek için, mütecavizleri İran içlerine kadar takip ve yok etmekten başka çare bulunamadı. Salih Omurtak'ın Kolordu Kumandanı olarak bulunduğu bir zamanda Ağrı Dağı üzerinde geniş bir harekât yapıldı.

Asiler İmha Ediliyor

O sene, hazırlandıktan sonra, yine cepheden harekât yapıldığı gibi, ayrıca, Ağrı Dağları'nın kuzeyinden ve güneyinden geçerek İran içine girdik. Her zaman olduğu gibi bu defa da yalnız cepheden harekât bekleyen asiler, Ağrı Dağları'nın iki yanından dolaşarak arkalarını kesmemiz üzerine, imhaya uğramışlardır. Bu, İran ile aramızda ciddi bir mesele oldu. Senelerden beri aramızdaki münasebetleri korumak ve asayişi sağlamak için karşılıklı iyi niyetle müzakereler devam ederken, İran'ın da arzusu dışında oraya yerleşmiş olan çeteler münasebetlerimizi bozuyordu. Bizim son Ağrı harekâtımızdan sonra, bunu iki memleket siyasi yollardan soğukkanlılıkla halletmek kararını verdi. Biz Ağrı civarında fiili bir hudut tashihi yapmış bulunuyorduk. Bunu İran'a kabul ettirerek, mukabilinde İranlılara Kotur Boğazı'nda başka bir arazi devretmek istiyorduk. Bu esas dahilinde açılmış olan mazakereler müspet bir şekilde neticelenerek, ihtilaf halledilmiştir. Bu suretle şarkta herhangi bir siyasi fikre atfolunabilecek asayiş bozukluğu kesin olarak bertaraf edilmiş ve İran'la münasebetimiz o zamandan itibaren hiçbir engele maruz kalmaksızın tam bir emniyet üzerine oturtulmuştur.

İran Sınırı

İran Şehinşahı Rıza Pehlevi'nin Türkiye'yi ziyareti 1934'te olmuştur. Bu ziyaret tarih bakımından önemli hadiselerden biridir. Rıza Şah'a memleketimizde görmek istediği her yer, hatta genelkurmaydaki hazırlıklar ve askeri tertipler gösterilmiş, bütün kapılar açılmış, tam bir dostluk emniyeti ifade edilmiştir. Rahmetli Şehinşah, bütün bu iyi dostluk çabalarını ve muamelelerini tam değeri ile takdir etmiştir. Aramızdaki bu iyi münasebetler onun ölümüne kadar sürmüş ve o münasebetler bir yadigâr olarak, bir hatıra olarak her zaman iki memlekette yaşamıştır.

Rıza Şah Pehlevi, Atatürk ile İzmir'e gittikleri zaman ben de beraber bulundum. Sonra Şehinşah'ın İstanbul ziyaretinde yine beraberdim. İstanbul'u gezdirdim. Çamlıca Tepesi üzerinden İstanbul'u seyrettiği zaman çok mütehassıs olmuştu. İstanbul bütün haşmetiyle, tarihi kudretiyle, gözlerimizin önüne uzanmış duruyordu. Şehinşah bu manzaradan son derece duygulandı. Bunun üzerine takdirlerini ve Türkiye için güzel duygularını dostane bir ifadeyle bana anlatmaya başladı.

Şehinşah'ın Derdi

Şehinşah bana özel bir muhabbet de göstermişti. Onun mahrem dertlerinden birisi, o zaman hepimizin başında olan bir dertti. Şahinşah memleketini taassubun elinden kurtarmak ve ileri götürecek hamlelere ulaştırmak için neler yapmak lazım geldiği üzerinde tasavvurunu söylüyor ve bana taassupla uğraşmak için nasıl bir yol tutulması lazım geldiğini soruyordu. Bizim daha tecrübeli olduğumuzu söyleyerek, bana bu suali tevcih ettiği zaman, kendisine şunları söylediğimi hatırlarım:

"Evvela taassup taraftarı olanların taarruzlarından memleketi kurtarmak lazımdır. Taassup taarruz etmeden yaşayamaz. Nerede azgın bir tahrik ve teşvik görürseniz, ilk önce bu tasallutu, bu taarruzu men etmelisiniz. Herkes dinin icabını yerine getirmek için dini vazifeleri istediği gibi yapsın. Ama düşmanlık yaratmasın ve tahrik etmesin."

Ben bunları söyleyince, düşündü, "Doğru söylüyorsun" dedi.

İzmir'e gittiğimiz vakit orada halk büyük coşkunluk göstermişti. Rıza Şah'ın gerek İzmir'de, gerek Yalova'da ve İstanbul'da, hülasa gittiğimiz her yerde, istediği gibi Türkiye'yi görüp huzur içinde tetkik yapabilmesi için kendisine her kolaylığı sağlamaya çalıştık.

Doğu Asayişinin Mahiyeti

Doğu asayişi vesilesiyle İran'la olan münasebetlerimizi ve Şah Rıza Pehlevi'nin Türkiye seyahatini anlattım. Şimdi, doğu asayişinin bir

başka tarafını söyleyeceğim. Doğu asayişinin siyasi mahiyetinden başka bir çekirdeği daha vardır. Bir defa memleketin her tarafına şamil olan adi şekavet meselesi var. Bunu ciddi olarak takip etmekle, kısa zamanda halletmek daima mümkün olabilir ve mümkün olmuştur. Bir de az çok siyasi mahiyet gösteren sosyal ayaklanma vardır. Şeyh Sait İsyanı ve İhsan Nuri'nin Ağrı hareketleri şeklinde bu tarz ayaklanmalarla uğraştığımız seneler süren bir devre geçirdik. Vakit vakit hatırda kalacak kadar önemli olmayan hareketler de olmuştur. Bunlar sönüp gider. Daimi bir huzursuzluk yuvası da Dersim idi. Memeleketin öteden beri Dersim meselesi diye bir derdi vardı. İmparatorluk, Dersim ayaklanmaları karşısında aciz kalmıştı. Dersim'de reisler, kısmen mezhep tahriklerinden istifade ederek daimi bir huzursuzluk yaratırlardı. Mesele aslında kültür meselesi ve iktisadi mesele idi. Halk darlıktan sıkıntı içindedir. Herkes geçimini dışarıda arar. Dersim halkının görgülü olanı çoktur. Bunlar dışarıda, İstanbul'da yetişmiştir. Ama dışarıdan yerlerine döndükleri vakit, kabile reislerinin, dini reislerin, yani şeyhlerin tesirine ve teşvikine maruz kalırlar. Bu teşviklerle büyük hareketler yaparlar. İdare, ayaklanmalar karşısında daima aciz kalır. Hemen her seferinde uyuşmaya gider ve ayaklanmış olanların yaptıkları yanlarına kalır. Bir-iki sene sonra bu hareketi tekrar ederler.

Dersim ayaklanmaları doğrudan doğruya şekavete dayanır. Halk, aslında mustariptir. Hareketi idare eden şeyhler ve reisler payın büyüğünü alırlar. Peşlerinden sürükledikleri insanlar da şekavetin mahsulünden asgari derecede istifade ederler, ama geçinir giderler. Böyle bir sistem tabii olarak yerleşmiş addedilir.

İşin başı muvasalasızlıktır. Kışın hiçbir yerle irtibatları işlemez. Yazın geçitleri, yolları yoktur. Arazi dağlıktır. Bir ayaklanma olup asker sevk edildiği zaman, yakalananlar darda kalırlarsa nihayet mağaralara sığınırlar. Askerin buralara girmesi, tesir etmesi güçleşir. İyi niyetli vatansever Dersim halkının şeyhlere ve reislere sözünü geçirmesi mümkün değildir.

Demiryolu Gelince

Dersim meselesini nihayet demiryolu halletti. Bölgenin, güneyinden, kuzeyinden demiryoluna kavuşturulmasından sonra, memleketin herhangi bir yerinde olacak bir asayişsizlik hareketi ile Dersim'de olacak asayişsizlik hareketinin hiçbir farkı kalmadı. Dersim'i bu muvasala imkânı kurtardı. Oraya iki koldan demiryolu gitti ve Dersim'in her tarafına yol yapılarak içindekiler dışarı çıkar ve dışındakiler içeri girer hale geldi. Bu mevzuda kimsenin bilmediği başka asıl tesirli bir nokta daha vardır: Biz 1950'de iktidarı bıraktığımız zaman, bütün Türkiye illeri için ilkmektebi en çok olan vilayet Dersim'di. Kızları mektebe gittiler, erkek çocukları mektebe gittiler ve yetiştiler çocuklar, Dersim içinde tahsil görmeye başladılar. Bütün bu tedbirler neticesinde Dersim'de yalnız asayiş sağlanmış olmakla kalmadı. Dersimli vatandaşlar görgülü ve akıllı olarak her yerde Türklere iyi örnek teşkil edecek misaller verir hale geldiler. Ben 1937'de başbakanlıktan ayrılıncaya kadar, Dersim tabii hayat şartlarına kavuşturulmuştur. Ben ayrıldıktan sonra, fazla önemli ve devamlı sayılmamakla beraber, orada bazı hadiseler ve vakalar olmuştur. Ama aslında Dersim meselesi 1937'ye, başbakanlıktan ayrıldığım tarihe kadar, halkın iktisadi ve sosyal ihtiyaçlarını öne alan bir idare tarzı kurulmak suretiyle, iyi bir neticeye bağlanmıştır. Biz Dersim'i o halde bıraktık.

Ekonomik Tesirler

Doğuda Şeyh Sait İsyanı'ndan önce ve ondan sonra kalan toprak reformu gibi sosyal meseleleri halledecek ıslahat yapılmadığı gerekçesiyle tenkit edilmişizdir. Bu tenkitler, sosyal meseleler çok partili demokratik hayat gelmeden evvel halledilebilirdi, tarzındaki tahminlerin neticesidir. Feodal sistem, büyük toprak ağalarının veya şeyhlerin tesirleri ve nüfuzları kaldırılıp şarkta ekonomik tesirleri görülmeliydi, bunlar yapılmalıydı, yapılmadığı için doğu meselesi hallolunmadı, derler. Fakat düşünmek lazımdır ki, biz doğuda geri kalmışlığı izale edip memleketin batısında ve ortasında olduğu gibi bir gelişme ve bütünleşme mekanizmasını kurabilmek için, yalnız sosyal meselelerle uğraşmıyorduk. Devletin zamana ihtiyaç gösteren enfrastrüktür tesislerini de tamamlamaya çalışıyorduk. Mali ve

iktisadi bakımdan şartlar hazırlandıkça, demiryolları inşa edildikçe ıslahat ilerliyordu. 1950'de iktidardan çekildiğimiz zaman, doğu için ayrı bir kalkınma planı yapmak lazımdır kanaati ile işlere girişmiş bulunuyorduk. Çok partili hayatın, siyasi akımın insafsız ve olumsuz propagandaları arasında, doğu için ayrı bir program tatbik edecekler tarzında bizim aleyhimizde birtakım akımlar yaratılmaya sebebiyet verilmiştir. Düşünmeli ki, 1950'den bugüne kadar 19 sene geçmiş olduğu halde, memleketin geri kalmış bölgelerinin ve bu arada doğudaki geri kalmış yerlerin kalkınması için, oralara ait özel kalkınma planları tatbik etmek lazımdır kanaatine tekrar gelmişizdir. Vaktiyle bize yöneltilmiş olan bu tarzdaki yermeler, hem temiz bir arzunun ifadesi, hem tatbik kabiliyetini ve imkânını düşünemeyen bir nazari tenkidin mahsulüdür.

Suriye Hududu Meselesi

Biz doğu kalkınması meseleleri ile uğraşırken, bunun, bir ucundan iskân meselesine dayandığını da fark etmiştik. O zaman, galiba 1935-36 senelerinde olacak, Birinci Umumi Müfettişlik buna teşebbüs etti. Karadeniz bölgesinden Muş civarına, Van ve Diyarbakır bölgelerine muhacir getirdik, yerleştirdik. Şimdi, bu vesile ile söylemek isterim ki, bu memlekette er geç bir iskan politikası uygulanacak ve gerek ormanlık köylerde, gerek dağlık yerlerde geçimini sağlayamayan halk bir yer değiştirmeye tabi tutulacaktır. Zaten halk, tarım şartları ve geçim şartları güçleştikçe, kendiliğinden göç ederek gecekondular şeklinde büyük şehirler etrafında yerleşmekte ve ihtiyaçtan doğma bir iskan rejimi tatbik etmektedir. Tarım zayıfladıkça her ihtiyaç artacaktır. Toprak reformu ve tarım gelişmesi sağlandıkça halk bulunduğu yerde daha çok kazanacak ve kendi malı olan toprağın kadrini daha iyi bilecektir.

Şimdi, asayişsizlik meselesinin bir başka tarafına geçiyorum. Doğudaki siyasi şekavetlerin bir önemli kaynağı da Suriye hududu olmuştur. Vaktiyle Türkiye'den Suriye'ye iltica etmiş olan eski siyasi cereyanların başları, mesela Cemil Paşazadeler gibi birtakım kimseler, cumhuriyetin ilk zamanlarında her vesileden istifade etmeye kalkışmışlardır. Bunlar Milli Mücadele'de bizim karşımızda

vazife almışlar ve Milli Mücadele'nin zaferi ile beraber Suriye'ye geçmişlerdi. Aslında Türk aileleri olan bunlar, feodal bir sistemden gelmişler, köylerinde bulunan halkın hâkimiyetini devlet nezdinde siyasi şekilde değerlendirmeye alışmışlardı.

Koruma Tedbirleri Yoktu

Suriye hududunun geniş olması ve kâfi derecede korunma tedbirlerinin bulunmaması sebebiyle Suriye hududu daimi kargaşalığın yuvası olmuştur. Suriye'deki manda idaresi, Suriye ile Türkiye arasında yakın ve dostça münasebete mani olmak için bu kargaşalığa müsamaha göstermekte idi. Ben, 1937'ye kadar Suriye hududundaki asayişsizlikle uğraştığımı ve Fransız Hükümeti'ni ikna etmeye çalıştığımı bilirim.

Hudut asayişi bakımından Irak ile münasebetin ayrı bir özelliği vardır. İngilizler Musul ve Irak için her türlü mücadeleyi yaptıktan sonra Irak ile Türkiye arasında hudut geçimsizliği ve ihtilaf olmamasına dikkat göstermişlerdir. Ve Irak'taki Arap idaresi de Türkiye ile bir ihtilafa mahal vermemek için daha uysal ve dikkatli bulunmuştur.

Asayişsizliğin Tam Teşhisi

Biz Fransız hududundaki daimi ihtilafın ve asayişsizliğin hakiki sebeplerine tam teşhis koyamamışızdır. Fransa ile münasebetlerimiz çok iyi idi. Bu çok iyi münasebetlere rağmen, Suriye'den Türkiye'ye kaçakçılığın ve yine Suriye'den Türkiye'ye sarkıntılık şeklinde taarruzların sonunu almak mümkün olmuyordu. Bu vaziyet, Avrupa'da Türkiye'nin Fransa ve İngiltere ile kaderi birleşiyor, birleşti havası hâkim oluncaya kadar devam etti. Umumi siyaset ufkunda görülen ihtimallerin bizi paralel bir istikamete sevk ediyor manasını vermeye başlamasından sonradır ki, Suriye ile Türkiye arasındaki münasebetleri korumak ve asayişsizliği kaldırmak, Fransa için de bizim gibi bir mesele oldu. ve ondan sonra bunun arkası kesildi. Bahsettiğim bu sarkıntılıklar devrinde, huduttan geçerek Diyarbakır civarına kadar gelmiş olan taarruz çeteleri görülmüştür.

Karaköprü olayı denilen olay, Mardin ile Diyarbakır arasında ve Diyarbakır'a yakın bir geçitte olmuştur. Huduttan geçen çeteler, Diyarbakır civarına kadar gelerek, Diyarbakır'a baskın yapmayı tasavvur edebilmişlerdir.

Türkiye'den Suriye'ye kaçmış olan kabile reisleri ve şeyhler, sonraları Türkiye'ye iltica etmeye heves ettiler. Biz bunlara iyi muamele gösterip tahrik yollarını kesmeye çalıştık. Fakat bu gelip gitmeler arasında yine vuruşmalar oldu ve bu yüzden münasebetler normal bir yola giremedi.

Suriye içinde Caber yakınında Mastafavi Karakolu denilen bir karakolumuz vardı ve burada uzun müddet kalmaya çalıştık. Erkânıharbiyemiz bu karakola çok ehemmiyet veriyordu. Ve oradan çekilip şimdiki hududa gelince kadar, manda idaresi zamanında, Suriye ile Türkiye arasındaki münasebetler çok güç safhalardan geçmiştir.

Cumhuriyetin Sildiği Zihniyet

Asayiş meselesi şekavet halinde Anadolu'da daimi bir mesele olarak uzun müddet yaşamıştır. Memleketi İstanbul'dan idare ile Ankara'dan, Anadolu'da dertlerin içinde idare arasındaki başlıca fark, bu meselede kendini göstermiştir. Evvelce Anadolu'nun bir köşesindeki asayişsizlik, bir valilik dirayeti ve mahdut vasıtaları meselesiydi. Hükümet, Anadolu'nun ortasında Ankara'da kurulmakla memleket bütünlüğünü ön plana almak mecburiyeti karşısında kalınca, asayişsizliğin önlenmesi, dağlardaki hâkimiyetin kaldırılması bizzat devletin varlığı meselesi haline geldi. Bununla ciddi bir surette uğraşmışızdır. İmparatorluk zamanında İzmir'de Çakırcalı denilen efe, İzmir'in bu kadar yakınında seneler ve senelerce imparatorluğa karşı bir ayrı hükümet gibi halk içinde idare yürütmüştür. Zamanın valilerinin, Çakırcalı'nın bu hâkimiyetinde istirakleri olduğu söylenir. Mesela Kâmil Paşa'nın oğlu Sait Paşa'nın dağlarda bulunan eşkıya ile özel münasebetler kurup onlarla özel anlaşmalar yaparak tesirlerini bertaraf etmek için faal olduğundan bahsederler. Ne kadar doğru olduğu belli değil. Ben zannederim ki,

bunlar büyük ölçüde yakıştırma ve uydurmadır. Gerçek olan şudur: İzmir vilayeti içinde asayiş yoktur, eşkıya dağdan yakın kasabaya hükmetmektedir.

Bu zihniyet ve bu anlayış, cumhuriyetle kökünden silinmiştir. Bunu silmek için asırlardan gelen alışkanlıkları, inanışları ve âdetleri yalnız ortadan kaldırmak değil, zihinlerde de unutturmak lazımdır. Bunun için uğraştık. Büyük ölçüde muvaffak olduk. Çok partili hayata geçtikten sonra, Anadolu'daki asayiş meselesi tekrar canlanmış ve asayişsizliğin sergerdelerinin de açıktan veya el altından politikaya karışması yüzünden, yeni bir istikamet almıştır, denilebilir. Ama nihayet medeni devlet idaresi fikri zamanla her idareye hâkim olmaktadır ve her idare, asayiş meselesini halletmek devletin ilk vazifesidir, kanaatini benimsemeye ve onun tedbirlerini almaya kendisini mecbur saymaktadır. Memleket büyüktür, fakat kökleşmiş olan âdetleri sökebilmek için şimdiki vasıtalar çok daha kuvvetlidir. Muvasala daha kolaydır, silahlar daha tesirlidir, hareket ve seyyaliyet imkânları daha çoktur. Yalnız, memleket büyük olduğu için lazım olan tedbirlerin hepsini alıp, teşkilatlandırmak masraf ve talim işidir. Daha mahdut imkânlarla asayiş meselesini memleket için tedavi edilmez bir dert halinden çıkarıp zabıta vakalarının ölçüsünü ve tesirini azaltmak cumhuriyet devrinde mümkün olmuştur. Bu mevzuda daha kuvvetli şeyler söyleyemeyişimin sebebi, bugün Siirt etrafında yollarda ve hiç umulmayan yerlerde bile, soygunlar olduğunu görebilmemizdendir. Unutmamak gerekir ki, asayişsizliği takip vasıtası arttığı kadar, soygun vasıtaları ve soyguncuların hareket kabiliyeti de artmıştır.

Temizleme

Bir eşkıyayı ortadan kaldırmak için hükümetin başka bir eşkıya ile işbirliği yapması, asırlardan beri, idare şekli olarak memleketin geleneğinde yerleşmiştir. Biz cumhuriyette böyle bir yola girmedik. Herhangi bir yerde asayişsizliğe ait en ufak bir eğilim gördüğümüz zaman, orasını ciddi bir surette temizlemişizdir. Söz vermiş de, gelmiş de, sonra öldürülmüş. Böyle şey olmaz. Her şeyden evvel, devletin sözü itibarını kaybeder. Ben buna karşılık gösterilecek hiçbir

faydayı kabul etmem. Bir eşkıyaya söz verilecek, adam inanarak gelecek, sonra takip edip öldürecektir. Bir anane olarak bizim zamanımıza kadar devam eden bu tertip, vakit vakit tedbir olarak bize de söylenirdi. Fakat ben hiçbirisine iltifat etmemişimdir. Eşkıya adalete teslim olur. Mutlaka öldürmek şart değildir. Devlet muayyen vakalar için bazı sebeplerle ve şartlara bağlayarak umumi af ilan eder. Fakat eşkıya ile devlet idaresinin bir tertibe, bir anlaşmaya girmesi olmaz. Devlet idaresinde böyle bir şeyi benim aklım almaz. Siyasette almıyor, nerede kaldı adi şekavette alsın...

DEVLET OLARAK GÜÇLENDİK

Toprak Davası

Milli Mücadele'den sonra kurulmuş olan cumhuriyet idaresi ilk iki üç senesini, tekrar İstanbul'da eski hayata dönmemek için Anadolu'da yerleşmek çabası ile geçirmiştir. Siyasi bakımdan, sosyal bakımdan ilk yıllarda bununla uğraştık. Yeni idareye karşı tepkiler bu arada ciddi olarak kendisini göstermiştir. Şeyh Sait İsyanı ve ondan sonra İran hududunda ve Suriye hududunda uzun müddet devam eden şekavet hadiselerinin temizlenmesi, yeni rejimin bir devamlı faaliyet sahasını teşkil etmiştir. Bu müddet esnasında devlet idaresinde en büyük mesele mali ve iktisadi düzeni kurabilmek meselesi idi. Mali ve iktisadi güçlükler, kaynağını, memleketin muharebelerden harap bir halde çıkmasından alıyordu. Lozan Muahedesi'nin müddetlere bağlı olan kayıtlarının kalkması ve imparatorluk zamanında cari olan mali münasebetlerin tekrar hortlaması ve yaşatılması ümidinin tasfiyesi en az 10 sene sürmüştür. 1929-1930 yılına kadar bunlarla uğraşılmıştır.

Cumhuriyet, İkinci Cihan Harbi'nin emareleri ufukta göründüğü zaman memlekette asayişe hâkim olmuş, sulh muahedesinin güç geçitlerini hiçbir gerileme olmaksızın atlatmış, bütün cihanın içinde bulunduğu mali ve iktisadi buhranlardan kendisini koruyabilmiş bir durumdaydı. Bu şartlar içinde biz, İkinci Cihan Harbi'nin ihtimallerini karşılar ve hatırı sayılır bir kuvvetteydik. Cihan harbinde, bu safta veya öbür safta, önemle hesaba katılmak icap eden bir devlet olarak kuvvetli bir bünye kazanmıştık.

İktisadi Buhrana Karşı Tedbirler

Dünya iktisat buhranı patladığı zamanlarda, kendimizi olumsuz akıntılara karşı korumak için bütün esaslı tedbirleri almaya başladık. Memlekette gerek siyasi çevrelere, gerek iktisat çevrelerine söylediğimiz, kazandığımızdan fazla sarf etmemek ve idaremizi bilerek devamlı yatırım ve gelişme çarelerini aramak olmuştur. İktisadi buhran her yerde milletleri açıklardan kurtulmak çabasına sevk ettiği zamanda, biz şimdiye kadar alıştığımız fedakârlıkları

intizama koyup plana bağlayarak işin içinden daha kolay çıkabileceğimiz kanaatindeydik. Bu kanaati seferber ettik, bu kanaate göre tedbirler söyledik. Daha o zamanlarda çiftçinin kendi malı olan toprak üzerinde çalışmasını sağlamayı, Atatürk açış nutuklarında, ben çeşitli beyanlarımda daima öne sürmüşüzdür. Tarım ihtiyaçları için kooperatifleşmeyi ve kooperatif tertipleri ile köylünün mahsulünü değerlendirmeyi, olayların zoru ile meydana çıkmış bir prensip olarak memlekete anlatmaya çalışmışızdır. Bunca sene sonra aynı tedbirleri tekrar anlatmaya ve uygulamaya çalışıyoruz.

Kliring Usulü

Bu iktisadi buhran devrinde, ticaretimizi tıkanıklıktan kurtarmak için başvurduğumuz tedbirlerin bir esaslısı kliring usulü olmuştur. Başka bir çare bulunmadığından kliring anlaşmaları ile dış ticaretimizi işler bir halde tutabildik. Türlü tartışmalara ve tenkitlere maruz olan bu usul, bizim mahsullerimizin satılmasının güç olduğu, ihtiyaçlarımızı sağlamak için kâfi dövizimiz bulunmadığı zamanlarda bir kurtuluş çaresi önemini taşımıştır. Bütün kliring anlaşmalarını başarı ile müzakere etmiş ve başarı ile neticelerini alabilmişizdir.

İktisadi buhran devirleri, bizim plan hususundaki görüşümüzü ve ihtiyacımızı meydana çıkaran önemli seneler olmuştur. Plan meselesini, 1932'de Rusya'ya yaptığım seyahatin başlıca hedeflerinden biri olarak düşünmüşümdür. Ruslar planın mali kaynaklarını nasıl buluyorlar, şimdiye kadar plandan ne gibi neticeler almışlardır, bugünkü durumları nedir, kendi ihtiyacımıza ve halimize göre çıkaracağımız neticeler ve tedbirler ne olabilir? Rusya seyahatinde başlıca hedefim bunları keşfetmeye çalışmak olmuştur. Nitekim Sovyet Rusya'dan, planı, ihtiyacımıza göre ciddi bir tedbir olarak düşünmek gerektiği kanaati ve kararı ile döndüm.

Fabrikalar Kuruluyor

Rusya'da kararlaştırdığımız üzere, tecrübeli bir Sovyet uzmanı olan Profesör Orlof başkanlığında bir heyet Türkiye'ye geldi ve 3-4 ay gibi kısa bir zamanda bize olumlu, uygulanması mümkün bir plan verdi.

Yaptığı planı anlatarak gitti. Bu planı ciddi bir dostluk işareti, Profesör Orlof'u da muktedir bir uzman olduğu kadar, itimat telkin eden şerefli bir insan olarak kabul etmişizdir.

Sovyet heyetinin başı, plan tatbikatında gerekli makinelerden bize neleri verebileceklerini ve neleri veremeyeceklerini, kendi veremediklerini, garp âleminden tedarik etmemiz lazım geldiğini, özel görüşmelerimizde bana açıkça söylemiştir. Sizin ihtiyacınız olan şu kalitede makineyi biz veremeyiz, bunu dışarıdan falan yerden alacaksınız, demiştir.

Sovyet uzman heyeti daha mühim olarak, bize, demir ve çelik endüstrisine girmek lüzumunu telkin etmiş, bu yola götürmüştür. Görüşmemiz esnasında bana, memlekette demir ve çelik endüstrisini kurmak lüzumunu anlattığı zaman memleketin bu endüstriyi kuracak halde bulunduğunu kesin olarak temin etmiştir.

Planda Nazilli Fabrikası'nın kalitesi özel bir önem taşıyordu. İnce vasıfta kumaş dokuyacaktı. Bu kumaşı dokuyacak makineleri Garp'tan almamız lüzumunu söyledi. Karabük Demir ve Çelik Fabrikası için ciddi olarak ısrar etti. Bunu lüzumunu anlatmak için uzun gayret sarf etti. Ayrıca yeri için de ısrar etti. Biz sahilde istemiyorduk. O zamanki silahlara göre, denizden doğrudan doğruya ateş altına alınabilecek bir fabrika kurmakta mahzur görüyorduk. Fabrikanın daha içeride olmasını düşündüğümüzü Profesör Orlof'a açıkça söyledim. Hakkınız var; fakat sahilden uzaklığı nihayet Karabük olan bir mıntıkada kurulursa ancak o zaman iktisadi olabilir, dedi. Bundan daha içeride kurarsak ekonomik bakımdan idareli olamayacağını, çok sıkıntı çekeceğimizi söyledi. Halbuki bizim askeri mahfillerimizin kanaati değişikti. Onlar fabrikanın Karabük'te de değil, çok daha içerilerde kurulması için ısrar etmekteydiler.

Bu Teşebbüs Lüzumluydu

Karabük Demir ve Çelik Fabrikası'nın makinelerini de yine Garp'tan tedarik etmek mecburiyetinde kaldık. Fabrikayı İngilizlere yaptırdık. Bu teşebbüsün ne kadar lüzumlu ve önemli olduğunu ve bize bu fikri ısrarla telkin eden insanların ne kadar iyi niyetli fikir söylediklerini

tasavvur etmek için düşünmeli ki, bu kadar dar zamanımızda teşebbüs ettiğimiz Karabük Demir ve Çelik Fabrikası'nın tamamlayıcısı olan işi, ancak geniş zamanımızda ve 15 sene sonra devlet eliyle olmaksızın tekrar ele almışızdır.

İkinci demir ve çelik fabrikasını, geniş bir zamanda kabul edilemeyecek özel şartları bulunmasına rağmen, eseri vücuda getirmek pahasına yine dar bir zamanımızda devlet hazinesine yüklediği külfetleri memnuniyetle göze alarak müzakereleri benimsedim ve neticeye erdirdim.

Müzakereler Çıkmaza Giriyor

Planlama, tatbike konuluncaya kadar büyük güçlük devrinden geçmiştir. Planı biz kabul ettikten sonra tatbikine, Rusya seyahati esnasında dolar olarak yapmış olduğumuz istikrazla başlayacaktık. Fakat planlama müzakereleri bir ara tam bir çıkmaza girdi. Bir gün Rus sefiri bana geldi, biz planlamayı tatbik etmek ve uygulamak fikrinden vazgeçmeyi teklif ediyoruz, dedi. Hayretler içinde kaldım. Sebep nedir, niçin vazgeçiyorsunuz, ben vazgeçmiyorum, dedim. Mesele anlaşıldı. Patent meselesinden çekiniyorlar ve şu teklifi yapıyorlardı:

”Bizim vereceğimiz makinelerden dolayı, taklit olduğu, patentsiz alındığı tarzında ileride herhangi bir şikâyet veya dava çıkarsa, bu davanın hukuki neticelerini ve tazminatlarını şimdiden taahhüt edeceksiniz.”

İmkânları Kaybetmezdik

Bizim bu gibi bir taahhüt altından kalkamayacağımız gerekçesi ile işi daha ileri götürmeksizin, bu safhada bırakalım diye bir teklifte bulundular. Bunun üzerine ben farkında olmayarak ilk planın ne kadar çıkmaza girmiş bulunduğunu görüp uyandım. Bu mesele, bizim İktisat Vekâleti'nden çıkmıştı. Rus sefirine dedim ki:

”Bu planın herhalde tahakkuk ettirilmesi lazımdır. Hem sizin haysiyetiniz için lazımdır; hem bizim sözüne güvenilir, ciddi olarak

kalkınmak isteyen bir devlet olduğumuz ve itibarımız için lazımdır. Onun için bu güçlüklerin kaldırılması işini ben tanzim ederim. Her iki devlet için bir haysiyet meselesi olmuştur: Bu fikirden kesin olarak vazgeçin.”

Bu suretle, yapılan teklifleri reddettim ve yeniden müzakereler ne haldedir, şartlar nelerdir, hepsine el koydum. İstikbalde şöyle olacakmış, böyle olacakmış... Elimdeki makinelerden sakındığım herhangi bir şey varsa, bunların her birini dünyanın bütün insanlarına göstereceğim ve dava açsın diye teşvik edeceğim. Kim zorluyor beni? Ben bir an evvel fabrikalar kurulsun ve ihtiyacımız tanzim olunsun istiyorum. Bir dokuma memleketiyiz, bütün iptidai maddesi var, fakat ihtiyacı karşılayacak ölçüde en ufak bir fabrika yok. Böyle bir vaziyette ele geçmiş imkânları kaybedemezdik. Vaziyete müdahale ederek, planın tatbikini sağladık. Fabrikaların bir kısmını makinelerini zaten dışarıdan aldık. Sovyet Rusya mütehassıslarının elleri ile kurulmuş olan fabrikalarda o mütehassıslar uzun müddet çalıştılar, ihtiyaçlarını yerinde takip ettiler tamamladılar.

Sovyet uzmanlarının içimizde çalışmaları yüzünden, gerek dahili propaganda, gerek çalışmalarında geç kalma vesaire gibi herhangi bir güçlük ve kötü niyet asla görmedim.

Planlı Kalkınma ve İç İstikraz

Bu ilk planın kararlaştırılıp tatbike konulmasından sonra her sene yeni bir programın yapılması ve uygulamaya geçilmesi büyük bir mesele olurdu. Planlı çalışma 1933’ten 1938’e kadar böyle devam etti. Plan yapılması mesele olurdu dedim, çünkü mali ve iktisadi şartlar o kadar güçtü ki, kalkınma planına alınmış olan yeni eserleri meydana getirmek için mali kaynak bulmakta sıkıntı çekerdik. Bunun için nihayet hazineden para vermek lazım gelirdi. Ve tabii plana Hazine’den para sağlamak büyük bir mesele olurdu. Her sene Maliye ve İktisat Vekilleri bunun için kavgaya tutuşur ve hükümet olarak araya girerek hal çaresi bulmaya çalışırdık. 1938’e kadar plan tatbikatı bu sıkıntılar ve çekişmeler içinde devam etti ve ancak

fabrikalar meydana çıkıp işlemeye başladıktan ve memlekette özel teşebbüse misal teşkil edecek bu iyi örnekler görüldükçe, plan tatbikatı üzerinde her türlü çekingenlik ve dedikodu kesilip bitmiştir.

Plan tatbikatının eserleri olan ve özellikle Anadolu içine dağılmış bulunan fabrikaların faaliyete geçmesi memlekette hakiki bir iyi karşılama gördü. Meydana gelen eserleri herkes heyecanla kabul etti. Nazilli ve Kayseri fabrikaları açılıp, gayri meskûn bir çöl ortasında mamure vücuda getirecek olan yeni tertiplere ve mesela Karabük Demir Çelik Fabrikası tesislerine girişildikçe, her tarafta vatandaş, heyecanla, gelecek planların kendilerine neler getireceğini sormaya ve bunu takip etmeye başladı.

Halkın yatırıma gösterdiği bu alaka maliyecilerimizi iç istikraz yolu ile kaynak bulmaya sevk etti. Bir tecrübe olarak iç istikraz yaptık. Vatandaştan gördüğümüz iyi kabulle buhran içinde geçirdiğimiz mali senelerimizi nispeten ferahlatmaya ve yatırım ihtiyaçlarımızı sağlamaya muvaffak olduk.

İş Bankası‘nın Kuruluşu

İktisadi ve mali faaliyetlerini anlattığım devre içindeki en önemli mali hadiselerden biri 1924’te İş Bankası‘nın ve diğeri 1931’de Merkez Bankası‘nın kurulmasıdır. Her iki bankanın kuruluşu da başarılı birer hadise olmuştur. Önceleri ayrı bir banka tesis etmeye lüzum kalmadan mevcut bankalardan birini Merkez Bankası olarak kullanmak eğilimi vardı. İş Bankası aynı zamanda Merkez Bankası olabilir, fikri savunuluyordu. Ben bununla mücadele ettim. Zannederim, 1931’de Maliye Vekili Abdülhalik Renda’dır. Ayrı bir Merkez Bankası kurulmasında onun büyük hizmeti geçmiştir.

1924’te kurulan İş Bankası‘nın yerleşip gelişmesi için ilk zamanlarda Maliye Vekilleri çok yardımcı oldular ve dikkatli davrandılar. Bütün iş âlemi için çalışacak bir bankanın her suretle itibarlı olarak kurulması ve ilk kuruluş senelerinin güçlüklerini başarı ile atlatabilmesi, hükümet için, devlet için önemli bir meseleydi. Hep dikkat gösterirdik. Banka kuruldu ve muvaffak oldu.

Merkez Bankası‘nı tecrübe etmeye lüzum yoktur ve bunu İş Bankası etrafında yapalım fikri bunun üzerine uyandı. Merkez Bankası, kendi özel vazifeleri için müstakil ve sağlam bir müessese olsun, devletin altın olarak ne varlığı varsa bunların hepsi oraya verilsin, fikrinin öncülüğünü rahmetli Abdülhalik Renda yaptı ve fikirlerini kabul ettirerek, Merkez Bankası‘nın başlıbaşına itibar görür bir müessese olarak kurulması mümkün oldu. Merkez Bankası kurulduktan sonra, gerek emisyon üzerinde, gerek ticaret muvazenesi gibi memleketin mali ve ticari meselelerinde hükümet üzerinde son derece tesirli ve kuvvetli bir müessese haline geldi.

ATATÜRK'LE TARTIŞMALARIMIZ

YILLARIN YORGUNLUĞU

Hatay Meselesi

1936 senesi ve 1937 başı, olayların gittikçe birikerek yorgunluk ve gerginliğin artmış olması devridir. Türlü meselelerden Atatürk ile aramızda münakaşa çıkmıştır. Bunların büyüğü Hatay meselesinde oldu. Hatay meselesinde, Hatay'da Türklerin içinde bulunduğu hayatın tahammülsüzlüğü ve Fransızların, Suriyelilerin Hatay meselesinde gösterdikleri olumsuz siyaset Atatürk'ü daima meşgul ediyordu. Fakat bir anda patlama şeklinde günün acil meselesi oldu. Muhitinde, yakınlarında, hatta hemşiresinde bile örneğini gösteren büyük bir hassasiyet başlamıştı. Hatay'da vaziyetin devamı artık mümkün olamayacağı kanaati yayılıyordu ve akşama sabaha bir büyük hareket olacakmış gibi bir hava yayılmıştı.

Hatay meselesindeki bu her an patlama havası ve her an büyük bir hareketin başlayacağı intibaı, Atatürk'ten geliyordu.

Suriye hududunda münasebetlerimiz daima şikâyet konusuydu. Hatay'da Fransız idaresinden son zamanlarda şikâyetler çok artmıştı. Atatürk bütün bu hadiseler bir araya gelince Hatay meselesini artık halletmek zamanı geldiğine hükmediyor ve birdenbire büyük tezahürat şeklinde bu mesele ortaya atılıyor. Dışişleri gece gündüz Hatay meselesi ile meşgul oluyor ve nihayet Fransa hükümeti nezdinde teşebbüse geçerek bu meselenin biran evvel halledilmesinin, iki memleket ve halk arasında huzurun tesisi için acele bir mahiyet taşıdığı bildiriliyor. Bu şartlar altında Hatay meselesinden Fransızlarla aramız açıldı. Tabiatıyla açıldığından itibaren uzun bir müzakere devri başladı. Hatay'da bir neticeye varmak ve uzun müzakere devrini kısaltmak için Atatürk, her gün sabırsızlanıyor, hadiseyi yakından takip ediyordu. Bu esnada (36-37 seneleri), Hitler'in Avrupa'da artık tutumu tamamıyla belli olmuş bir durumdaydı. Avrupa'da herkes ittifaklar peşinde, gelecek büyük hadiselere karşı tedbirler aramakla meşgul bulunuyordu. Yine bu esnada Fransızlarla Ruslar arasında münasebetlerin çok yakınlaştığı ve evvelce olduğu gibi bir ittifaka doğru süratle ilerledikleri ve belki de tahakkuk ettirdikleri söyleniyordu. Umumi siyasi ortamın bu

durumunda, biz de Hatay meselesini ele almıştık. Bir aralık Atatürk'ün halinden bir askeri müdahale ile emrivaki yapmak fikri geçtiğini fark ettim. Kendisi ile bu meseleyi görüştüğüm gibi, Erkânıharbiyeyi Umumiye Reisi Fevzi Paşa ile de görüştüm. Hatay'daki meselede haklarımızı tatbik sahasına koymak için bir netice alabilirdik, almak için çalışabilirdik, fakat her siyasi teşebbüsü bir tarafa bırakarak bir askeri hareketle emrivaki yapmak şeklini mahzurlu buluyordum. Kesin olarak vaziyet aldım. Ne yapabilir Fransızlar? Hiçbir şey yapacak halde değiller fikri ileri sürülüyordu. Evet. Fransızlar Suriye'deki mevcutları itibarıyla hiçbir şey yapacak halde değiller, fakat sadece harp ilan edilmesi bile, bizim memleketimizi büsbütün yeni bir siyasi ortam içine atardı. Avrupa'da gelişmekte olan büyük siyasi olaylar sebebiyle, kendi imkânlarımızı, durumumuzu birdenbire muayyen bir meseleye bağlamış oluruz ihtimalini, ciddi bir sakınca olarak görüyordum. Fevzi Paşa'dan rica ettim, bana yardım etmesini söyledim. Nihayet. Atatürk İstanbul'da son gösterişli hareketleri yaptıktan sonra Ankara'ya dönerken yolda kendisi ile Eskişehir'de görüştüm. Uzun boylu tekrar anlattım. Bir askeri hareket şıkkına girmenin mahzurlu olacağına onu ikna etmeye çalıştım ve muvaffak oldum. Dinledi uzun boylu. Böyle bir hareket yapmayacağını, yaptırmayacağını söyledi.

Bir İstanbul dönüşünde hatırlıyorum ben. Atatürk, Konya Ereğlisi'ne kadar trenle gitmişti. Ereğli'deki davranışlar, Hatay meselesinin böyle bir askeri darbe mahiyetinden, ihtimalinden çıkıp sükûnetle ilerlemesi ve sükûnetle hallinde ileri bir safhanın ümitleri başladığı zamandır. Hatay meselesinde böyle büyük bir buhrandan, hem hükümet olarak, hem de şahsen kendim geçmiş bulundum. Neticede, Atatürk, teşebbüsünü başarı ile bir sonuca vardırdı. Fransızlar Hatay'a kuvvetimizin girmesine ve Hatay'ın istiklalini kabul etmeye istidat gösterdiler ve nihayet, bu şekilde Hatay meselesi 1937'de kesin olarak bir neticeye bağlanmış oldu. Atatürk'ün Hatay teşebbüsü, bu suretle esaslı bir adım mahiyetinde başarıya ulaştı. Vaktinden evvel tamir edilmez şekilde münasebetlerin bozulması ve Fransızlarla aramızda harp çıkması ihtimali bertaraf edilmiş olarak başarılı bir hüviyet kazandı.

Hatay, daha Garp Cephesi'nde taaruzdan evvel Fransızlarla itilaf yapılırken, hudutlar tashih olunurken, Fransızlarla ciddi bir münakaşa konusu olmuştur. Orada evvela Hatay'ın hudut içine alınması ve sonra da herhalde Türkler için daha olumlu özel bir siyasi idare, yani istiklal ifade eden bir idare temin olunabilmesi için çok emek sarf olunmuştur. Vakit vakit Ankara İtilafnamesi'nin Hatay yüzünden kesilmesi ve Fransızlarla sulh olmaması ihtimali bile göze alınmıştır. Bu safhaları Atatürk bana cephede anlatırdı, cephede bilgi verirdi ve Hatay yüzünden Fransızlarla itilafın bir neticeye varmaması ihtimalinden yakınırdı. Ben de kendisine, İstiklal Harbi'nin o devirde Gaziantep ve Adana'yı behemahal kurtarmanın harbin ondan sonraki cereyanı için bize çok faydalı olacağını, meseleyi bu şekilde bırakırsak, her şeyin zaten büyük zaferin neticesine bağlı olacağını, o zaman için iyi bir hazırlık yapılacağını söylerdim.

Gaziantep ile Adana'yı kazanarak ve Hatay ile ilişkisini kabul ettirerek bir itilafa varılmasının, Garp Cephesi'ndeki savaş için faydalı olacağı mütalaasında bulunurdum. Yani Fransızlarla itilaf yapılması için gayret sarf etmenin, harbin neticesi için lüzumlu olduğunda birleşiyorduk. Atatürk ile son Hatay Münakaşası, itilaf esnasında kendi yazdıklarından benim anladığıma göre, daha ziyade etrafından geliyordu. O zaman her ne söylenirse Fransızların her şeyi kabul etmeye hazır olduklarını tahmin edenler vardı. Zaten siyasi anlaşmalarda, o siyasi anlaşmanın istinat ettiği askeri zaferin değerini ölçmekte, daima mübalağa ediciler bulunacaktır. Büyük siyaset adamları, büyük askerler her askeri zaferin gerçek değeri olan ölçü ne ise, onu tayin etmekte ve onu almak için gayret sarf etmekte özel maharetleri olan insanlardır.

Atatürk'le Hatay konusunda, İstiklal Savaşı'nda değil., 1936-37'de çok münakaşa ettik. Uzun sürdü. Ve belki o zaman bir askeri hareket yapsaydık, daha isabetli olurdu, daha iyi olurdu fikri onda kalmış olacaktır. Ama bunun işaretini, izini hiçbir zaman göstermedi.

İtalya ile Münasebetler

Hatay, siyasi ve askeri bir meseleydi. Bir de Nyon meselesi olmuştur. Bu, İtalya'nın Habeşistan seferi esnasındaydı. Birleşmiş Milletler'in verdiği bir kararda Akdeniz'de İtalya gemilerine karşı Akdeniz devletlerinin müşterek bir tedbir almaları söz konusu idi. Biz de bu devletler arasına iştirak edip vazife alacaktık. Ben, bu münasebetle İtalyanlarla evvela temasa gelmek ve İtalyanlarla temasa gelip eğer İtalyanlar bizim tarafta, Doğu Akdeniz'de bir hadise çıkarmak istiyorlarsa, bizimle tutuşmalarının lüzumsuz ve sakıncalı olacağı kanaatindeydim. Bunu onlara söyleyelim. Onun için İtalyanlarla bu şüphe devirlerini idare ederken, tedbirde dikkatli olduğumuz kadar çatışmak için vesile vermemeye ve İtalya arzuları nerede kendini gösterecek ve patlayacaksa, onu sükûnetle kendi seyrinde bırakarak takip etmeye dikkat ediyordum. Bir bahane vererek bir macerayı kendi üzerimize çekmekte fayda görmüyordum. Bu Nyon meselesi böyle bir davadır. Bunu görüşmek üzere Hariciye Vekilimiz Dr. Tevfik Rüştü Aras Cenevre'de idi. Orada temas ediyordu. Hükümetçe kendisine verdiğimiz talimat, 1937 yazında oluyor. Dr. Tevfik Rüştü orada. Hükümetçe kendisine bu talimatı vermiştik iştirak etmesin, diye.

Nyon'da İtalyanlara veya İtalyan gemilerine karşı limanlarımızda tedbir mevzubahis...

Nyon görüşmelerine katılıyoruz Akdeniz devleti olarak. Bir madde var. Bu anlaşmayı imzalayan devletlerin donanmaları anlaşmaya dahil bir devletin limanlarından ikmal yapabilir. Mesela Fransız, İngiliz donanmaları gelip Türk limanlarından ikmal yapabilir. Bir süretle İtalya aleyhinde fiili bir hareket gibi geldi bu bana. İtalya aleyhine fiili bir düşmanlık. Siyasi bütün tartışmalara olumlu bir Akdeniz devleti olarak iştirak ettikten sonra, fiili bir hareket için ihtiyatlı olmamız ve girmememiz lazım geldiği kanaatindeydim. Bunun için ısrar ediyordum. Fazla uğraşmayalım diyordum. Tevfik Rüştü oradaydı. Ben hükümet noktainazarı diye bunu takip ediyorum. Atatürk de o zaman Florya'da, onlar da Tevfik Rüştü ile temas etmişler. Tevfik Rüştü'nün verdiği bilgiye göre, Florya'dan da ona ayrı talimat veriyorlarmış. Tevfik Rüştü hükümetle de

reisicumhurla da temas ederek, her iki talimatı idare etmek için gayret ve maharet göstermeye çalışıyor. Nihayet bir gün talimatlar çelişiyor. Biz, İstanbul'dan verilen emre göre Tevfik Rüştü'nün bir karar verdiğini veya vereceğini öğrendik. Böyle bir hadise oldu. Tahkik ettim, İstanbul'dan talimat vermişler. Geleyim, görüşelim, dedim. Gelip görüşmek için izin istedim ben, görüştüm. Mutabakata vardık.

Çiftlik Olayı

Nyon Anlaşması Ankara ile Florya arasında kalemi mahsus müdürleri ile temas halinde tartışıldı ve dediğim gibi Tevfik Rüştü, Cenevre'de her iki taraf arasındaki münakaşayı idare etmek için büyük bir darlık içinde çalıştı. Bu vaziyette iş sona erdi. Atatürk, Ankara'ya gelişinde yolda, Atatürk Çiftliği'nin önünden geçerken bazı sualler sordu, onlardan konuştuk ve akşamüzeri köşkte toplanmaya çağrıldık. 18 veya 19 Eylül günü. Bütün bu olaylar uzunca bir zamandan beri benim çalışmamda ve Atatürk'le olan münasebetlerimizde bir yorgunluk ve kırgınlık havasının son safhasıdır.

Çiftlik olayından evvel de birtakım özel meseleler çıkmış ve tartışmalı olarak birtakım hal şekillerine bağlanmıştır. Her birinin bir izi kalmıştır. Şimdi sırasıyla söyleyeyim. Yugoslavya'dan dönüyordum. Geldim, ilk rastgeldiğim vekil arkadaşlardan biri, "Ankara'da Orman çiftliğinin Ziraat Vekâleti tarafından satın alınması konuşuluyor" dedi. Celal Bey'e söylemiş.

Vekil arkadaş bunu bilgi olarak verdi. Niçin oluyor, nasıl oluyor, sebep nedir tarzında bilgi almak istedim. "Fazla bir bilgim yok" dedi. "Yalnız böyle bir mesele var. Onu haber veriyorum" dedi. Bunun üzerine Atatürk'le görüştüm.

Bu meseleyi ben açtım Atatürk'e, Atatürk ile ilk görüşmemde, Yugoslavya'dan döndükten sonra, bu Orman Çiftliği'nin satın alınması meselesini konuştuk. Atatürk Ziraat Vekâleti'nin çiftliği almak istediğini söyledi. O zaman, hatırımda tam rakamı kalmadı, bedeli meselesinin konuşulduğunu da orada öğrendiğimi

zannediyorum. Ben buna itiraz ettim. Orman çiftliğini yetiştirmek için çok emek sarf etmişsiniz, ama hükümet ve devlet de bir örnek göstermek için gösterdiğiniz gayreti kolaylaştırmak üzere çok emek sarf etmiştir. Büyük ölçüde hükümet yardımı ile, hazine yardımı ile meydana gelmiş bir eseri tekrar hazineye satmak muamelesi bizim için doğru olmaz. Ne olacak bu çiftlik, diye sordu. Ne olacak, bunu alacaklar bir gün, dedim. Yolunu devlet yapar, suyunu devlet getirir, ağacını devlet diker, sonra eser maydana gelince bunu değerlendirir satarsın. Özel bir maldır diye bu yürür gider, bırakmazlar. Hepimiz gideriz gitmeyiz ama sondan sonra bunu alırlar. E ne yapalım dedi. Bilmiyorum, ne yaparsın. Vereyim öyle ise, nereye vereyim dedi. Hazine'ye ver doğrudan doğruya dedim. Vereyim sözünü, o söyledi. O halde ben vereyim dedi. Bu muamele böyle takarrür etti aramızda. Ali Çetinkaya, öğrendiği zaman beni gördü. Atatürk, çiftliği Hazine'ye veriyormuş, dedi. Evet, öyle kararlaştırdık dedim. Tafsilat söylemedim. Öyle kararlaştırdık dedim. Dedi ki, Atatürk çiftlikte her ağacın dikilmesine ilgi göstermiştir, takip etmiştir, zevk almıştır. Bunu seviyor. Üzüntüsü yok mu? Bunu böyle Hazine'ye bağışlamakla müteessir olmaz mı? Hiç öyle görmedim ben dedim. Hakikat de öyle. Olmaz, son derece müteessir olmuştur, hiç şüphe etme buna dedi. Bir ağacına kıyamayan hepsini birden verir mi bunun, dedi. Aslında çiftliği elden çıkarmanın bir sebebi de zarar etmesi. Ondan kurtulmak için satış muamelesi düşünülüyor. Çetinkaya mümkün değil, çok müteessir olmuştur dedi, doğru bir şey değil bu. Doğru bir şey yapmadı manasına mı söylüyorsunuz, doğru bir şey değil manasına mı söylüyorsunuz, dedi. Öyle görmedim ben, dedim. Böyle bir ikazı aldım. Böyle bir şey yaptı bana, bu bir. İkincisi, çiftlik Hazine'ye devrediliyor, fakat bira fabrikası devredilmiyor. Bunu sonradan öğrendim. Dediler ki, bira fabrikası devredilmeyecek, pekâlâ dedim. Bira fabrikası devredilmeyecek ve bira inhisarı yapılacak. İstanbul'da Bomonti Fabrikası'nın bir davası var. Ondan bir defa da Atatürk şikâyet ediyor. Bomonti Fabrikası, imtiyaz müddetinin bitmesi üzerine devlete intikal ediyor. Bomonti Fabrikası, buna itiraz ediyor. Harp seneleri müddetten sayılmaz diyor. Harp seneleri müddetten sayılır diye bir toplantımızda Atatürk Bomonti Fabrikası'nın haksız olduğunu, bu muameleyi bir an evvel

neticelendirmek lazım geldiğini söylüyordu. Nedir, niçin teehhür ediyor diye aradık. Adam Danıştay'a müracaat etmiş, dava etmiş. Adam haksızdır, muamelesini durdurmak lazım, bir an evvel bitirmek lazımdır mühalazasına karşı ben dedim ki, ne yapıyor adam? Böyle bir muameleye maruz kalmıştır. Bir Türk şirketidir. Türk mahkemesine müracaat ediyor. Yabancılık diye iddiası yok adamın. Mahkemeye gitmeyin mi diyeceğiz? Olmaz böyle şey. Gitsin dedim, bakalım mahkeme ne hüküm verecek. Bu meseleyi böyle kapattım ben.

Bomonti'ye lüzum yok diye düşünüyorlar. Halbuki ona da ihtiyaç var diye söyledim ben. İkisine de ihtiyaç vardır dedim. İnsihar Vekâleti bira fabrikası ile bir mukavele yapacak, inhisar mukavelesi yapılarak tayin olunan fiyatla, bira fabrikası satış yapacak, işletilecek. Bu muamele bahis konusu. Orman çiftliği yapacak bunu. Orman çiftliği devlete verilecek ve sonra da bira fabrikası ile vekâlet böyle bir şey yapacak, mukavele yapacak. Bir gün vekil bana geldi, dedi ki, Orman çiftliği ile bira fabrikası üzerine bir mukavele yapmaya imkân yoktur. Hukuki vaziyet odur ki, bütün bu tasarruflar Atatürk adınadır. Onun için bu inhisar mukavelesi, vekâletle Atatürk arasında yapılmak lazım. Bunun üzerine ben, Atatürk ile konuştum. Vaziyet bu dedim. Bira fabrikası ile mukavele yapılacak ve bunu Orman çiftliği yapamaz. Mal sahibi olan tasarruf sahibi olan sizinle vekâlet arasında, inhisar mukavelesi yapılmak lazım. Güldü Atatürk. Nasıl olacak dedi. Bu olmayacak dedim. Karşı karşıya geçeceğiz de devlet reisi ile hükümet olarak inhisar mukavelesi yapacağız, olmaz bu dedim. Çiftlik hikâyesinde vaziyet bu.

Bundan sonra Nyon mukavelesi üzerine Heyeti Vekileye gelecek, toplanacak vs. zihnimde birden bire canlanan hadise bu benim: Çiftlik hikâyesi.

Evvelce de Atatürk ile Hükümet Başkanı olarak beni müteessir eden bir olay cereyan etmişti. Atatürk vekillere sert muamele yapacak. Atatürk'ten bilhassa rica ettiğim, vekillerden hangisini istemiyorsa, itimadı yoksa söylesin, vekile söyleriz, hiç kimse kendi itimadına mazhar olmadığı halde vekalette kalmak arzusunda değildir, emin

olsun bundan, bunu değiştirmek mümkündür. Yapmasın bunu. Bunu rica ettim kendisinden. Bu nokta üzerinde son derece kırılıyorum. Toplanıyoruz. Herhangi bir vekili istifaya mecbur etmek için, sert muamele yapmak onun için çok ağır bir muamele oluyor. Hükümet olarak, başvekil olarak benim için de çok üzüntü verici bir hadise oluyor.

1936-37'lerde ben nasıl yorgun, artık geçinmekte güçlük çekilen bir adam haline gelmişsem, Atatürk'ün de sıhhatinde başlayan bozukluklarla sükûnetini kolaylıkla kaybeder hale gelmiş olduğu kanaatindeyim. Atatürk'ün son anlarında beraber bulunmadım. Ama işittiğime ve tahmin ettiğime göre, son ana kadar melekâtını muhafaza etmiştir. İnsanlar melekâtını muhafaza edebilir. Bununla beraber hasta bir insanın bir tartışmada sükûneti daima müteessir olur. Hasta vücut tartışmalarda, muhakemelerde daima bir yorgunluk ve az tahammül göstermek istidadındadır. Muhtelif meselelerde çekişmelerde bunları, benim üzerimde bir yorgunluk devri saymak kabil olduğu gibi, Atatürk üzerinde de bir hastalık devri, başlamış olan hastalıkların sinirler üzerindeki yorgunluk devri, saymak mümkündür.

Nyon olayını takiben İstanbul dönüşünde akşam üzere Atatürk çağırıyor denildiği zaman vekillerin türlü sebeplerle, çoktan beri birikmiş olan dolgunluklarla sert muameleye mazhar olmaları ihtimali benim zihnimde bir kâbus gibi canlandı. Bundan sonraki sofra hayatının teferruatının ehemmiyeti yok. Ziraat Vekâleti'nin çalışmadığından, diğer vekâletlerin çalışmadığından bahsettikten sonra, şahıslara karşı çok kırıcı olmaya başladı. Ben onları müdafaa etmek mecburiyetinde kaldım. Bununla sofra toplantımız ekşi bir hava içinde bitti.

Bu toplantıya giderken muhtemel hadiselere göre ondan kopmak için, vazifeden çekilmek için kesin bir niyetim var mıydı? Bir hadiseye gidiyoruz. Neticesi ne olacak, nasıl çıkacak bilgim yok. Bir olaya gitmek endişesi bende uyandı. Artık çalışma güçlüğünden dolayı ayrılmayı da düşünüyordum. Ben, sabırlı ve tahammüllü bir adam olarak tanınmışımdır. Arkadaşlarım, siyasi rakiplerim,

münakaşa ederler. Benim sabırla ve tahammülle geçirdiğim her meseleden sonra, büyükbir gayret sarf ederek o işten kurtulmaya çalıştığıma, gayretimin bu maksada dayanıdığına hükmetmezler. Arkadaşlarım da herkes de, o sabırlıdır, dayanır, dayanma gücü vardır, ne kadar istesek dayanır, beni böyle muhakeme ederler. Sonra bir gün yine zorladıkları zaman hiç ummadıkları ölçüde sabrımın tükendiğini görürlerse şaşakalırlar, bu sefer beni haksızlıkla itham etmeye kalkarlar. Bütün hayatta kaderim bu.

Atatürk ile beraber çalışmaktan son ayrılma olayının tafsilatı bu. Sebepleri söyledim. Birikmiş sebepleri söyledim. Bunların hepsinin üstünde olan temel sebep, biraz evvel de işaret ettiğim gibi bendeki yorgunluk ve uzun müddet beraber çalışmaktan mizaçlarımız arasında vakit vakit hasıl olan tartışmaların, çekişmelerin verdiği netice bu. Bunu tabii bir netice olarak almak lazımdır.

Uzun süre beraber çalışmanın, uzun bir yorgunluk ve tartışma ortamının, bir gün bir kopmaya müncer olması tabiat hadisesidir. Böyle olmak lazım gelir. Nitekim bu aralık hasıl olduktan sonra, bir müddet, gerginlik sert bir şekilde devam edecek vesileler bulmuş ve ondan sonra tam bir sükûnetle eski yakınlık, temas, tekrar teessüs etmiştir denilebilir. Ertesi günü Atatürk İstanbul'a gidiyordu. Ben de beraber gidecektim. Programı bozmadık. Beraber trene girdik. Trene girer girmez Atatürk beni, yalnız yanına aldı. Akşam vuku bulan çekişmelere, hadiselere, tartışmalara kısaca işaret ederek, şimdiye kadar beraber çalıştığımız zamanda pek çok defa kavga etmişizdir dedi. Ama bu kadar açıktan bu kadar serti olmamıştı. Bu sebeple sizin çalışmanıza biraz aralık vermek doğru olacaktır dedi. Ben onun bu sözünün çok isabetli olacağını söyleyerek atılgan bir tavırla karşıladım. Çok müteşekkir olurum dedim. Hakikaten yorgun ve çalışamaz bir hale gelmişimdir. Bana izin verirseniz size çok müteşekkir kalacağım dedim. Onun üzerine derhal benim yerime getirmek istediği zatın ismini söyledi. Celal Bey'i getireceğim dedi. Pek münasip olacağını, isabetli olacağını söyledim. Gerçek şudur ki, samimi kanaatimi söylüyordum. O günkü mevzubahis olabilecek insanlar arasında ve uzun müddetten beri teessüs etmiş olan beraber

çalışma devrinde, en iyi seçmenin bu olacağını samimi olarak söyledim.

BAŞVEKİLLİKTEN AYRILDIM

Kararı Atatürk İle Verdik

Başbakanlıktan ayrılmak kararını Atatürk ile birlikte, 1937 yılı Eylülü'nün 18'inci akşamı, trenle Ankara'dan İstanbul'a giderken böylece verdik. Bir gece önce, 17 Eylül'de Çankaya Köşkü'nün sofrasında kendisiyle aramızda anlattığım gibi şiddetli bir tartışma geçmişti.

Ben İstanbul'da nispeten az kaldım. Tarih kongresinde Atatürk ile birlikte bulunduktan sonra Ankara'ya avdet ettim. Benden bir müddet sonra, ekimin ilk günlerinde Atatürk de Ankara'ya döndü. Ege'de sonbahar manevraları yapılacaktı. Beni davet etti. Beraber gittik. Manevraları takip ettik ve 4-5 gün içinde tekrar Ankara'ya geldik.

Manevralar sırasında münasebetlerimiz, bilhassa dış görünüş itibarıyla, eskisi gibiydi. Sık sık beraber oluyorduk. Tartışmalara beraber katılıyorduk. Fakat bu durum daha ziyade kısa ve geçici bir müşterek misafirliğin icabıydı.

Yine Ankara'dayız. Resmi münasebet bakımından uzak bulunuyoruz. Resmi vazifeliler yanında, vazifesi olmayanların münasebetlerini az çok uzak tutmaları tabiidir. Bu arada bir iki defa Çankaya'ya çağırdı, beraber sofrada bulunduk.

Stadyum Olayı

Ekim ayı sonuna yaklaşıyoruz. Önümüzdeki günlerde Meclis açılacak. Artık benim izinli bulunma halime son vermek lazım. 25 Ekim'de başvekillikten ayrıldığımı ilan ettik. Başvekil Vekili Celal Bey yeni hükümeti kurmakla görevlendirildi. Benim vazifeden ayrılmamı böyle, tedrici olarak tahakkuk ettirdik. Bugünlerde bir talihsiz hadise oldu.

Bir pazar günü futbol maçına gittim. Yürüyüşe çıkmıştım. Yanımda çocuklarım ile Kâzım Özalp'ın oğlu da vardı. Onlar maçı görmemiz için ısrar ettiler. Stadyumda, Atatürk'ün kalemi mahsus müdürü rahmetli Süreyya Bey bir yerde oturuyordu. Ben de gittim, yanına

oturdum. Biraz zaman geçtikten sonra halk benim orada bulunduğumu fark etti. Büyük ölçüde nümayiş yapmaya, bağırmaya ve alkışlamaya başladılar. Baktım tezahürat devam ediyor. Orada oturamaz hale geldim. Artık stadyumda kalmam doğru olmayacak. Çıktım, güç halde bir arabaya bindim ve eve döndüm. Sonra öğrendim ki, bağırırken fena sözler söylemişler. ”Bizi bırakıp nereye gidiyorsun?” demişler. Çok fena sözler söylemişler. Hadiseden pek müteessir oldum, fakat yapacak bir şey yok. Bir emrivaki karşısında kalmıştım.

Çankaya’da Sofrada Görüşülenler

Bu olay, Atatürk’ü çok etkilemiş. Arkadaşlarıyla akşam toplantılarında günlerce bunun üzerinde konuşulmuş. Her birine ayrı ayrı fikirlerini soruyormuş. Ve sofrada bulunanlardan, kimi müteessir olduğunu, kimi şaştığını, kimi böyle şeyler beklemediğini söylemiş. Görüşmeler günlerce devam etmiş. Bu laflar yayılmış ve herkes ne olacağını bilmiyor.

Çankaya’daki bu endişenin ve Atatürk üzerindeki etkinin sebebini sonradan bana anlatmışlardır. Atatürk’ün yakınları kendisine ilk anda, benim çekilmemin halkça iyi telakki olunduğu raporunu vermişler. Atatürk hakikatin, bunun tam zıddı olduğunu hadisat ile öğrenmeye başladıkça dikkatli davranmak lüzumunu hissetmiş. Stadyum hadisesinden önce de halk, gördüğü yerde beni alkışlamaktaydı. Fakat stadyumdaki tezahürat bunların hepsini geçti ve tezahüratı yapanların önemi, işi bir ciddi mesele haline getirdi.

Meclis 1 Kasım’da açılmıştı. İlk günler, Meclis’e girdiğim zaman milletvekilleri şaşkın ve çekingen bir hava içinde, bir şeyler bekler haldeydiler. Ben bir milletvekili olarak, Meclis içinde bir köşede otururdum. Biraz zaman geçtikten sonra milletvekilleri yeni hükümetle, yeni idare ile kaynaşmış bir hale geldiler. Bu stadyum olayının dedikodusu da sürüp gidiyor. Nihayet mesele, rahmetli Salih Bozok tarafından Parti Meclis Grubu’na getirildi.

Yeni hükümet henüz programını açıklamamıştı. 6 Kasım günü hükümet programı üzerinde görüşmek için bir grup toplantısı

yapıldı. Bunun görüşülmesi nihayete erdiği esnada, Salih Bozok, benden izahat istemek için söz alarak şunları söyledi:

”Maksadım şudur: bu yeni tebeddül dolayısıyla ortaya çıkan bazı hadiseler olmuştur ve bu hadiseler bazılarımızı az çok endişeye düşürmüştür. Bendeniz istiyorum ki, bu endişeler aramızdan kalksın. Elbette bir çoğunuz işitmişsinizdir; şurada, burada bazı yanlış tefsirler ve dedikodular olmuştur. Hakikati bilmeyenler veyahut bulanık suda balık avlamak isteyenler vardır. Bu noktainazardan tebeddülün neden vukua geldiğini, niçin olduğunu İsmet İnönü lütfen izah etsinler. Onun tarafı, bunun tarafı gibi endişeler ortadan kalksın. Bizim ayrı ayrı taraflarımız yoktur. Kitle halinde emelimiz, hedefimiz birdir. Maruzatımın kabulünü kendilerinden çok rica ederim.”

Bu istek üzerine söz aldım. Ve bütün dedikoduları, endişeleri kesip atmak için geniş bir konuşma yaptım.

Çalışma Güçlükleri

Parti grubunda Başbakan Celal Bayar’ın hükümet programının görüşülmesi fazla uzun sürmedi. Zaten Başbakan, hükümetinin, eski hükümetin bir devamı olarak alınmasını istiyordu.

Dikkatler daha fazla rahmetli Salih Bozok’un benden izahat talebi üzerine çevrildi. Kürsüye çıktım. Dedim ki:

”Arkadaşlar: politika hayatında bu kadar çetin bir azizlik ilk defa başıma geliyor. Salih Bozok arkadaşımız, çekilen bir başvekilin niçin çekildiğini bilmediğini ve ortalıkta dönen dedikodulara cevap vermemi istiyor. Bu, çetin bir vazifedir. Şimdi arkadaşımın ne işittiğini ve şöyledir, böyledir diye hangi ihtimalleri bertaraf etmek için benden izahat istediğini bilmiyorum. Fakat parti de, onun arzusuna uymuş olmak için hiç sesini çıkarmayarak bekler gibi bir vaziyet gösterdiğinden, buna hürmet etmeye mecburum.

Ortada merak edilecek hiçbir şey yoktur. Uzun zamandan beri hakikaten yorucu ve bunaltıcı işler içinde bulunduğumu bilirsiniz. Ve

ben Atatürk'ten her vesile ile, artık bana müsaade etmesini ve kendimi toplamak için fırsat vermesini isterdim. Hatta o kadar çok isterdim ki, bunun naz telakki edilmesinden ve lütufkârlıklarından mahrum etmemesini ve mütemadiyen onların yeniden ifadesini tekrar istiyormuş gibi telakki edilmesinden sakınırdım. Geçen Nyon Konferansı ile neticelenen Akdeniz'deki korsanlık işi için kendisiyle münakaşa etmiştik. Bir defa o zaman partide izah ettiğimden anlaşıldığı gibi, ben bu vaziyeti çok endişe ile telakki ettim. İzmir'e gidiyordum. İzmir seyahatime gitmeden evvel Atatürk'e İstanbul'da maruzatta bulundum. Bütün bu Avrupa ahvalinin fena olduğundan, memleketimizin bu bulanık hava içinden selamet ve emniyetle çıkarılmasında şedit bir endişe gördüm. Vaziyeti Atatürk'le beraber mütalaa ettik. Bu endişeli mütalaalarımdan kendileri daha ileri giderek ihtiyatlı tedbirler tavsiye ettiler. Bu vaziyette ayrıldık. Biz İzmir'de iken Nyon Konferansı'na davet olunduk. Hariciye Vekilimiz dışarda idi. Oradan muhabere ettik ve talimat verdik. Sureti umumiyede fikrimiz şu idi: Akdeniz Konferansı'na iştirak etmemek mümkün değildir. Vazifemizdir. Amma kendimizin arzu etmediğimiz ve memleketimizin takatı haricinde bir bağlantıya girmekten sakınalım. Sureti umumiyede Atatürk'ün de fikri böyle idi. Biz de onu takip ettik. Hükümet erkânına ayrı ayrı İzmir'den malumat vermekle beraber Hariciye Vekilimize de tebligat yaptık. Burada hükümet toplandı Üç, dört gün bu konferansa ait mesai çok yorucu şartlar altında devam etti. Gündüz akşama kadar çalışıyorlar. Fransa ve İngiltere konferansa hazır olarak gelmişler. Binaenaleyh bir an evvel düşündüklerini tadil ettirmeden, olduğu gibi kabul ettirmek istiyorlar. Kararlar veriyorlar ve istiyorlar. Biz bunu geç vakit haber alıyoruz. Aldıktan sonra cevap vermek lazım. Gece sabaha kadar çalışıyoruz. Hülasa çok yorucu bir şey. Nihayet müspet bir neticeye vardık. Bunları muhakeme ediyoruz. Tabii bunları dışardan, Avrupa'dan alıyoruz. Kendimiz burada mütalaa ediyoruz ve devlet reisimize arz ediyoruz. Onun mütalaasını alıyoruz.

Hülasa, her çetin meselenin müzakeresi zamanında olduğu gibi dikkatli ve devamlı, sıkı çalışmalar… Böyle bir çalışmadan çıktıktan

sonra insan büyük bir güreşten çıkmış kadar yorgun ve yıpranmış bir vaziyette oluyor.

Sonra buraya geldik. Atatürk de İstanbul'dan geldi. Mukaveleyi tasdik etmek için Meclis toplandı. Meseleyi Meclis'te müzakere edeceğiz. Atatürk İstanbul'dan geldiği gün, ben kendilerini dışarda karşıladım. Görüşülmüş olan, cereyan etmiş olan meseleleri yeniden müzakere ettik. O gün Heyeti Vekile toplandı. Akşam üzeri hükümeti davet buyurdular. Vekillerle beraber orada bulunduk. Orada günün geçmiş meselelerinden konuşuluyordu. Çetin münakaşalar esnasında, Avrupa ile olan münasebetler üzerine, münakaşalarımız esnasında bazı mütalaaları biz burada tetkik ederken kâfi derecede kavrayamamıştık. O cihetleri tekrar münakaşa ettik. Vaziyeti Atatürk'e arz ettim. Bu maruzatımı kendilerini istikbal esnasında yaptım. Sonra söz devlet işlerine intikal etti. Bu arada kendisine tekrar tekrar çok yorgun olduğumdan ve vazifeme devam edebilmek için kendimde kudret görmediğimden ve işlerin icabındaki mündemiç zorlukları ve güçlükleri karşılayacak kudretimin kalmadığını arz ettim."

Milletvekilleri beni dikkatle dinliyorlardı. Söylediklerim, içlerinden bir kısmının zaten malumuydu. Yorgunluğumu, Atatürk'ten beni görevimden affetmesi için ricalarımı, bilhassa, son zamanlarda başlamış çalışma güçlüklerini ve şikâyetlerimi biliyorlardı. Bu çalışma güçlükleri gittikçe artıyordu ve tahammülüm azalıyordu.

Gruptaki konuşmamın, Atatürk ile yaptığımız son tartışmanın hikâyesi safhasına gelmiştim. Bu tartışmayı da bazı milletvekilleri biliyorlardı. Zira, herkesin önünde geçmişti. Tartışmadan dolayı duyduğum üzüntü derin ve samimiydi. Konuşmama şöyle devam ettim:

"Bendenizin terbiyeli bir adam olduğumu bilirsiniz. Benim, resmi işlemlerimde olduğu gibi hususi hayatımda da Atatürk benim velinimetimdir. En mühim resmi hayatımda ve karşılaştığım hadiselerin hepsinde muvaffak olmam için Atatürk'ün çok emeği geçmiştir. Fakat kendisi silinmiş, daima bütün muvaffakıyet şerefini

bana vermiştir. Tabii bütün bunlar meydana çıkmıştır. Muharebede de böyle yapmıştır?”

Atatürk’e Minnettarlığımı Söylüyorum

”Sonra, servetim olmamakla beraber, böyle bir düşünce hiçbir zaman benim zihnimden geçmedi, amma, hususi hayatımda bu memlekette maddi bakımdan rahat bir adamın hayatını geçirdim. Bunu bana Atatürk temin etti. Kendisi bir dilim ekmek yerse bana yarısını yedirmekten zevk alır. Onun için gerek resmi hayatta, gerek hususi hayatta kendisine ne kadar minnettar olduğumu takdir etmek kolaydır.

O gece kendisiyle konuşurken şikâyetlerimi, vicdani olarak bugün takdir ettiğim gibi, bir şefe, büyük bir adama söylenemeyecek surette, bilhassa Heyeti Vekile’de, kalabalık bir yerde söylenemeyecek şekilden daha ileri giderek söyledim. Şimdi düşünürken takdir ediyorum. Şikâyetimde söylediğim şu idi: Canımdan bezdim, artık devam edemeyeceğim…

Bunların lüzumu yoktu. Çünkü ortada muayyen hiçbir mesele yoktu. Bu kadar tecrübeden sonra ikimiz arasında cereyan eden konuşmada, artık bu işten usandım dediğim zaman, dışarda birisi bunları işitseydi türlü türlü sebepler tahayyül edebilirdi. Ama olmuyor. Bir gün evvelki ifadelerimde ölçülerimin normal olmadığını ertesi günü takdir ettim. Hükümet işlerinde çalışamayacak kadar yorgun düştüğümü ve yıprandığımı tekrarlayarak kendisinden istirham ettim ki, bana izin versin… Atatürk o gün pek lütufkâr davrandı. Peki dedi, tasvip etti. Meclis yeni dağılmış, tekrar toplanmaya da lüzum görülmedi. Onun üzerine izin şeklinde bir fasıla verdikten sonra hükümet tebeddülünü tasvip ettiler. meselenin heyeti umumiyesi bundan ibarettir.

Eğer arkadaşım Salih Bozok’un işittiği muayyen sözler varsa ve o sözlere benim cevap vermem faydalı olacaksa lütfetsinler, daha açık izah edebilirim. Fakat sureti umumiyede, nihayet hususi bir Meclis’te benim itirazım nazarı dikkate alınmıştır. Çünkü siyasi hayatımda uğradığım çetin müşkilatı iktiham için lazım olan kuvveti haiz

olmadığım yolundaki ısrarım hükümetten çekilmemi intaç ettirmiştir. Şimdi Salih Bozok arkadaşım bana yüklediği bu çetin vazifeyi kendisi ikmal etsin. Ne dedikodular işitti ise onları bildirsin."

Salih Bozok'un Sorusu

Bu umumi izahatımı bitirdikten sonra Salih Bozok, "Geçen hafta futbol maçına gitmiştiniz. Orada bir tezahürat yapılmış. Ben bunu çok tabii görürüm. Şimdiye kadar yaptığınız büyük işleri takdir eden bir adamım. Ve daima alkışlarım. Fakat o tezahürattan istifade etmek isteyen bazı bedbahtlar olmuş ve bu aramıza kadar gelmiştir. Ben hakikati bildiğim için bunun herkes tarafından bilinmesini ve şüphenin aramızdan kalkmasını istiyorum. Bunu lütfederseniz teşekkür ederim" dedi.

Tekrar kürsüye çıktım, benden istenilen hususları şöyle cevaplandırdım:

Stadyumda Neler Oldu?

"Futbol maçına gittim. biraz sonra alkışladılar. Maçı veya dışarısını alkışlıyorlar. Ne ise... İşi uzattılar. Baktım, bana tezahürat yapıyorlar. Çocuklarım da beraberdi. Otomobille çıkmayacaktım. Ben esasen yürümek niyetiyle çıktım. Dışarda birkaç mektep talebesi, izciler ve halk kalabalığı vardı. Kalabalıktan bir kısmı kapının etrafında bulunuyordu. Yaşa diye bağırmaya başladılar. Selamladım, bırakmadılar. Onun üzerine orada bulunan bir açık otomobile atladım ve yürüttüm. hatta yanıma çocuklarımı dahi alamadım. Biraz yürüyebildik. Polis, jandarma, yol açmak için uğraşıyorlardı. Bağıranlar içinde "Yaşa"dan fazla veya başka bir söz işitmedim. Böyle değişme zamanlarında ne hadise olabilir? Böyle herhangi bir memlekette herhangi bir sebeple sempati tezahürleri olabilir. Böyle anlarda kalabalık içinde birkaç tahrikçi sureti mahsusada teşvikler de yapabilir. Fakat evvelce de arz ettiğim gibi halktan "Yaşa!" sözünden başka bir şey işitmedim. Çok kalabalıktı. Zaten fazla işitir bir adam olmamakla beraber, herhangi bir mülahazaya sebebiyet verecek bir şey hissetmedim. Böyle zamanlarda türlü türlü sebeplerle belki

aramıza ve partiye nifak sokmak isteyenler bulunacaktır. Cumhuriyet ilk günden beri büyük imtihanlar geçirdi. Yeni bir devlet, yeni bir rejim ve cemiyet kurmak kolay bir iş değildir. Çok daha zengin ve daha varlıklı memleketlerde bu tecrübelerden müspet neticeler alınmamıştır. Yenilerden de ne netice alınacağı bilinmez. Onun için Türkiye'nin varlığı, dahilde, hariçte itimat telkin eden büyük bir varlıktır. Memleketler için, milletler için en mühim ve en zararlı şey, içte olan nifaktır. Şimdi böyle zamanlarda bizim aramıza nifak sokmak için gösterilecek gayretlerin hepsinin beyhude olduğunu ispat etmeye mecburuz. Şimdiye kadar geçirdiğimiz zamanlarda bu esasen sabit olmuştur. Fakat daha zaman geçmeye lüzum olursa hepimiz namuskârane, vatanperverane varlık göstermeye mecburuz. Kendi aklımıza, kendi vicdanımıza, kendi vatanperverliğimize, kendi varlığımıza inanıyoruz."

Çankaya'da uzun görüşmelere sebep olan olayın hem mahiyetini, hem de benim gözümdeki manasını anlatmıştım. Konuşmamı bağlamak için daha genel olarak fikirlerimi milletvekillerine kısaca anlatmayı faydalı buldum.

Gruptaki konuşmamı şöyle bağladım:

"Salih Bozok bana azizlik yapmaktan başlayarak iyi bir sistemin başlangıcını da göstermiş oluyor. Eğer böyle dedikodu ile veyahut yanlış tefsirlerle arkadaşlar arasında, parti içinde birtakım şüpheler hasıl olduğunu işitirsek, herhangi bir arkadaşın kürsüden açık konuşmaya davet edilmesi faydalı olacaktır. Ben zannederim ki, bu ümitleri kesilinceye kadar, nifak yapmak isteyenler benim üzerimde oynamaya çalışacaklardır. Arkadaşlarımın bana itimat etmelerini rica ederim. Böyle dedikoduları veya nifakları tahrik edecek temayüllere müsait olmak için en az istidadı olan, hiç istidadı olmayan bir yaradılıştayım. Bunun çok sebepleri vardır. Fakat sebeplerin başında, size sözlerimin başında söylediğim gibi, Atatürk'ün bana olan yakın arkadaşlığıdır. Arkadaşlar bu sefer de ayrıldığım zaman, bana "yine eskisi gibi arkadaşım ve kardeşimsin" dedi. Atatürk'ü ben yalnız bu teveccüh ve hitaplarıyla değil, resmi ve hususi maişet hayatımdan kendisini bir velinimet olarak tanıdım ve

ölünceye kadar da böyle tanıyacağım. Bu sözlerim aramızda fena bir rol oynamak isteyenleri her türlü cesaretten mahrum edecek kuvvettedir.

Bu nümayişi yapanlar kimlerdir ve ne maksatla yapmışlardır. Atatürk'e düşmanlık göstermek için benim orada bulunuşumu ve çekilmemi bir fırsat mı bilmişlerdir? Yoksa masumane, şuursuz bir gösteriden mi ibarettir? Bunun hakkında bir teşhis koyacak durumda değilim. Hükümetin elinde her türlü imkân vardır. Hadiseye kimler karışmıştır, ne maksatla yapmışlardır? Bunları tahkik edebilir, gerçek ne ise meydana çıkarabilir.

Arkadaşlarım, parti içinde bana teveccüh edecek her vazifeyi en şerefli ve en yüksek vazife aşkıyla çalışarak yapacak bir emniyet ve liyakatte beni görmenizi bilhassa rica ederim."

Çankaya'da Varılan Karar

Grup'ta cereyan eden bu görüşmelerden bir-iki gün sonra Falih Rıfkı bana geldi. Akşam Köşk'te bulunduğunu yılan hikâyesinin yine açıldığını ve Atatürk'ün ne söylediğini anlattı. Bahis açılınca Atatürk, hazır bulunanlara ciddiyetle şöyle demiş:

"Ne olmuş? İnönü, bunca zaman devlet hizmetinde bulunmuş, hizmetler etmiş, takdir görmüş ve ayrıldığı zaman kendisine nümayiş yapmışlar. Elbette yapacaklar. Bir milletin hayatında bunlar tabii şeylerdir.

Büyük bir millet elbette bunları yapar. Bunu yapmayan millete, millet denilmez. Bundan sonra bu mesele bitmiştir, kapanmıştır. İnönü'yü gördüğünüz yerde hürmet edeceksiniz. Hiçbir aksi tavır göstermeyeceksiniz."

Bundan sonra, hakikaten herkesin muamelesi değişti. Ben de tabii bir hayata girdim.

Şimdi, bu maç hadisesi günlerinden bir başka hatıramı nakledeceğim: Kasım ayının ilk haftasında Balkan Paktı devletlerinin erkânıharbiye reisleri Ankara'da toplanmışlardı. Bunlardan Yunan

Erkânıharbiye Reisi General Papagos ile görüşmem mühim bir mesele olmuştur. General Papagos buraya gelince benimle görüşmek istediğini söylemiş. Bu görüşmeye mani olmak istemişler. General Papagos bunu mesele yaptı. ”Ankara’ya gelirim, İnönü ile görüşmeden giderim, bu olmaz!” diye ısrar etmiş, ”Bunu yapamam” demiş. Bunun üzerine bana geldi, görüştük. Sonra ben de kendisini ziyaret ettim.

Stadyum hadisesi anlattığım gibi kapanıp, bitti. Bundan sonra, Ankara Valisi rahmetli Nevzat Tandoğan haftada muayyen bir gün bana yemeğe gelirdi. Bir nevi koruyucu vazife almış gibiydi. Gelir, ihtiyaçlarımı sorar, vaziyeti tetkik eder, özellikle yakından alakadar olurdu. Ankara Valisi Nevzat Tandoğan, rahmetli oluncaya kadar bana çok yakın dost olarak kalmıştır.

Ben, başbakanlıktan ayrıldıktan sonra ve Atatürk’ün hastalığı sırasında, bazı kısa zamanlar hariç, hemen daima Ankara’da kaldım. Ankara’daki evimdeydim. Meclis çalışmalarına katılıyor, daha ziyade okuyor ve yazıyordum. Yazın eşim ve çocuklarım İstanbul’a gittiklerinde Ankara Palas’a geçtim. bir süre orada kaldım. Sonra, tekrar kendi evimize döndüm.

Ankara Valisi Nevzat Tandoğan’ın beni ziyaretlerinden bahsetmiştim.

Büyükelçi Olacağım Havadisi

Bir gün Tevfik Rüştü Bey gelmişti. Nevzat Tandoğan ile tesadüf ettiler. Bundan sonra Tevfik Rüştü Bey de her hafta bir muayyen gün gelirdi, tatlı tatlı konuşur, beraber yemek yerdik. Umumiyetle Nevzat Tandoğan ile aynı gün gelirlerdi. Tabii bazen ayrı günlerde geldikleri de oluyordu. Bu devam etti. Bir aralık, benim Amerika’ya büyükelçi tayin olacağım havadisi çıktı. Hiç haberim yoktu. Fena halde canım sıkıldı ve çok müteessir oldum. Şiddetli tepki gösterdim. İlk buluştuğum hafta Tevfik Rüştü Bey’e sordum. ”Evet” dedi, ”haber benden çıktı” dedi. ”Nasıl oluyor?” diye sorunca şöyle izah etti:

”Siz, bana her zaman söylerdiniz, Amerika’yı görmedim, derdiniz. Amerika’yı görmek arzu ettiğinizi söylerdiniz. Ben de bir vesile bulup, sizin Amerika’yı tanımak ve incelemek arzunuzu gerçekleştirmek istedim.”

Kendisine teşekkür ettim. Ve kesin olarak kabul etmeyeceğimi, bundan vazgeçmesini bir arzuyu söylemiş olmamla onu bir vazife ile tamamlamak arasında fark olduğunu bildirdim. Çok sert konuştum ve ”Seni mesul tutarım” dedim. Hülasa, çok şikâyet ederek Tevfik Rüştü‘yü bundan vazgeçirdim.

Dolmabahçe Sarayı‘nda Misafir Kalıyorum

Atatürk, kasım ayında (12-20 Kasım) Diyarbakır taraflarına uzunca bir seyahat yaptıktan sonra Ankara’ya döndü. Bu kış boyunca, hemen hemen haftada bir defa beni Köşk’e çağırırdı. Onunla ve arkadaşlarla beraber yemek yerdik. Atatürk ile görüşürdük. Nihayet Atatürk 1938 ilkbaharında İstanbul’a gitti ve bir daha gelmedi. İstanbul’da Dolmabahçe’den bir gün bana Atatürk’ün hasta olduğunu haber verdiler. Derhal gelip görmem için müsaade etmesini istedim. Cevap verdiler. Çağırıyordu. İstanbul’a geldim. Sarayda beni misafir etti. Bir hafta kadar kaldım. Eskiden olduğu gibi arkadaşça bir hafta geçirdik ve Ankara’ya döndüm. Bugünlerde sıkı bir perhiz ve kontrole tabi tutulmuştu, fakat hastalığı henüz ağırlaşmamıştı.

Atatürk’ün hastalığı süratle ilerliyor. Fransız Profesör Fissenger davet edilmiş, getirilmiş. O zaman ben de rahatsızdım. Atatürk, Fissenger’i benim için Ankara’ya gönderdi. Geldi, beni muayene etti. Birkaç gün onun tedavisi altında kaldım. Tedavi esnasında tekrar büyük bir buhran halinde ve tehlikeli bir şekilde hastalık geçirdim. Atatürk, benim sıhhatimle mütemadiyen alakadar oldu. Ben de onun sıhhi durumunu daima takip ediyordum. Bu arada İstanbul’a gelip kendisini tekrar görmek, yoklamak istedim. ”O da benim gibi hasta, yerinden kıpırdamasın” diye haber gönderdi.

Mektuplar

Atatürk, o devrede Celal Bayar ile daima selamlar yolladı. Bunlara mektuplarla teşekkür ettim. Birkaç defa Dr. Tevfik Rüştü Aras selamını getirdi. Ona karşılık da bir mektupla şükranımı bildirdim. Sabiha Gökçen hemen her hafta, cumartesi günleri İstanbul'a gider, pazartesi günleri Ankara'ya dönerdi. Bana Atatürk'ten haber ve muhabbetler getirirdi... Atatürk onunla da bana iyi duygularını bildirdi. Kendisine teşekkürlerimi sunar, sağlık dilerdim.

Lozan günü geldi. O yıl gazeteler bir şey yazmadılar. Fakat Atatürk beni İstanbul'dan telefonla arattı. Çok muhabbetli şeyler söyletti. Sonradan bana anlattıklarına göre bunları yazılı şekilde bildirmek istemiş. Fakat yakınları mani olmuşlar. Bir süre geçince Salih Bozok mektuplar yazarak bana Atatürk'ten haberler verdi. onun selamlarını, muhabbetlerini ulaştırdı. Behiç Bey de selam getirenler arasındaydı.

Sonradan, benim Atatürk'e, hastalığın dikkati çeken bir ağırlık gösterdiği sırada yazdığım bu mektuplara başka manalar verilmek istendiğinde, bunların etrafında polis romanları tarzında hikâyeler anlatıldığında pek şaşmışımdır. Mektuplar, insanın ağır hasta olan bir yakınına, büyük amirine göstereceği samimi alakanın ifadesidir. Yazdıklarım, böyle bir durumda duyulan teessür ifadeleri ve teselliden ibarettir. Aynı zamanda, bana gösterdiği ilgiye bütün bu zevat vasıtasıyla gönderdiği selamlara, muhabete teşekkürdür. Selamını aldığımı bu mektuplarla kendisine duyururdum. Mektupların, tabiatıyla hiçbir siyasi mahiyeti yoktur. Zaten yazıldığına göre, Atatürk benim mektuplarımı, yatağının başındaki komodinin bir çekmecesinde tutarmış. Atatürk gibi bir devlet adamının dost ve arkadaş mektubunun dışında mahiyet taşıyacak yazıları komodin çekmesinde tutacağı hatıra dahi getirilmez. Üstelik mektupların gizli kapaklı bir tarafı da yoktu. Atatürk'ten bütün o selam ve muhabbet duygularını getirenler kendisinin mektubumu aldığını, memnun olduğunu bana bildirirlerdi.

Mektupların hepsi, işte bu mektuplardan ibarettir. Ve mektupların mahiyetleri, amansız bir hastalık içinde mustarip yatmakta olan bir yakınımıza bağlılık ve sevgi göstermekten, teselli etmekten bu duyguları ifadeden başka bir şey tabiatıyla olamazdı.

Atatürk öldüğü zaman ben Ankara'daydım ve gerek hükümetin başında, gerek partinin başında aynı başvekil bulunuyordu. Benim bildiğim kadarı, Atatürk'ün evrakının gördüğü muamele, tamamıyla resmi muameleden ibarettir.

Başka türlü muamele görmesi için de, ben bir sebep bilmiyorum.

Benim, büyük Atatürk zamanında başvekâletten ayrılmam, siyasi hayatımızda vakit vakit istismar konusu olmuştur. Büyük siyasi sebeplere, büyük bir düşmanlık ifadesine bağlanmak istenir. Tafsilatı ile her tarafı anlattım. Bir aralık herkes ayrılma sebebi neydi, diye merak eder sorardı ve bu merak gençlere büyük ölçüde sirayet etmişti. Bir gün gençlerin Cumhuriyet Halk Partisi merkezinde bir toplantısı sırasında konuşma bittikten sonra, hep bir ağızdan gençler bana tekrar Atatürk ile başvekil olarak çalışırken ayrılmanızın sebebi nedir diye ısrarla sordular. En nihayet, o zaman sabrım tükendi. Canım yirmi sene memleketin, hayatımızın en çetin maceralarını beraber çalışmışız, görüşmüşüz ve böyle bir ortak hayat yaşamışız. Bu kadar yakın gece gündüz münasebette bulunan insanlar, yirmi sene zarfında bin defa kavga etmişlerdir. Her kavga 24 saatten fazla sürmemiştir, devam etmişizdir. Bu da o çeşit kavgalardan biridir ve ayrılmaya, aralık vermeye müncer olmuştur. Niye böyle anlıyorsunuz, dedim. Gençlerin hepsi birden hak verdiler.

İşte hayatımın cumhurbaşkanlığına seçildiğim güne kadar olan kısmı. (*).

EKLER

EK: 1

ANKARA'NIN BAŞKENT OLMASI İÇİN VERİLEN ÖNERGE

Ankara'nın hükümet merkezi olması için Malatya milletvekili, İsmat Paşa ve 14 arkadaşının Meclis Başkanlığı'na verdikleri önerge aynen şöyledir:

"Lozan Muahedesi'nin mütemmimlerinden olan tahliye protokolünün tatbikatı hitam bulmuş ve baştan başa ecnebi işgalinden kurtulan Türkiye'nin fiilen tamamiyeti tahakkuk eylemiştir. Milletimizin en kıymettar mallarından İstanbulumuzu Hilafet-i İslamiyenin makarrı olan vaziyetini Âlem-i İslam içinde tahsisen ve hasren Türk milletinin vesaiti müdafaasına mevdu olarak ilelebet muhafaza edecektir.

Diğer tarafından Türkiye devletinin makarrı idaresi için Büyük Millet Meclisi'nde karar vermek zamanı gelmiştir.

Bir devletin merkezini tayin için esas olacak mülahaza, yeni Türkiye'nin makarr-ı idaresi Anadolu'da ve Ankara şehrinde intihap edilmek lüzumunu amirdir. Mülahaza-i mezkûre muahedename ile Boğazlar için kabul edilen ahkâm, yeni Türkiye'nin esası mevcudiyeti, memleketin menabii kuvvet ve inkişafını Anadolu'nun merkezinde tesis etmek lüzumunu, vaziyeti coğrafiye ve sevkülceyşinin müsaadesi dahili ve harici emniyet ve istidadı hususunda mesbuk olan tacarüp ile hülasa olunabilir. Bu mülahazatın her biri başlıbaşına bir ehemmiyeti katıayı haizdir.

Devletin makarr-ı idaresinin yeni bir şekilde tesis ve inkişafına bir an evvel başlamak ve dahili ve harici tereddütlere nihayet vermek için atideki madde-i kanuniyenin kabulünü arz ve teklif ederiz.

9 Teşrinievvel (ekim) 39 (1923)

Madde-i Kanuniye-Türkiye Devletinin makarr-ı idaresi Ankara şehridir.

Malatya Çorum Diyarbekir Ertuğrul

İsmet Ferit Zülfü Dr. Fikret

Kütahya Malatya Kastamonu Erzurum

Seyfi Hilmi Mahir Rüştü

Erzincan Sıvas Bursa Bursa

Saffet Ziya Rahmi Hüseyin Necati Refet

Konya İstanbul Karahisarı Sahip

Kâzım Hüsnü Ali Rıza Mehmet Kâmil

EK: 2

İNÖNÜ'NÜN KURDUĞU İLK CUMHURİYET

HÜKÜMETİ

İlk cumhuriyet hükümeti, Meclis'ten 30 Ekim 1923 günü güvenoyu almış ve olay Meclis tutanaklarına aşağıdaki şekilde geçmiştir:

"Reis-Türkiye Reisicumhuru Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'nden gelmiş bir tezkere vardır, okunacaktır:

TBMM Riyaseti Celilesine

Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun madde-i mahsusası mucibince Başvekâlete Malatya Mebusu İsmet Paşa Hazretleri intihap olunmuştur. Müşarünileyhin intihap eylediği diğer vekillerin esamesi berveçhi atidir. Heyet-i umumiyesi Meclis-i Âlinin tasvibine arz olunur.

Başvekil ve Hariciye Vekili (Malatya Mebusu) İsmet Paşa.

Şer'iye Vekili (Sarıhan Mebusu) Mustafa Fevzi Efendi,

Erkânı Harbiye-i Umumiye Vekili (İstanbul Mebusu) Müşir Fevzi Paşa,

Dahiliye Vekili (Kütahya Mebusu) Ferid Bey,

Maliye Vekili (Gümüşhane Mebusu) Hasan Fehmi Bey,

Müdafaa-i Milliye Vekili (Karesi Mebusu) Kâzım Paşa,

İktisat Vekili (Trabzon Mebusu) Hasan Bey,

Adliye Vekili (İzmir Mebusu) Seyid Bey,

Maarif Vekili (Adana Mebusu) Safa Bey,

Nafia Vekili (Trabzon Mebusu) Muhtar Bey,

Sıhhiye Vekili (İstanbul Mebusu) Dr. Refik Bey,

Mübadele, İmar ve İskân Vekili (İzmir Mebusu) Necati Bey.

30 Teşrinievvel 1339

Türkiye Reisicumhuru

Gazi Mustafa Kemal

Reis - Efendim! Reisicumhur Paşa Hazretleri'nin iş bu tezkeresinde mevzbahsolan heyeti vekileyi tâyini esamiyle rey-i âlinize vaz ediyorum. Lütfen reylerinizi istimal ediniz. (Reyler toplandı) Reylerini istimal etmeyenler var mıdır? (Hayır sesleri) Efendim! Aranın istihsali muamelesi hitam buldu. Kâtip Beyler tasnif buyursunlar.

Efendim reye iştirak eden azayı kiramın adedi yüz altmış altıdır. Reyler de yüz altmış altıdır. İttifakı tam ile heyeti vekileye itimat edilmiştir. (Allah muvaffak etsin sesleri. Alkışlar)."

EK: 3

”HİLAFETİN İLGASINA VE HANEDAN-I OSMANİNİN TÜRKİYE MEMALİKİ HARİCİNE ÇIKARILMASINA DAİR URFA MEBUSU ŞEYH SAFFET EFENDİ İLE ELLİ ÜÇ REFİKİNİN TEKLİF-İ KANUNİSİ

2/Mart/1340 (1924)

Türkiye Cumhuriyeti dahilinde makamı hilafetin vücudu Türkiye’yi dahili, harici siyasetinde iki başlı olmaktan kurtaramadı. İstiklalinde ve hayatı milliyesinde müşareket kabul etmeyen Türkiye’nin haziren ve zımnen bile olsa ikiliğe tahammülü yoktur. Asırlardan beri Türk milletinin sebebi felaketi ve ilanihaye fiilen ve ahden bir Türk İmparatorluğunun vasıta-i inkirazı olan hanedanın hilafet kisvesi altında Türkiye’nin mecudiyetine daha müessir bir tehlike olacağı tecarib-i mütehammilane ile katiyen sabit olmuştur. Bu hanedanın milletiyle münasebettar olan her vaziyet ve kuvve-i mevcudiyeti milliyemiz için mahza tehlikelidir. Esasen hilafet, imaret ve evail-i İslamda hükümet mana ve vazifesinde ihdas edilmiş olduğundan dünyevi ve uhrevi bilcümle vazaif-i mutevecciheyi ifa ile mükellef olan zamanı hazır hükümet-i İslamiyenin yanında ayrıca bir hilafetin sebebi mevcudiyeti yoktur. Hakikat bundan ibarettir. Türk milleti selameti muhafaza etmek için hakikate ittibadan başka bir hattıhareket ihtiyar edemez. Teraküm edegelen teşevvüşatın vazıh ve kati bir sürette halli için mevadı atiyenin bugün derakap ve müstacelen müzakeresiyle kanuniyet kesbetmesini teklif ederiz.

Şeyh Saffet (Urfa)

Hilafetin ilgasına ve Hanedanı Osmaninin Türkiye Cumhuriyeti memaliki haricine çıkarılmasına dair kanun.

Kanun No. 431 - 3 Mart 1340 (1924)

Madde 1 - Halife hal'edilmiştir. Hilafet, hükümet ve cumhuriyet mana ve mefhumunda esasen mündemiç olduğundan hilafet makamı mülgadır.

Madde 2 - Mahlû Halife ve Osmanlı saltanatı münderisesi hanedanının erkek, kadın bilcümle azası ve damatlar Türkiye Cumhuriyeti memaliki dahilinde ikamet etmek hakkından ebediyyen memnudurlar. Bu hanedana mensup kadınlardan mütevellit kimseler de bu madde hükmüne tabidirler.

Madde 3 - ikinci maddede mezkur kimseler işbu kanunun ilanı tarihinden azami 10 gün zarfında Türkiye Cumhuriyeti arazisini terke mecburdurlar.

Madde 4 - İkinci maddede mezkur kimselerin Türk vatandaşlık sıfatı ve hukuku merfudur.

Madde 5 - Bundan böyle ikinci maddede mezkur kimseler Türkiye Cumhuriyeti dahilinde emval-i gayr-i menkuleye tasarruf edemezler. İlişkilerinin kat'i için bir sene müddetle bilvekâle mehâkim-i devlete müracaat edebilirler.

Bu müddetin mürurundan sonra hiçbir mahkemeye hakkı müracaatları yoktur.

Madde 6 - İkinci maddede mezkur kimselere masarif seferiyelerine mukabil bir defaya mahsus ve derecei servetlerine göre mütefavit olmak üzere hükümetçe tensip edilecek mebaliğ ita olunacaktır.

Madde 7 - İkinci maddede mezkur kimseler Türkiye Cumhuriyeti arazisi dahilindeki bilcümle emval-i gayr-i menkuleyi tasfiye etmedikleri halde bunlar hükümet marifetiyle tasfiye olunarak bedelleri kendilerine verilecektir.

Madde 8 - Osmanlı İmparatorluğu'nda padişahlık etmiş kimselerin Türkiye Cumhuriyeti arazisi dahilindeki tapuya merbut emval-i menkuleleri millete intikal etmiştir.

Madde 9 - Mülga padişahlık sarayları, kasırları ve emlakı sairesi dahilindeki mefruşat, takımlar, tablolar, aşarı nefise vesair bilumum emvali menkule millete intikal etmiştir.

Madde 10 - Emlak-ı hakaniye namı altında olup evvelce millete devredilen emlak ile beraber mülga padişahlığa emlak ve sabık hazinei hümayun, muhteviyatlariyle birlikte saray ve kasırlar ve mebani ve arazi millete intikal etmiştir.

Madde 11 - Millete intikal eden emval-i menkule ve gayr-i menkulenin tespit ve muhafazası için bir nizamname tanzim edilecektir.

Madde 12 - İşbu kanun tarihi neşrinden itibaren meriyülicradır.

Madde 13 - İşbu kanunun icrayı ahkâmına İcra Vekilleri Heyeti memurdur."

EK: 4

”ŞER’İYE VE EVKAF VE ERKÂNIHARBİYE VEKALETLERİNİN İLGASINA DAİR SİİRT

MEBUSU HALİL HULKİ EFENDİ‘YLE ELLİ

REFİKİNİN TEKLİF-İ KANUNİSİ

2/Mart/1340 (1924)

Din ve ordunun siyaset cereyanlariyle alakadar olması birçok mezahir-i daidir. Bu hakikat bütün medeni milletler ve hükümetler tarafından bir düstur-u esasi olarak kabul edilmiştir. Bu nokta-i nazardan yeni bir hayat varlığı temin etmek vazifesini deruhte eden Türkiye Cumhuriyeti teşkilat-ı siyasesinde zaten ve muhaddis olan Şer’iye ve Evkaf Vekaleti ile Erkânı Harbiyei Umumiye Vekaletinin ilgasına nazaran da bütün evkafın millete intikal etmesi ve ona göre de idare edilmesi tabii bir neticedir. Binaenaleyh berveçhi âti mevadın derakap ve bugün müstacelen müzakere olunarak kanuniyet kesbetmesini teklif eyleriz.

Halil Hulki (Siirt)

ŞER’İYE VE EVKAF VE ERKÂNIHARBİYE-İ UMUMİYE VEKALETLERİNİN İLGASINA DAİR KANUN

Kanun No.: 429

3/Mart/1340 (1924)

Madde 1 - Türkiye Cumhuriyeti'nde muamelatı nasa dair olan ahkâmın teşri ve infazı Türkiye Büyük Millet Meclisi ile onun teşkil ettiği hükümete ait olup din-i mübin-i İslamın bundan maada itikadat ve ibadata dair bütün ahkâm ve mesalihinin tedviri ve müessesat-ı diniyenin idaresi için Cumhuriyetin makarrında bir Diyanet İşleri Reisliği makamı tesis edilmiştir.

Madde 2 - Şer'iye ve Evkâf Vekâleti mülgadır.

Madde 3 - Diyanet İşleri Reisi Başvekilin inhası üzerine Reisicumhur tarafından nasbolunur.

Madde 4 - Diyanet İşleri Reisliği Başvekalete merbuttur.

Diyanet İşleri Reisliğinin bütçesi Başvekâlet Bütçesine mülhaktır. Diyanet İşleri Reisliği teşkilatı hakkında bir nizamname tanzim edilecektir.

Madde 5 - Türkiye Cumhuriyeti memaliki dahilinde bilcümle cevami ve mesacid-i şerifenin ve tekâya ve zevayanın idaresine, imam, hatip, vaiz, şeyh, müezzin ve kayyımların ve sair müstahdeminin tayin ve azillerine Diyanet İşleri Reisi memurdur.

Madde 6 - Müftilerin mercii Diyanet İşleri Reisliğidir.

Madde 7 - Evkaf umuru, milletin hakiki menafiine muvafık bir şekilde halledilmek üzere müdiriyet-i umumiye halinde şimdilik Başvekâlete tevdi edilmiştir.

Madde 8 - Erkânıharbiye-i Umumiye Vekâleti mülgadır.

Madde 9 - Reisicumhura niyabeten ordunun hazarda emri kumandasına memur en yüksek makamı askeri olmak üzere Erkânıharbiye-i Umumiye Riyaseti tesis olunmuştur. Erkânıharbiye-i Umimiye vezaifinde müstakildir.

Madde 10 - Erkânıharbiye-i Umumiye Reisi Başvekilin inhası ve Reisicumhurun tasdiki ile tayin olunur.

Madde 11 - Erkânıharbiye-i Umumiye Reisi vezaifine müteallik hususatta her vekaletle muhabere eder.

Madde 12 - Türkiye Büyük Millet Meclisi muvacehesinde umum askeri bütçenin mesuliyeti Müdafaa-i Milliye Vekâletine attir.

Madde 13 - İşbu kanun tarihi neşrinden itibaren meriyü icradır.

Madde 14 - İşbu kanunun icrayı ahkâmına İcra Vekilleri memurdur.”

EK: 5

İZMİR SUİKASTI NEDENİYLE TUTUKLANAN VE ASILAN MİLLETVEKİLLERİ

Ankara İstiklal Mahkemesi, Müddeiumumisi (Savcısı) Necip Âli imzasıyla Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne gönderilen ve Mecliste okunan tezkerelere göre "maznunen tahtı tevkife alınmış olan Terakkiperver Fırka rüesa ve mensubini" şunlardır (*)

Kâzım Karabekir Paşa Besim Bey (Mersin)

Ali Fuat Paşa Kâmil Bey (Afyonkarahisar)

Refet Paşa Faik Bey (Ordu)

Cafer Tayyar Paşa Abidin Bey (Saruhan)

Sabit Bey Rauf Bey (İstanbul)

Halet Bey Zeki Bey (Gümüşhane)

Halis Turgut Bey Bekir Sami Bey (Tokat)

Feridun Fikri Bey Arif Bey (Eskişehir)

İhsan Bey (Ergani) Mustafa Bey (İzmit)

Muhtar Bey (Trabzon) Necati Bey (Bursa)

Şükrü Bey (İzmit) Osman Nuri Bey (Bursa)

Münir Hüsrev Bey (Erzurum) Rüştü Paşa (Erzurum)

Rahmi Bey (Trabzon) İsmail Canbolat Bey (İstanbul)

Cazim Bey (Erzurum)

Suikast davasına bakan İstiklal Mahkemesi'nce idamlarına karar verilen ve 13 Temmuz 1926 günü idam edilen milletvekilleri de şunlardır:

Arif Bey (Eskişehir) İsmail Canbolat Bey (İstanbul)

Şükrü Bey (İzmit) Abidin Bey (Saruhan)

Halis Turgut Bey (Sıvas) Rüştü Paşa (Erzurum)

EK: 6

İNÖNÜ'NÜN EL YAZISIYLA KISA BİR DÖNEMİ

KAPSAYAN ANILARI

Şubat 1939

Atatürk ile münasebetlerimizi belki birçok defa yazacağım. Yeni hayatıma başlarken son senelerime ait birkaç satır ile başlamak zaruri oldu.

Son seneleri Atatürk'ün çok zor olmuştu. Gece alkol tesiri ile alınan teşebbüsleri ertesi gün daima iptal etmek bir eski âdetimiz idi. Son seneler bu âdet kalkmaya başladı. Hele nihayete doğru (1936-37 vuzuh ile hatırladığım seneler) gece arzu veya teşebbüs ettiği bir işi ertesi gün tamamen sakin ve tamam iken de iltizam (ile) takip etmeye başladı. Sıhhatinde ve alkolün tesiratında bu tebeddülü fark ettiğim andan itibaren korkum çok arttı.

Son seneler hükümet azasının ayrı ayrı kendisine çok bağlı olmasını düşünüyordu. Bunun için iptidai usuller kullanmak istedi.

Hülasa, Eylül 1937 kavgası oldu. Bu kavgada haksızlık, esasında Atatürk'ündü. Tatbikatta idaresizlik ve haksızlık ikimiz arasında bana düştü.

Haksızlık ona aitti şunun için: Aramızda geçen bir devlet işini sonra görüşürüz dedikten sonra, akşam masada halletmek yani gündüzden tasarladığı mülahazaları ve sebepleri imposition şeklinde karar olarak tebliğ etmek ve bu vesile ile sevmediği birkaç vekili tahkir etmek istedi. Evvela sakin idim, sükûnetle geçiştirmek istedim. Halinde tecavüz manasının arttığını gördükçe sabrım tükendi. Sonra şiddetle mukabele ettim. Mukabelemin şiddeti onu sükûnete getirdi.

Tasmim ettiği hadiselerde haklı olmak için sebep toplamak kararına derhal başladı.

Sükûnet… tariz… hafif tahrik…

Sonra Hatay ve Nyon meselesini de söyledi. Ayrılmak kararı kısa oldu. Dil kongresi için İstanbul’a giderken trende beraber bir kahve içtik. ”Ne olacak” dedi. Ben evvela çok müteessirdim. Ağlayacak vaziyette idim. Gönlünü almayı istiyordum. ”Çok mustaribim” dedim. ”Bilmiyorum nasıl oldu.”

”Âlem önünde olmasaydı” dedi, ”Ne düşünürsün” dedi. Birden uyandım. Her zamanki gibi geçmiş veya geçecek bir hadise addediyordum. Bu sual üzerine ayrıldım. Teessürümü yendim. ”Bir şey düşünmedim. Ne emrederseniz öyle yaparız” dedim. ”Bir fasıla verelim.”

Ben - Hay hay size müteşekkir olurum.

O - Şekli.

Ben - Hastalık.

O - Evvela izinle yapalım.

Ben - Çok iyi. Kongreden evvel mi, sonra mı?

O - Nasıl istersen, sofraya gidelim.

Ben - Çok yorgunum gidip yatayım.

O - Gizli tutalım. Kimi düşünürsün

Ben - Mazur gör kimseyi söyleyemem.

O - Celâl Bayar.

Ben - Hakikaten bana iyi tesir etti.

İstanbul’a beraber gittik. Tren de kalabalık vekiller filan var. Neşeli görünerek çıktık. İki gün sonra izin kâğıdımı yazdım. Kendisi ile görüştüm. Ankara’ya geldim.

İşittiklerime göre bana gizli tutalım derken, kendisi gece gündüz benden şikâyet etti. Devletin maliyesini banka gibi bir hale getirmek huyumdan bahsetti. Çünkü kendisini dolduran sebeplerden biri maliye ve inhisar vekillerine olan antipatisi idi.

Ben Ankara'da yalnız bir ay kadar kaldım. Sakin durdum. Sofra konuşmaları gazetelere (Ahmet Emin iktisadi kalkınma vesairesi…) neşriyatı devam etti.

Atatürk beni İzmir manevrasına davet etti. Ben daha izinli başvekilim. İlk pek hiddetli, pek kıyasıya şeyler düşünüldüğü günler yumuşar gibi oldu. Bütün dikkatim yeni tertibin muvaffakıyetsiz ve antipatik olması ihtimaline mahal vermemek için dostlarıma hep sükûn ve yardım tavsiye ettim.

İlk anda Atatürk'e benim çekilmem halkça iyi telakki olunduğu raporunu vermişler.

Atatürk hakikatin tam zıddı olduğunu hadisat ile öğrenmedikçe çok şaşkın oldu.

Meclis açıldı, yeni hükümeti âlem bir ay alıştıktan sonra da çok soğuk karşıladı.

Stadyumda, konserde, sokakta bana tezahürat devam etti. Bir yere çıkamaz oldum. Stadyum tezahürü hakiki bir hadise oldu. Hayatım fazla gelmeye başladı.

Meclis grubunda Salih Bozok sual sordu. Ansız ve nazik bir mevzu olmasına rağmen sükûnetli konuştum. Bilhassa Atatürk'e muhabbet ve minnetimi tebarüz ettirdim. Bana yaptığı para yardımını söyledim. Çünkü bana en çok ıstırap veren şey para yardımı idi. Bunu senelerce istemedim. Bu en nihayet bir emniyet meselesi de oldu. Bunu alenen söylemek için bir vesile benim için pek kıymetli idi, söyledim ve kurtuldum. O akşam Atatürk'te idim. Çok mahcup ve sakin görünüyordu. Celal Bayar ve etraf da çok memnun idiler. Fakat Atatürk'un ıstırap içinde olduğunu fark ediyorum. Sofrada bir hiçi vesile ederek bana karşı ansızın azami derecede arrogans gösterdi. Sükûnet gösterdim. Artık hiç münakaşaya girmeyecektim.

Bir müddet sonra yeni bir nizam teessüs etti. Tamamen şahsi bir gidiş. Benim vesvese vermekten sakınmamı anladı. Adamlarının ağızlarını açıktan tutmaya karar verdi. Benden hiçbir surette bahsetmemek muraccah olacağını kabul etti. Bana da azami derecede emniyet vermek istedi.

Vedid'i her akşam yanına çağırmaya başladı. Öyleki bazıları onu benim yanımda kendi adamı görmeye başladılar.

Hükümet için 1937 teşrin nutukları ve sonraları baştan başa sansasyon ve demagoji oldu.

1938 -geçen şubat İstanbul'da ilk hastalık beni çağırdı- beraber Ankara'ya döndük. Tekrar pekiyi görünüyordu. Hastalık için Fisenje geldi. İlk endişeler belirdi. Bir buçuk ay istirahattan sonra Adana'ya gitti.

Hastalık ehemmiyet peyda ettikten sonra... yahut bu dışarda anlaşıldıktan sonra Atatürk'ün hali tekrar değişti. Benimle temas kendini ve hükümeti zayıflatıyor zehabına düştü, teması istemez oldu. Adana'dan geldi. O gün istasyonda iyi görüştük. Ertesi gün İstanbul'a gitti. O gün giderken selam vermedi. Hastalığı artık meydanda idi.

İstanbul'da uzun müddet yatta kaldı. Bu esnada (Haziran 1938) ben hastalandım. Ölüm tehlikesi geçirdim.

Atatürk alakadar oluyordu. Etrafı daha çok alakadar oluyor, iyileşecek miyim, ölecek miyim bunu öğrenmeyi, pek istiyorlardı.

Atatürk'e Fisenje'yi hükümet tekrar getirmek istiyordu. Kendisi istemiyordu. Benim için getirmiş oldular.

Atatürk'ün hastalığı ağustostan itibaren ağır istikamet aldı. Bundan sonra Atatürk'ün bana karşı muamelesinde şu noktalar karakteristiktir:

İstanbul'a geldiğimi istemiyordu, temasa gelmekten katiyen çekiniyordu. Çok iyi muamele ediyordu, hatırımı almaya çalışıyordu.

Arada bir derin bir mahcubiyet ve muhabbet nöbetine uğruyordu. Fakat benden çekiniyordu.

Celal Bayar ile her zaman selam yolladı. Selamlarına mektuplarla cevap veriyordum.

Dr. Aras (Tevfik Rüştü) ile selam yolladı, mektupla cevap verdim.

Lozan gününde kimseye bir kelime yazdırmadılar. Kendisi telefonla çok muhabetli şeyler söyletti. Sonra haber aldığıma göre bunları yazı ile göndermek düşüncesinde idi. Hasan Rıza (Soyak) bu şekil ile iktiza etti.

Salih Bozok mektuplar yazmaya başladı. Behiç Bey ile selam yolladı.

İki üç ay türlü şayialar çıktı. Haberler hep halef üzerine dolaşıyordu, Mareşal (Fevzi Çakmak) Fethi Okyar-Celal Bayar. Bir aralık ve sonraları Dr. Aras ve bilhassa Şükrü Kaya.

Sabiha Gökçen her hafta cumartesi gider ve pazartesi gelirdi. Gelir gelmez bana Atatürk'ten haberler muhabbetler getirirdi.

Vasiyet fikri ve ihtimali üzerine memleket aylarca çalkalandı. Memleket bütün bu şayiaları, daha doğrusu telkin ve teşebbüsleri tasfiye etti. Hadisat şöyle hülasa olunabilir:

F. Okyar, fitneye iltifat etmedi. Mareşal, ortalığı bir müddet yokladıktan sonra müstagni vaziyet aldı. Çekilmemin bidayetinde başında korkmuş, bana hiç sokulmamıştı. Sonra eskisinden daha çok sokuldu.

Şükrü Kaya, H.R. Soyak başlıca (okunamadı) olarak Dr. Aras ile beraber bir vasiyet koparmak veya uydurmak için çok çırpındılar. Son ana kadar bu ümidi muhafaza ettiler.

Atatürk'ten koparamadılar. Şifahen uydurmaya H. Rıza teşebbüs etti. Celal Bayar kabul etmedi. Efkârıumumiyenin tazyiki son derece artmış idi. Benim hayatım üzerinde iki taraflı alaka azami dereceyi buldu.

Şükrü Kaya, Ankara'nın büyük idare ve inzibat amirlerine bir vasiyet çıkarsa canla başla tatbik edileceğini söyledi. Ertesi gün zabıtnameden bu ifadesini çıkardı.

Hastalığın son ağır zamanında Celal Bayar beni haberdar etmeye, ettirmeye başladı. Şükrü Kaya Meclisi yeniden intihap ettirmek için ciddi teşebbüs aldı. Başvekil de buna taraftar idi. Atatürk, Meclis'in açılmasına Ankara'ya gelemedi. Bu teşebbüs dile düştü ve reddolunması muhakkak bir mahiyet arz etti.

Hastalık sırasında en çok telaş edenlerden biri de Fuat Bulca idi. Fethi Bey ile çok uğraştı, saptıramadı. Her vesile ile bana hulus göstermekten geri kalmıyordu.

Dr. Aras, bence mülhem olarak, beni memleket dışına bir sefarete filan çıkarmaya teşebbüs etti. Bana itiraf etti. Kati olarak önledim, reddettim.

Ondan sonra Atatürk hasta oldukça bana son derece temallüktü, iyileştikçe uzakta bir karakter ile tebarüz etti.

Teşrisani günleri beni İstanbul'a götürmek için Şükrü Kaya ve onun tertibinde ansızın bir fazla gayret belirdi. Ben de candan istiyordum. Fakat Şükrü Kaya tertibindeki bu gayret yakın arkadaşlarımın dikkatini celbetti. Katiyen bırakmadılar. Onlar haklı ve isabetli çıktılar. Şükrü Kaya İstanbul'a son anda beni götüremediği için pek hiddetli idi.

Benim İstanbul'a gitmediğimin tek sebebi, Atatürk yalnız bununla müteselli oluyordu. Benim burada kalmam onu bahtiyar ve minnettar ediyordu. Benim burada kalmamı sıhhatim için kendi arzu ettiğini her vesile ile söylüyordu.

11 Teşrinisani 1938.

Meclis çılgın bir halde 24 saat güç sabretti. Bütün memleket radyolar başında bekledi. Müttefikan beni Reisicumhur intihap ettiler, iktidarda olmayan, hatta iktidar mevkiinde fikrini sevmedikleri,

korktukları bilinen bir çekilmiş adamın getirilmesi rıza ile serbest rey ile yapılmış hakiki bir intihap olarak tarihe geçecekti.

Reisicumhur Hayatı

İlk hükümet için dahiliye ve hariciye vekillerini değiştirmesini Celal Bayar'a tavsiye ettim. Tereddüt ettikten sonra kabul etti:

Dahiliyeye Dr. (Refik) Saydam

Hariciyeye Şükrü Saraçoğlu

Dr. Aras ile Şükrü Kaya'nın iktidardan gitmeleri memlekete hakiki bir inşirah verdi. Kendilerine karşı antipatinin bu kadar şamil olduğunu görmek herkesi şaşırttı.

Uzatmayayım. Bir müddet sonra Saffet Arkan'ı maariften hakikaten hastalık sebebi ile, Şakir Kesebir zahiren hastalık sebebi hakikaten istikametini itimad kâfi olmadığından çektirildi.

General Özalp (Kâzım) için de dedikodu pek çok idi. Kendisini parti grubu reisliğine alarak değiştirmeyi düşündük. Kendisine ben söyledim. Çok infial ile karşıladı. Kabul etmedi. Cevap ve hesap vermeye hazır olduğunu söyledi. Bıraktım.

On gün geçmedi. Fırkada Emin Sazak, Ekrem Köniğ'in sahtekârlık işi konuşulurken Özalp'ın çekilmesini ve onun sert mukabelesi üzerine de çünkü şaibedar olduğunu sözünü geri alması için teşebbüsüne cevap olarak da herkesin böyle söylediğini açık söylemiş.

Meseleyi bana böyle tafsilatı ile anlattılar.

Meseleyi fırkada derhal açmak ve neticede itimat reyi istemek lazım idi. İcra Vekili zan altında kalamaz. Fırka reislerinin bana söylediklerine göre Emin Sazak'ın tecavüzüne karşı fırka grubu heyeti umumiyesi seyirci kalmış; hiçbir tezahür yapmamış, hal daha ziyade vekile karşı bir dolgunluk manasını havi imiş. Ne ise, fırsat geçmiş; yakın bir zaman fırkadan itimat reyi almak lazımdır, diye başvekile söyledim. Hak verdi, düşünemediklerini söyledi, yeni teşebbüs olacağını bildirdi.

Özalp ile beraber geldiler. Özalp perişan idi. Ertesi salı fırkada münakaşayı açmaya karar verdik. Emin Sazak'a da fırkadan tebligat yaptık.

Özalp, yalnız, tekrar bana geldi. Münakaşaya girmek istemediğini, münakaşa etmeksizin çekilmeyi daha muvafık bulduğunu, temiz olduğunu, himaye edilmesini söylüyordu. Tamamen demoralize olmuştu.

Başvekili çağırdım. Çekilmesi takarrür etti. Daha evvel vekiller heyetinde komisyonculuk lağvı kararı da alınmış idi. Naci Tınaz M.M. vekil oldu.

Tayyare kaçakçılığı skandalına yeni bir şey İmpeks işi eklendi. Haber İngiltere seferatinden resmen gibi verildi. Kredi üzerine yapılacak devlet satın almalarını %4-6 iskonto ile Etibank, Merkez Bankası, Denizbank, Kömür Şirketleri, İktisat Vekâletini temsil ettiğini iddia eden bir Türk şirketi tavassut teklifi ile İngiliz firmalarına temas ediyormuş. Tahkikat başladı. Denizbank diğer bir tahkikat ile de sarsılmış idi.

Hükümetin otoritesi müteakip çekilmeler… skandallar ile her gün zayıflıyordu.

Asıl mesele Celal Bayar'ın mali ve iktisadi politikası idi. Demagojiye fazla yer vererek başlamış olan bu politika hiçbir hesaba, istinat etmiyor, devletin mali vaziyeti esasından harap oluyordu. Ticaret, milli para alt üst olmuştu. Bütün bu ahvalin, hatta hükümet azasından gizli kalması bir seneden beri takip ediliyordu.

Atatürk zamanında geçen bu usul artık düzelmek lazım idi. Zaman geçtikçe hiç düzelmeyecek bir hale gelebilirdi.

Celal Bayar Meclis'in intihabını yenilemek için sabırsızlık gösteriyordu. Böylece bir kararın zamanı gelmişti. Ancak sarsılmış bir hükümet ile iki ay yalnız kalmaktan endişe ediyordum. Fırka reisleriyle konuştum (Hasan Saka - Hilmi Uran). Karar verdim.

Ertesi gün fırka divanında intihabı yenileme konuşulacaktı. Sabahleyin erkenden Celal Bayar'ı çağırdım. İntihaba yeni bir hükümetle gitmek lüzumunu söyledim. Kabul etti. Divandan sonra istifasını getirdi. Dr. R. Saydam hükümeti teşekkül etti.

Meclis de iki gün sonra dağıldı. Kanunusani 1939 nihayeti.

Celal Bayar'a açık bir teşekkür mektubu yazdım. Atatürk'ün malul ve hasta zamanında eğer onun yerinde fena bir adam olsa idi memleket çok fenalıklar görürdü. Atatürk'ün hayat tehlikesi ve memleketin efkârıumumiyesindeki cereyanı gördükten sonra kendini fitneye ve hırslara kaptırmamak ahlak ve zekâsını göstermiştir. Eğer mali ve istisadi anlayışını salim bir istikamete sevk etmek ümidim olsaydı kendisini uzun müddet muhafaza edecektim. Bütün zavahire rağmen doğru bir adam olduğuna inanıyorum.

Bugün Şubat 16, 1939.

Şimdiye kadar yapılan işler şunlardır:

a) Hükümette tedrici tasfiye.

b) Barem için, komisyonculuk için tedbirler.

c) Kastamonu'da seyahat halk ile temas, hükümete muhtıra.

d) Dahili politikada huzur ve uzlaşma

e) Harici politikada yeni vaziyet.

Dahili politikada ciddi bir uzlaşmaya teşebbüs ettim.

Kâzım Karabekir hikâyesi:

Atatürk ölmeden bir iki ay evvel Celal Bayar'la temas etmiş. Garpçı hareketlerin yani inkılapların taraftarı olduğunu, bankalar sistemini takdir ettiğini söyleyerek Celal Bayar ile beraber çalışmak görüşmek istediğini söylemiş. Celal Bayar bu teması iyi telakki ederek görüşmenin vakti olmadığını bildirmiş.

Bunları bana anlatan Celal Bayar'dır. Ben meyus etmemek muvafık olacağı mütalaasında bulundum.

Vasıf Fatih isminde müteahhit bir tapucu zabitinin eline bir mektup vererek bana göndermiş. mektupta selam sabah... Şifahen söylenen beraber çalışmak telkini. Bunlar Atatürk ölmeden evvel... epeyce evvel. Benden mektup istiyor.

Sudan cevap verdim. Posta ile mektubuna cevap verdim.

Şükrü Kaya son zamanlarda herkesi takip ettiriyor. Tabii bu eski muhalifleri çok ayıp ve şiddetli bir surette tazip ediyor Herkesi (iktidar mevkiinde olanlar) hayat endişesi ile muhafızlara, hususi muhafızlara gark etmek istiyor idi.

Atatürk'ün ölümünden sonra ilk iş olarak dahilde emniyet tesisinin lazım olduğunu gördüm. Eski muhaliflerin teskini, mümkünse kazanılması kıymetli bir şey idi. İhtilaf ve nifak esasında şahsiyetten doğmuş idi.

Celal Bayar'ı Karabekir ile Hüseyin cahit ile temas ederek fırkaya girmelerini ve mebus olmalarını temine memur ettim, tevessül etti, kabul ettiler.

Fethi Okyar daha evvelce kabul etmiş idi.

Karabekir serbest olur olmaz geniş neşriyata başladı. Eski fırkacılar endişeleniyorlar, bakalım.

İlk günler temas ettim, samimiyet iddia ve gurur arasındadır.

Şubat 1 çarşamba mülakatı enteresan

- Beni sık görmediğinden sitem ediyor,

- Meclisin dağılmasından haberi olmamış (yani daha evvel kendisine bahsedilmemiş),

- Hükümet tebeddülünden bahsetmedi,

- Halka doğru inmeliyiz,

- Gazeteler neşriyatından -bilhassa Ulus'tan Falih Rıfkı'dan- müşteki. Bunları tanzim etmeli (yani onun istemediğini yazdırmamalı istediğini yazdırmalı),

- Sonra mebus namzetleri. Eski parti arkadaşlarını koymak istiyor,

- Mebus intihabına pek ehemmiyet veriyor. Çıkacak fenaların, girecek iyilerin takdirine iştirak etmek hevesinde.

Bir defa Mersinli General Cemal'i getirdi. General çok mazbut ve terbiyeli idi. Sonra bir defa da General Cafer Tayyar'ı getirdi. İyi konuştuk. Karabekir ona pek bağlı. Karabekir Meclis'ten ve neşriyatın efkârıumumiyedeki fena intihabından biraz inkısara uğradı. Fakat iddiasında musırdır.

Fethi Okyar çok daha sakin ve vakur. O her şeyi iyi yolda tekamül eder görüyor.

Harici politikada yeni vaziyet şunlardır:

a) Ruslarla münasebet havası tekrar düzelmekte.

b) Yugoslavya, İtalya, Almanya'ya kayıyor.

c) Almanya Avrupa'da hâkim görünüyor. Bizim Rumeli hududumuz Alman cephesi olabilir endişesindeyiz.

d) İngilizler ile yakın görüştük. Bir altın istikrazına teşebbüs edildi.

e) Hatay işini kati olarak halletmek için Fransızlarla işi ciddi olarak açtık.